

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
Wydział Nauk Historycznych

Karen Nikiforov

**Polityka wyznaniowa władz Związku Radzieckiego
na przykładzie obwodu donieckiego Ukrainiejskiej SRR w latach 1965-1991**

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem
dr. hab. Krzysztofa Kani, prof. UMK

Toruń 2026

Spis treści

Wstęp	3
Rozdział 1. Historiografia, baza źródłowa i metodologia badań	13
1.1. Historiografia	13
1.2. Baza źródłowa	27
1.3. Zasady metodologiczne	33
Rozdział 2. System państwowego zarządzania procesami religijnymi w obwodzie donieckim	40
2.1. Rada ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR (Ukraińskiej SRR) w systemie organów władzy państwowej: miejsce i rola	40
2.2. Stosunki pełnomocnika Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR (Ukraińskiej SRR) w obwodzie donieckim z organami państwowymi i partyjnymi	49
2.3. Działalność administracyjna, planowo-statystyczna i edukacyjna aparatu pełnomocnika Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim	59
Rozdział 3. Główne kierunki pracy Pełnomocnika Rady ds. Wyznań z organizacjami religijnymi w regionie	74
3.1. Współdziałanie władz radzieckich z Kościołem prawosławnym w obwodzie donieckim	74
3.2. Działalność Pełnomocnika Rady ds. Wyznań w odniesieniu do wspólnot baptystycznych w regionie	92
3.3. Inne organizacje religijne w regionie i ich relacje z Pełnomocnikiem Rady do Spraw Wyznań	105
Zakończenie	127
Bibliografia	134
Aneksy	157

Wstęp

Pisząc o Polsce Ludowej, historycy Antoni Dudek i Zdzisław Zblewski zauważają: „Mimo że od upadku dyktatury komunistycznej w Polsce minęło już kilkanaście lat, a w życiu publicznym coraz istotniejszą rolę zaczyna odgrywać pokolenie, które realia życia w PRL-u zna tylko z opowiadań rodziców, spór o bilans Polski Ludowej bynajmniej nie słabnie, a niekiedy można wręcz odnieść wrażenie, że przybiera na sile”¹.

To stwierdzenie jest całkowicie prawdziwe także w przypadku Ukrainy, nawet biorąc pod uwagę różne drogi, jakie przeszły Polska i Ukraina w latach 1989–1991. Prawda jest taka, że pamięć historyczna okresu socjalizmu dla większości moich współobywateli jest zupełnie odmienna od polskich rówieśników. W 2013 r. na pytanie, czy okres sowiecki przyniósł Ukrainie więcej korzyści, czy więcej szkód, prawie połowa respondentów (47,6%) opowiedziała się za pierwszą opcją. W 2020 r. takich respondentów było już 34,7%. Jednocześnie 31% w 2013 r. i 25,5% w 2020 r. wahało się z odpowiedzią, czy więcej było szkody czy korzyści². Na przykład w 2014 r. 44% Polaków pozytywnie i raczej pozytywnie oceniło PRL³. Wyniki tych badań ilustrują jedną z głównych tez badaczy epoki powojennej w Europie: tematyka przeszłości socjalistycznej pozostaje tematem budzącym żywe zainteresowanie nie tylko badaczy, ale także zwykłych obywateli.

Stopniowe przemyslenie na nowo socjalistycznych eksperymentów na społeczeństwie nastąpiło jednocześnie z rosnącym zainteresowaniem religią na Ukrainie⁴. Według badań socjologicznych odsetek Ukraińców deklarujących się jako wierzący wzrósł z 57,8% w 2000 r. do 74,1% w 2022 r.⁵ Historia organizacji religijnych wszystkich orientacji i przekonań w Związku Radzieckim jest złożona i wieloaspektowa. Władze radzieckie kilkakrotnie zmieniały swój kurs polityczny dotyczący religii z „wojującego ateizmu” na biurokratyczne regulowanie działalności wspólnot religijnych i z propagandy antyreligijnej na cichą akceptację.

¹ Antoni Dudek i Zdzisław Zblewski, *Utopia nad Wisłą: Historia Peerelu* (Warszawa–Bielsko-Biała, 2008), 5.

² Антон Грушецький та Володимир Паніотто, “Оцінка радянського минулого: травень 2020 року”. Київський міжнародний інститут соціології. Lipiec 22, 2025. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=950&page=1>.

³ Eleonora Kirwił, “Reckoning with History. Public perception of the communist past from the perspective of Poland and Russia”, *Wschód Europy*, vol. 8, 2 (2022): 67.

⁴ Warto zaznaczyć, że jedyny spis ludności w niepodległej Ukrainie odbył się w 2001 r. i nie obejmował kwestii przynależności religijnej, w związku z czym wszelkie dane o liczbie wiernych i ich archiwizowaniu według wyznań są dostępne jedynie dzięki badaniom socjologicznym.

⁵ Юрій Якименко, керівник проекту, *Війна і церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022р. (Інформаційні матеріали)* (Київ 2022): 20, https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_Religiya_SITE.pdf.

Jednocześnie podstawowy model relacji: państwo–Kościół – całkowita sekularyzacja życia publicznego – nie uległ zmianie.

Jednak w opinii publicznej historia życia religijnego w ZSRR w ogóle, a Ukraińskiej SRR w szczególności, jest często deformowana do tego stopnia, że ukazuje ją wyłącznie jako splot okrutnych i jednoznacznie negatywnych wydarzeń – zniszczenie wszelkich prób obywateli zaspokojenia potrzeby poszukiwania wieczności, która ucieleśnia się w wierze religijnej.

Historyczna specyfika regionów Ukrainy staje się coraz częściej przedmiotem badań naukowych badaczy krajowych i zagranicznych. Wplatanie historii jednego regionu w ogólnopolską historyczną metanarrację pozwala na nowe spojrzenie na retrospektywę budownictwa państwowego i kulturalnego w Ukrainie.

Wydarzenia polityczne w Ukrainie w latach 2013–2014 (Euromajdan i Rewolucja Godności) oraz wojna Rosji z Ukrainą, która rozpoczęła się aneksją Krymu i wspieraniem sztucznych ruchów separatystycznych w obwodach południowych i wschodnich na Ukrainie, po raz kolejny ukazały problem regionalnej różnicy w pamięci historycznej dla ukraińskich naukowców. Różnice te są przyczyną dezorientacji w dziedzinie wartości znacznej części ludności regionu, co powoduje podatność na informacyjne wpływy propagandowe z zewnątrz. Dlatego historycy powinni uważnie przyjrzeć się przeszłości obwodu donieckiego, ponieważ świadomość i analiza przeszłości może być kluczem do znalezienia przyczyn, a co za tym idzie, sposobów przezwyciężenia tej sytuacji i osiągnięcia duchowej i aksjologicznej jedności mieszkańców regionu z całym narodem ukraińskim.

Warto zauważyć, że według badań socjologicznych pozytywna ocena epoki sowieckiej była największa w regionach wschodnich. Poparcie dla Komunistycznej Partii Ukrainy w tych obwodach było także niezwykle wysokie (w ostatnich demokratycznych wyborach, które odbyły się w obwodzie donieckim w 2012 r., komuniści uzyskali 18,85%). Takie cechy pamięci historycznej, które wpływały na preferencje polityczne mieszkańców regionu, były konsekwencją polityki prowadzonej przez władze sowieckie w obwodach górniczych wschodniej Ukrainy. Militaryzacja radziecka w przededniu II wojny światowej wymagała ogromnych mocy produkcyjnych, które z kolei były całkowicie zależne od głównego nośnika energii tamtych czasów – węgla. Donieckie Zagłębie Węglowe (Donbas – skrót od rosyjskiego «донецкий бассейн») stał się głównym regionem wydobywania węgla w całej europejskiej części ZSRR. Prawdziwym hasłem potwierdzającym strategiczny status regionu była wypowiedź przywódcy bolszewików, Włodzimierza Lenina: „Donbas to nie jest region przypadkowy, ale

to region, bez którego budownictwo socjalistyczne pozostaje prostym, dobrym życzeniem”⁶. W pierwszych latach po II wojnie światowej odbudowa fabryk i zakładów wymagała jeszcze większej ilości węgla, w związku z czym młodzi aktywiści ze wszystkich regionów ZSRR tłumnie przybywali, aby odbudować kopalnie Donbasu. Oczywiście szczególny status przemysłu wydobywczego zakładał również szczególny status jego pracowników, co przejawiało się zarówno w materialnej, jak i niematerialnej stymulacji górników. Sytuacja ta trwała w regionie do lat 60. XX wieku, kiedy to rozwój wydobycia syberyjskiego gazu i ropy naftowej wyeliminował potrzebę aktywnego rozwoju przemysłu węglowego. Gospodarka socjalistyczna nie przewidywała jednak rynkowych mechanizmów przekwalifikowania pracowników i restrukturyzacji całego przemysłu, dlatego wysoki status siły roboczej w górnictwie utrzymywał się aż do końca lat 80. Zarobki górników były wyższe nie tylko od zarobków pracowników w sektorze nieprzemysłowym, ale także od płac innych robotników przemysłu⁷. Dzięki temu Donbas przez długi czas uchodził za region wizytówkę socjalizmu⁸. Taka szczególna dbałość o cały region doprowadziła do ukształtowania się w nim specyficznych cech regionalnych. Tym trudniejsze były próby zaakceptowania przez jego mieszkańców nowych realiów społeczeństwa demokratycznego i gospodarki rynkowej w latach 90⁹.

Warto zauważyć, że skład ludności obwodu donieckiego ukształtował się głównie w drugiej połowie XIX w. dzięki budowie nowych przedsiębiorstw przemysłowych. W drugiej połowie XX w. niemal całą ludność regionu stanowiły osoby, których pochodzenie jeszcze kilkadziesiąt lat wcześniej nie było związane z tym regionem. Na przykład w 1897 r. Donieck liczył 28 tys. mieszkańców, a w 1939 r. – 466 tys.¹⁰ Biorąc pod uwagę, że populacja regionu przemysłowego została utworzona z imigrantów, jego skład narodowościowy był dość

⁶ Владимир Ленин. *Полное собрание сочинений*, том 45, “Март 1922 – март 1923” (Москва, 1970): 107.

⁷ Ксенія Кузіна, “Культ праці гірника у 1950–60-ті рр. на прикладі Донбасу,” *Historians*, Styczeń 24, 2020, <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2713-kseniya-kuzina-kult-pratsi-girnika-u-1950-60-ti-ri-na-prikladi-donbasu>

⁸ Геннадий Коржов, “Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации,” *Социология: теория, методы, маркетинг*, №4 (2006):45.

⁹ Więcej szczegółów na temat historii obwodu donieckiego: Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998); Олександр Білокобильський і inni, *Метафізика Донецька. Філософські есе* (Донецьк: Донецьке відділення Наукового товариства ім. Шевченка, ТОВ “Східний видавничий дім”, 2012); Ярослав Верменич, *Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2015); Станіслав Кульчицький та Лариса Якубова, *Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини*. (Київ: ТОВ “Видавництво “Кліо”, 2016); Станіслав Мендзелевський і inni, *Кінорежисія Донбасу 2.0* (Київ: Національний центр Олександра Довженка, 2017) etc.

¹⁰ Евгений, Жуков. *Советская историческая энциклопедия*, т.5, “Двинск-Индонезия”. В 16 т. (Москва: Издательство-Советская Энциклопедия, 1964), 304.

zróznicowany. Przedstawiciele grup etnicznych ukraińskiej i rosyjskiej niezmiennie zajmowali kluczowe pozycje w strukturze narodowościowej przedwojennego Donbasu. Według spisu ogólnozwiązkowego z 1926 r. w okręgu stalinowskim (Stalino – nazwa Doniecka w latach 1924–1961) mieszkało 654,9 tys. osób, w tym 348,5 tys. Ukraińców i 223,8 tys. Rosjan¹¹. Pomimo liczebnej przewagi ludności ukraińskiej dane spisowe wskazują, że dominującym językiem komunikacyjnym pozostał rosyjski, którego używanie deklarowało ponad 303 tys. osób¹².

Poza tymi grupami spis wyróżnia w składzie narodowym obwodu donieckiego znaczne mniejszości Greków (33,5 tys.), Niemców (14,3 tys.) i Żydów (12,9 tys.)¹³. Ponadto na terenie powiatu mieszkali Białorusini, Tatarzy, Polacy i Ormianie, ale liczba każdej z tych narodowości nie przekraczała 6,5 tys. osób¹⁴.

Proces przymusowej rozbudowy potencjału przemysłowego, który nasilił się w regionie od 1928 r., wymagał koncentracji znacznych zasobów ludzkich, dlatego kolejne dane spisowe wskazują na gwałtowny skok liczby ludności, która w ciągu 13 lat wzrosła o ponad 20%. W 1939 r. w obwodzie stalinowskim mieszkało już 3 099 810 osób (w tym 1 839 809 Ukraińców i 969 465 Rosjan)¹⁵. Głównym źródłem wzrostu populacji pozostała masowa migracja zarobkowa z innych regionów ZSRR, gdzie poziom życia był znacznie niższy. W składzie narodowym Donbasu w latach 30. XX w. dominowały te same, co i wcześniej grupy etniczne, jednak każda z nich znacznie wzrosła liczbowo. Jeśli w 1926 r. mieszkało tu 33,5 tys. Greków, to w 1939 r. – już 95,2 tys., tym samym liczba ludności greckiej wzrosła prawie trzykrotnie¹⁶. Podobnie wyglądają wskaźniki liczebności ludności niemieckiej i żydowskiej w obwodzie stalinowskim: w 1939 r. jej liczba wynosiła odpowiednio 47,5 i 65,5 tys. osób¹⁷. Ponadto znacznie wzrosła liczba ludności tatarskiej regionu – z 5,9 tys. w 1926 r.¹⁸ do 14,1 tys. w 1939 r.¹⁹

¹¹ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Выпуск IV. Народность и родной язык населения СССР. Издание ЦСУ СССР. (Москва, 1928), 123.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Демоскоп.Weekly. “Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. Сталинская область.” Dostęp Sierpień, 31. 2022, https://web.archive.org/web/20220225092320/http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=4

11

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г, 123.

¹⁹ Демоскоп.Weekly.

Warto zauważyć, że najliczniejszą ludność zamieszkującą ten region stanowili przedstawiciele różnych wspólnot religijnych. Tak więc Ukraińcy, Białorusini i Rosjanie byli w przeważającej mierze prawosławnymi Słowianami, jednocześnie prawosławni Grecy również mieli swoje własne cechy kultu religijnego. Poza tym Niemcami zamieszkującymi ten region byli z reguły menonici, Żydzi wyznawali własną religię, Tatarzy – islam, a Polacy – katolicyzm. Tym samym w regionie reprezentowane były wszystkie religie abrahamowe i cztery kierunki chrześcijaństwa.

Wydarzenia pierwszych lat wojennych (1939–1943) na terenie obwodu stalinowskiego oraz hitlerowska polityka okupacyjna doprowadziły zarówno do ogólnego spadku liczebności ludność regionu, jak i do zmiany w jego tożsamości narodowej. Masowe deportacje niemieckiej diaspory w głąb ZSRR spowodowały gwałtowne zmniejszenie odsetka ludności niemieckiej na Doniecczyźnie. Już w spisie powszechnym z 1959 r. Niemcy nie zostali uwzględnieni w wykazach najliczniejszych narodowości Ukraińskiej SRR²⁰, a w materiałach kolejnych spisów ludności z 1970 r. i 1979 r. ta grupa etniczna jest całkowicie nieobecna w spisach ludności obwodu donieckiego²¹.

Holokaust, dokonany przez Niemców, doprowadził do znacznego zmniejszenia się populacji żydowskiej w regionie, która nawet kilkadziesiąt lat po zakończeniu II wojny światowej nie osiągnęła stanu z 1939 r. i nadal malała. Dla porównania, w przededniu wojny w regionie żyło 65,5 tys. Żydów²², w 1970 r. – 39,9 tys.²³, a w 1979 r. – 35,5 tys. osób²⁴. Podobna tendencja charakteryzowała cały Związek Radziecki. Jej przyczynami, oprócz skutków Holokaustu, były także antysemitka kampania „walki z kosmopolityzmem” w latach 1948–1953²⁵ oraz powszechne wśród ludności żydowskiej stosowanie praktyk przychowanych, kiedy Żydzi formalnie zmieniali przynależność etniczną podczas małżeństwa (zmiany imienia i nazwiska, identyfikowanie się jako Rosjanie, Ukraińcy itp.). Pozwoliło to uniknąć przejawów codziennego antysemityzmu, który był milcząco, ale bardzo aktywnie wspierany przez

²⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года СССР (Сводный том) (Москва: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1962), 206.

²¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Том IV. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. (Москва: Статистика, 1973), 173; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года. Том IV. Национальный состав населения СССР. Часть 1. Распределение населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и автономных округов по национальности и языку. Книга 2. Статистический сборник (Москва: Статистика, 1973), 29.

²² Демоскоп.Weekly.

²³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года, 173.

²⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 год... Часть 1. Распределение населения, 29.

²⁵ Więcej na temat: Фатеев А.В. Образ врага в советской пропаганде. 1945-1954 гг. Монография. (Москва: Ин-т рос. истории РАН, 1999).

państwo, m.in. poprzez nieoficjalne, ale rygorystycznie przestrzegane wprowadzenie limitów przyjęć Żydów do szkół średnich specjalistycznych i wyższych szkół średnich w kraju.

W drugiej połowie XX w. liczba ludności regionu nadal rosła i już na początku lat 80. XX w. przekroczyła granicę pięciu milionów, przy niemal równej liczebności ukraińskiej i rosyjskiej grupy narodowej²⁶. Spadek liczebności mniejszości narodowych w obwodzie donieckim, oprócz powyższych czynników, spowodowany był także agresywną polityką asymilacyjną rządu radzieckiego, który dążył do stworzenia wspólnoty „narodu radzieckiego”.

Ważną kwestią tożsamości narodowej jest język. Kwestia ta jest szczególnie drażliwa w związku z wojną rosyjsko-ukraińską, gdyż jedną z tez rosyjskich władz okupacyjnych jest odmienność językowa poszczególnych regionów (w tym donieckiego) od reszty Ukrainy. Warto zauważyć, że według wyników spisu ludności z 1979 r. w obwodzie donieckim zaledwie 1,2 mln osób nazywał język rosyjski językiem ojczystym²⁷, pozostał on jednak głównym narzędziem werbalnym w sferze społecznej komunikacji, co było efektem polityki rusyfikacyjnej władz carskich i sowieckich, która przyczyniła się do przekształcenia języka rosyjskiego w *lingua franca* dla regionu wielonarodowego.

Od lat 30. XX w. zarówno w regionie, jak i w całym kraju poziom sekularyzacji społeczeństwa był wysoki, a wszelkie akty religijne stanowią tabu na płaszczyźnie oficjalnych *public relations*. Tutaj procesy sekularyzacji z reguły nie spotkały się z tak masowym ostrym oporem, jak w wielu innych obszarach, gdyż wielonarodowe i wielowyznaniowe społeczeństwo regionalne, które miało bardzo słabą zbiorową pamięć historyczną, nie brało pod uwagę ingerencji władz w sferę religii jako zagrożenia dla tożsamości narodowej.

We współczesnych warunkach poszukiwań nowych paradygmatów budowania ustroju państwowego w Ukrainie kwestia wyboru nowych wzorców interakcji struktur państwowych ze społeczeństwem obywatelskim była bardziej aktualna niż kiedykolwiek. Wydarzenia z życia cerkiewnego Ukrainy od początku XXI w. świadczą o tym, że kwestia relacji państwa z instytucjami religijnymi pozostaje otwarta do dziś – w szczególności, jeżeli chodzi o poszukiwanie modelu stosunków państwa z organizacjami wyznaniowymi, który satysfakcjonowałby wszystkie podmioty tych stosunków, a przede wszystkim ukraińskie społeczeństwo obywatelskie. W czasach sowieckich na Ukrainie budowany był taki system stosunków państwo–Kościół, w którym państwo zdominowało organizacje religijne i selektywnie traktowało niektóre wyznania. Pewne elementy tego systemu nadal wpływają na sytuację religijną w niepodległej Ukrainie. W tym kontekście należy rozważyć retrospektywę

²⁶ Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 год... Часть 1. Распределение населения, 29.

²⁷ Ibid.

historyczną kształtowania się wskazanego specyficznego modelu stosunków państwa z organizacjami religijnymi w Związku Radzieckim, który obejmował różne ziemie ukraińskie z przerwami w latach 1922–1991.

Należy zauważyć, że ukraińscy i zagraniczni naukowcy wielokrotnie poruszali temat badań nad stosunkami: państwo–Kościół w ogóle na Ukrainie i w poszczególnych regionach, co zostanie omówione szerzej w podrozdziale 1.1.

W celu wzajemnej kontroli władz sowieckich nad działalnością organizacji religijnych i realizacji sowieckiej polityki religijnej w ZSRR od 1965 roku działała Rada do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR. To właśnie ten organ był odpowiedzialny za przestrzeganie sowieckiego ustawodawstwa dotyczącego religii. Biorąc jednak pod uwagę specyfikę organizacji niektórych związków religijnych, rada w swoich wielostronnych działaniach opierała się na rozbudowanej sieci pełnomocników lokalnych, którzy działali w jednostkach administracyjno-terytorialnych ZSRR.

Dlatego też istotne jest zbadanie wszelkich aspektów stosunków państwowo-religijnych na Ukrainie w czasach sowieckich, w szczególności działalności Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR (utworzonej w 1965 r.), Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR (wydzielona z Rady Ogólnozwiązkowej w 1974 r.), która koordynowała sieć lokalnych pełnomocników w celu nadzorowania wdrażania sowieckiego ustawodawstwa, dotyczącego religii i Kościoła. Zatem działalność rady i jej aparatu regionalnego w latach 60. i 80. XX w. jest wyjątkowa, nie ma odpowiednika w praktyce światowej i ukazuje specyfikę polityki religijnej w okresie, gdy kierownictwo ZSRR porzuciło głównie działania karne wobec przywódców sekt na rzecz całkowitej biurokratycznej kontroli nad ich działalnością.

Podmiotem moich badań jest radziecka polityka religijna.

Przedmiotem badania niniejszej rozprawy jest działalność instytucji pełnomocnika organu państwowego do Spraw Wyznań w obwodzie donieckim w latach 1965-1991.

Celem badań jest zarysowanie charakteru działalności organu państwowego w sprawach religijnych oraz kierunków rozwoju sowieckiej polityki religijnej, w szczególności na przykładzie instytutu Pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań w regionie donieckim w latach 1965–1991.

Aby osiągnąć ten cel, konieczne jest rozwiązanie następujących problemów badawczych:

1. Analiza stanu i stopnia opracowania tego zagadnienia w historiografii ukraińskiej i zagranicznej, ustalenie kompletności jego wsparcia źródłowego, przedstawienie charakterystyki nowych źródeł i metod ich analizy.

2. Scharakteryzowanie podstaw normatywnych i prawnych sowieckiej polityki religijnej.

3. Podkreślenie specyfiki organizacji pracy Rady do Spraw Wyznań i jej aparatu lokalnego.

4. Zbadanie powiązania pełnomocnika Rady ds. Wyznań z lokalnymi organami partyjnymi i sowieckimi, działalności dokumentacyjnej, agitacyjno-propagandowej aparatu lokalnego pełnomocnika rady oraz jego roli w sowieckim systemie administracyjnym.

5. Identyfikacja i analiza osobliwości nieodłącznie związanych z interakcją władz radzieckich ze związkami religijnymi regionu.

6. Opis ewolucji sowieckiej polityki religijnej w dziedzinie pracy ze wspólnotami religijnymi i ich wyznawcami.

Ramy chronologiczne opracowania obejmują okres od 1965 roku, kiedy to utworzono Radę do Spraw Wyznań, która stała się kontynuatorką działalności Rady do Spraw Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i Rady do Spraw Kultów Religijnych, aż do 1991 r. włącznie. W grudniu 1991 r. w ogólnoukraińskim referendum naród Ukrainy potwierdził akt ogłoszenia niepodległości Ukrainy z dnia 24 sierpnia 1991 r., w związku z czym rozpoczął się jakościowo nowy okres w historii państwa ukraińskiego, który naznaczył się w szczególności zmianami w sferze stosunków państwowo-religijnych.

Ramy terytorialne opracowania obejmują obwód doniecki zgodnie z podziałem administracyjno-terytorialnym Ukraińskiej SRR.

Aby osiągnąć cel, w pracy zastosowano metody ogólnonaukowe (analiza, synteza, uogólnienie, typologia itp.) i historyczne (problematyczno-chronologiczną, porównawczo-historyczną, opisową, strukturalno-funkcjonalną, diachroniczną, hermeneutyczną itp.). Tym samym zastosowanie metody analizy systemowej (hierarchicznej reprezentacji elementów systemu państwowej regulacji życia religijnego) umożliwiło całościowe spojrzenie na przedmiot badań we wszystkich jego wieloaspektowych przejawach. Przy formułowaniu wniosków i dokonywaniu uogólnień stosowano metodę logiki formalnej. Przedłożona rozprawa opiera się na zasadach obiektywizmu, historyzmu, naukowości, kompleksowości i wszechstronności, co wiąże się z udziałem w badaniu jak najszerszego zakresu źródeł, analizą specyficznej sytuacji historycznej obwodu donieckiego, z uwzględnieniem ogólnego kierunku rozwoju kraju. Zasady metodologiczne badań zostaną omówione szerzej w rozdziale 1.3.

Nowość naukowa rozprawy polega na rozwinięciu tematyki życia religijnego w ogóle i działalności władz państwowych wobec organizacji wyznaniowych w okresie pogłębiania się kryzysu ustroju sowieckiego oraz liberalizacji życia społecznego i politycznego oraz rozpadu ZSRR (połowa lat 60. XX w.–1991 r.), w szczególności:

Po raz pierwszy w pracy doktorskiej:

- omówiono proces rozwoju i działalności aparatu pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań w obwodzie donieckim oraz specyfikę jego współdziałania z organizacjami religijnymi i władzami państwowymi w regionie na podstawie dokumentów centralnych instytucji archiwalnych i archiwum regionalnego;

- porównano politykę państwa radzieckiego wobec różnych organizacji religijnych na szczeblu regionalnym;

- na przykładzie obwodu donieckiego uwydatniono proces przemian w stosunkach władzy z organizacjami wyznaniowymi, który dokonał się w połowie lat 80. XX w.

Uległo dalszemu rozwojowi:

- badanie roli organów sowieckich i partyjnych w życiu państwowym i religijnym regionu;

- określenie wewnętrznej hierarchii sowieckiego systemu organów administracji publicznej;

- badanie ram normatywno-prawnych regulujących działalność organizacji religijnych w ZSRR i Ukraińskiej SRR.

Praktyczne znaczenie rozprawy polega na możliwości wykorzystania jej wyników przez władze państwowe Ukrainy w zakresie państwowej polityki religijnej i zapewnienia wolności sumienia, a także podczas pisania prac dyplomowych i przygotowywania programów nauczania historii Ukrainy, historii religii i kultury ukraińskiej czy religioznawstwa.

Wkład osobisty autora polega na samodzielnie zrealizowanych badaniach naukowych. W rozprawie po raz pierwszy wprowadzono do obiegu naukowego znaczną liczbę źródeł – listów, sprawozdań, planów pracy, w tym materiały Archiwum Państwowego Obwodu Donieckiego, do których dostęp był niemożliwy od 2014 roku.

Wszystkie przypisy w tej pracy zostały sformatowane zgodnie z zasadami Chicago Style stosowanego w naukach humanistycznych i społecznych²⁸.

Główne wyniki rozprawy zostały zaprezentowane na dwudziestu międzynarodowych i ukraińskich konferencjach naukowych. Pewne problemy były już sygnalizowane w

²⁸ Więcej o Chicago Style: “Notes and Bibliography: Sample Citations”, The Chicago Manual of Style, dostęp Sierpień, 8, 2022 https://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html.

publikacjach naukowych autora. I tak w artykule pt. „Adventists And Pentecostals Of Donetsk Region In The Late Soviet Era: Between The Scylla Of Legalization And The Charybdis Of Opposition” autor scharakteryzował przyczyny zupełnie odmiennej polityki państwa radzieckiego wobec dwóch wspólnot protestanckich. Z kolei w tekście „Православна Церква та радянська влада на Донеччині 1965-1985 pp.”, umieszczonym w piśmie *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*, autor omówił życie religijne wspólnot prawosławnych w obwodzie donieckim w latach 1965–1985. W swojej ostatniej notatce w książce *Dwelling in Parallel Worlds: Esoteric and New Age Milieus in the Soviet Period and Afterward* autor zwrócił uwagę na epizod zaangażowania oficjalnych instytucji naukowych w badanie zjawisk paranormalnych.

Niniejsza praca składa się ze wstępu, trzech rozdziałów, zakończenia, bibliografii oraz aneksów i ma łączną objętość 160 stron.

Proces pisania tej rozprawy trwał trzynastę lat i został na pewien czas przerwany przez wybuch wojny rosyjskiej z Ukrainą w 2014 roku, z kolei jej obronę w ukraińskim systemie edukacji uniemożliwiła inwazja rosyjska na pełną skalę w 2022 roku.

Rozprawa ta nie powstałaby, gdyby nie życzliwość wielu osób. Moje pierwsze naukowe próby naukowe zostały dokładnie przeczytane i poprawione przez dr Annę Marię Basauri Ziuzinę, co stało się impulsem do napisania tej pracy. Serdecznie dziękuję Panu Profesorowi Aleksandrowi Madydzie za nieocenione wsparcie, wnikliwą korektę i rzetelną weryfikację, a także za profesjonalizm i bezgraniczną życzliwość, jak również dr Kindze Czechowskiej, która była autorką pomysłu, iż mimo wszystkich trudności nie wolno porzucać nauki i edukacji, jej wsparcie było dla mnie nieocenione w każdym etapie tej drogi.

Wyrażam wdzięczność moim mamie Oldze Żurawlowej i babcie Tatjanie Żurawlowej, za to, że w najtrudniejszych chwilach zawsze znajdowały słowa wsparcia. Ks. mitrat Grzegorz Cebulski, dr Iryna Fenno, mgr Irina Mirosznichenko, mgr Kateryna Gurska i wielu innych pomogło mi mądrymi radami.

Rozdział 1. Historiografia, baza źródłowa i metodologia badań

1.1. Historiografia

Na temat problematyki historii stosunków państwowo-kościelnych w Związku Sowieckim w ogóle, a w szczególności działalności Rady ds. Wyznań, nie brakuje literatury naukowej²⁹.

Całą historię badań nad stosunkami państwowo-religijnymi w ZSRR można podzielić na dwa okresy zgodnie z zasadą problemowo-chronologiczną: pierwszy obejmujący dorobek naukowy ówczesnych historyków i drugi – badania ukraińskie i zagraniczne w okresie od 1991 roku.

W pierwszym okresie pojawiły się prace sowieckich historyków, religioznawców, prawników i socjologów, które powstały w latach 60. i 80. XX wieku. Okres ten charakteryzował się tendencyjnym podejściem do działalności organizacji religijnych w ZSRR, z kolei działalność organu państwowego (i jego lokalnych przedstawicieli) w sprawach religijnych nie budziła zainteresowania wśród ówczesnych naukowców. W pracach naukowych z tego okresu można również zaobserwować pewną nielogiczność – z jednej strony wszyscy specjaliści obstają przy tezie, że religia w społeczeństwie socjalistycznym jest elementem rudymenarnym i reliktem przeszłości, a aktywna działalność związków religijnych w ZSRR jest wskaźnikiem niedostatecznie ateistycznej edukacji ludności. W szczególności sowieccy filozofowie i historycy przywiązywali dużą wagę do badania fenomenu świadomości religijnej. Znani naukowcy: J. Dułuman, W. Tanczer, B. Łobowik i inni badali nie tylko społeczny aspekt przejawów świadomości religijnej przeciętnego sowieckiego wierzącego, ale także przedstawiali sceptyczne oceny przyszłości religii³⁰.

Z drugiej strony radzieccy naukowcy przykładali dużą wagę do udowodnienia istnienia wolności sumienia i swobody funkcjonowania wszystkich nurtów religijnych w ZSRR³¹. Na przykład szczególną uwagę badacza zwracają prace przewodniczącego Rady ds. Religii W.

²⁹ Карен Нікіфоров, “Державно-релігійні відносини в Донецькій області (1965-1991 рр.): історіографія питання” в *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи [колективна монографія]* (Конін – Ужгород – Херсон – Київ: Посвіт, 2020), 158.

³⁰ Евграф Дулман, Борис Лобовик, и Владимир Танчер, *Современный верующий: Социально-психологический очерк* (Москва: Политиздат, 1970); Борис Лобовик, *Релігійні погляди, почуття, покоління* (Київ: Політвидав України, 1970).

³¹ Александр Акулов, состав. *Атеизм в СССР: становление и развитие* (Москва: Мысль, 1986); Валентин Клочков, *Религия, государство, право* (Москва: Мысль, 1978); Алексей Барменков, *Свобода совести в СССР* (Москва: Мысль, 1986) i inni.; Владимир Кобецкий, *Социологическое изучение религиозности и атеизма* (Ленинград: Издательство ЛГУ, 1978); Георгий Филист, *Некоторые особенности атеистического воспитания городского населения* (Минск: Беларусь, 1977).

Kurojedowa, w których autor broni tezy, że w ZSRR stworzono najkorzystniejsze warunki dla rozwoju religii i skrajnie liberalne ustawodawstwo religijne³².

W poniższej rozprawie wykorzystano również prace naukowe filozofów radzieckich I. Pugacza³³ i J. Łysenki³⁴, które są poświęcone badaniu religijności w społeczeństwie sowieckim. Pierwsza z nich to praca doktorska poświęcona świadomości religijnej świadków Jehowy i osobliwościom ich religijnego wychowania. W tej rozprawie autor, na podstawie badań socjologicznych i analizy literatury religijnej, doszedł do wniosków na temat antykomunizmu ruchu świadków Jehowy. Rozprawa zaś J. Łysenki poświęcona jest analizie religijności klasy robotniczej w obwodzie donieckim, obszar, który jest przedmiotem również moich badań.

Biorąc pod uwagę podporządkowanie sowieckiego życia naukowego wymogom przestrzegania komunistycznego poglądu na religię, prace z epoki sowieckiej mają wartość naukową jedynie z punktu widzenia badania ewolucji poglądów naukowców na świadomość religijną. W kontekście relacji: państwo–Kościół wyniki badań były jednostronne i nie odzwierciedlały rzeczywistego stanu rzeczy.

W 1970 r. w Republice Federalnej Niemiec ukazała się monografia G. Simona³⁵, w której osobny rozdział poświęcono stosunkom między państwem sowieckim a Rosyjską Cerkwią Prawosławną. Badania dr. Simona jakościowo wyróżnia wykorzystanie dużej liczby ówczesnych dokumentów, co było rzadkim zjawiskiem w pracach zachodnich naukowców ze względu na ich ograniczony dostęp do radzieckich archiwów.

W latach 80. XX wieku pojawiły się pierwsze prace przedstawiciela rosyjskiej emigracyjnej szkoły historycznej, profesora University of Western Ontario (Kanada) D. Pospiełowskiego³⁶. Były one poświęcone stosunkom między państwem sowieckim a Rosyjską Cerkwią Prawosławną. Na podstawie dostępnych na emigracji źródeł autor przestudiował historię Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w czasach, gdy oficjalny sowiecki paradygmat ideologiczny nie uwzględniał pozytywnych cech religii jako zjawiska społecznego.

³² Владимир Куроедов, *Религия и закон* (Москва: Знание, 1970); Владимир Куроедов, *Религия и закон в Советском государстве* (Москва: Политиздат, 1980); Владимир Куроедов, *Советское государство и церковь* (Москва: Знание, 1976).

³³ Иван Пугач, "Анализ религиозного сознания «Свидетелей Иеговы» и некоторые особенности их атеистического воспитания" (Авторефер. дис. канд. филос. наук, КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1973).

³⁴ Юрий Лысенко, "Причины существования и пути преодоления религиозных пережитков в сознании верующих рабочих (на материалах конкретно-социологических исследований в Донецкой области УССР)" (Авторефер. дис. канд. филос. наук, КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1969).

³⁵ Gerhard Simon, *Die Kirchen in Russland: Berichte, Dokumente* (München: Manz Verlag, 1970).

³⁶ Dimitry Pospelovsky, *The Russian Church under the Soviet Regime 1917–1982* (Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1984); Дмитрий Поспеловский, *Православная Церковь в истории Руси, России и СССР : учеб. пособие* (Москва: Библийско-Богословский институт св. апостола Андрея, 1996).

Należy jednak zaznaczyć, że ze względu na niemożność wjazdu do ZSRR, oceny profesora Pospiełowskiego opierają się na ograniczonym zasobie źródeł. W pracach tego autora dużo miejsca poświęcono działalności Rady do Spraw Wyznań i pojawia się w nich teza, że ocena pełnomocników Rady ds. Wyznań, dotycząca stanu religii na terenie regionu, zależała od osobistych relacji danego pełnomocnika z miejscowym hierarchą Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej³⁷.

Otóż warunki badania stosunków: państwo–Kościół w Związku Sowieckim poza granicami ZSRR były ograniczone ze względu na brak możliwości osobistej obserwacji sytuacji religijnej w ZSRR i brak dostępu do wewnętrznych dokumentów Rady ds. Wyznań.

Wyzwolenie życia naukowego spod dyktatu ideologii komunistycznej w wyniku rozpadu ZSRR i powstania niepodległych państw oraz ukształtowanie się otwartego społeczeństwa demokratycznego doprowadziło do rozpoczęcia drugiego, nowoczesnego etapu badań nad stosunkami państwa i związków religijnych w ZSRR. Biorąc pod uwagę relatywnie krótki czas, jaki upłynął od badanej epoki, historycy długo nie zajmowali się jej badaniem. Dlatego na drugim, pokomunistycznym etapie zaczęto bardziej aktywnie badać kwestię interakcji państwa i związków religijnych w wymiarze lokalnym i w państwie w ogóle. Na tym etapie można wyróżnić trzy duże grupy studiów, ukształtowane według zasady terytorialnej: ukraińską, rosyjską i zachodnią.

W ramach tych grup wyróżniamy następujące podgrupy:

- 1) prace powstałe w ramach prac szkół naukowych skupionych wokół uczelni;
- 2) prace naukowe poświęcone ogólnym zagadnieniom stosunków: państwo–religia;
- 3) monografie i artykuły, tematem których były określone epoki historyczne lub regionalny wymiar polityki państwa w dziedzinie religii.

Na Ukrainie zarówno indywidualni naukowcy reprezentujący różne instytucje badawcze i edukacyjne, jak i całe ogromne szkoły naukowe zajmują się badaniem relacji: państwo–religia.

Na Połtawskim Narodowym Uniwersytecie Pedagogicznym im. W. Korolenki, pod kierownictwem członka Narodowej Akademii Nauk Pedagogicznych Ukrainy W. Paszczenki³⁸, rozwinęła się szkoła naukowa, której wybitnymi przedstawicielami są: badacz polityki rządu sowieckiego w latach 20. i 30. XX wieku R. Sitarczuk³⁹ oraz badaczka

³⁷ Пospieловский, *Православная Церковь*, 346.

³⁸ Володимир Пащенко, *Державна політика щодо православної церкви в Україні: (1917-1922 рр.)* (Полтава, 1992); Володимир Пащенко, *Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років* (Полтава: АСМІ, 2005); Володимир Пащенко та Алла Киридон, *Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки* (Полтава: АСМІ, 2004) тощо.

³⁹ Роман Сітарчук, “Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. XX ст.)” (Дис. канд. іст. наук, ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 2001).

ролі органів bezpieczeństwa państwowego w działalności organizacji religijnych L. Babenko⁴⁰. Wśród prac przedstawicieli tej szkoły w kontekście podjętej tematyki na szczególną uwagę zasługuje studium problemu relacji między lokalnymi organami państwowymi a wspólnotami wyznaniowymi, autorstwa L. Szweca⁴¹. Jego zdaniem w drugiej połowie lat 50. przedstawiciele Rady do Spraw Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej zajmowali drugorzędne miejsce w sowieckim systemie administracyjnym. Było to spowodowane banalnością ich pracy w oczach regionalnych funkcjonariuszy radzieckich i partyjnych. Zdaniem L. Szweca wynikało to z tego, że partia i sowiecka nomenklatura traktowała ich jako osoby, które przyczyniają się do zachowania „reliktów religijnych” w państwie.

Biorąc pod uwagę szczególne prześladowania w latach 60. i 80. XX wieku protestantów różnych nurtów przez władze sowieckie oraz starania owych władz o uzyskanie lojalności licznych i rozproszonych społeczności protestanckich, ważny w tym czasie temat trudnych relacji między nimi stał się przedmiotem badań ukraińskiego naukowca J. Wilchowego⁴². Społeczności protestanckie w obwodzie donieckim w okresie powojennym także stały się przedmiotem zainteresowań tego historyka⁴³.

Nie można również pominąć wnikliwej pracy A. Kyrydon, przedstawicielki połtawskiej szkoły badaczy relacji: państwo–religia, *Państwo – Kościół – społeczeństwo: odwrotna przemiana w radzieckiej Ukrainie*⁴⁴, w której autorka, być może po raz pierwszy w nauce ukraińskiej, dokonała szczegółowej analizy historycznoreligijnej radzieckiej polityki w ogóle oraz działalności organu ds. religii w szczególności. Baza metodologiczna, na której oparła się badaczka, charakteryzuje się wykorzystaniem najnowszych ówczesnych narzędzi nauki historycznej (ideografia historyczna, mikrohistoria, rekonstrukcja historyczna), co pozwoliło wynieść badania na nowy poziom jakościowy i otworzyło nową kartę w ukraińskiej historiografii na ten temat. Należy zaznaczyć, iż przedmiotem zainteresowań badawczych

⁴⁰ Людмила Бабенко, *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної Церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)* (Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2014).

⁴¹ Леонід Швець, “Особливості реалізації місцевими органами влади державної політики СРСР щодо громад РПЦ в Україні (середина 1940-х-перша половина 1960-х рр.)”. (Авторефер. дис. канд. іст. наук, ІФ ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2011); Леонід Швець, “Становище уповноважених Ради у справах Руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX ст.”, *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету* 19 (2005): 294-99.

⁴² Юрій Вільховий, “Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років XX ст.)” (Дис. канд. іст. наук, ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 2003).

⁴³ Борис Год та Юрій Вільховий, “Громади церкви ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-их — 50-ті рр. XX ст.)”, *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей* 18 (2001): 289-95.

⁴⁴ Алла Киридон, *Держава-Церква-суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія* (Рівне: РІС КІСУ, 2011).

historyczki są głównie stosunki państwowo-kościelne w Ukrainie w latach 1917–1930⁴⁵, natomiast sowieckiej polityce religijnej w okresie powojennym, epoce „odwilży”, „stagnacji” oraz „pierestrojki” nie poświęcono wystarczającej uwagi.

Historia stosunków państwowo-kościelnych w XIX i pierwszej połowie XX wieku są badane na Zaporoskim Uniwersytecie Narodowym i Berdiańskim Państwowym Uniwersytecie Pedagogicznym przez O. Ignatusz⁴⁶, T. Hruszew⁴⁷, I. Szuhalow⁴⁸. Charakterystyczną cechą tej szkoły naukowej jest badanie stosunków pomiędzy Rosyjską Cerkwią Prawosławną a władzami państwowymi na terytorium Ukrainy w XIX i XX wieku. Życie religijne w czasie, gdy ziemie ukraińskie były najpierw częścią Imperium Rosyjskiego, a później Związku Radzieckiego, jest rozpatrywane jako zespół powiązanych ze sobą okresów historycznego współistnienia instytucji religijnych i państwowych.

W kontekście tematu prezentowanej rozprawy należy zwrócić szczególną uwagę na szkołę naukową historyków religii, która rozwinęła się w obwodzie donieckim. Kwestie związane z przedmiotem mojej dysertacji w największym stopniu poruszali w swoich rozprawach doktorskich, monografiach i artykułach naukowcy związani z Donieckim Uniwersytetem Narodowym im. Wasyla Stusa oraz byłym Państwowym Uniwersytetem Informatyki i Sztucznej Inteligencji (Donieck). Ludzki wymiar działalności Cerkwi prawosławnej na Ukrainie w okresie II wojny światowej stał się przedmiotem badań I. Hrydynej⁴⁹. Praca doktorska N. Belikowej⁵⁰, której dolna granica chronologiczna sięga roku 1989, poświęcona jest odrodzeniu religijnemu w Ukrainie na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, rozwojowi sieci wyznaniowej, ponowieniu działalności wspólnot wyznaniowych prawosławnych, żydowskich i muzułmańskich oraz pojawieniu się nowych nurtów religijnych. Autorka udowadnia, że badany okres to czas zarówno odrodzenia tradycyjnych wyznań, jak i rozprzestrzeniania się najnowszych religii.

⁴⁵ Алла Киридон, „Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки)”. (Авторезсп. дис. д-ра іст. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2006).

⁴⁶ Олександр Ігнатуша, „До характеристики архівних джерел з історії Православної церкви та міжцерковних відносин в Україні: 20-30-ті роки XX ст.”, *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* 6 (2002): 60-69.

⁴⁷ Тетяна Грушева, „Взаємини держави та християнських церков у сучасній Україні (історичний аспект)”, *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип.34 (2012): 184-187.

⁴⁸ Інна Шугальова, „Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці XIX – в першій чверті XX століття (за матеріалами польських архівів)”, *Історичний архів. Наукові студії*. Вип.6 (2011): 68-71.

⁴⁹ Ірина Грідіна, *Православні віруючі України у роки Другої світової війни* (Донецьк:Норд-Прес, 2006).

⁵⁰ Наталя Белікова, „Релігійні конфесії України (кінець 80-х-90-і роки XX століття)” (Автореф дис. канд. іст. наук., ДонНУ, 2001).

Regionalnymi cechami stosunków państwowo-religijnych w obwodzie donieckim zajmowali się różni autorzy w różnym czasie. Autorami najbardziej gruntownych opracowań są prawnik z Ługańska O. Forostiuk⁵¹ oraz doniecki religioznawca I. Lukowenko⁵². Obydwaj badali politykę państwową Związku Sowieckiego całościowo, skupiając się na polityce władz sowieckich wobec Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Należy również zauważyć, że wspomniani naukowcy badają stosunki państwowo-cerkiewne w obwodzie donieckim w latach 1917–1965, więc prezentowana przeze mnie rozprawa pretenduje do miana chronologicznej kontynuacji prac doktorskich tych autorów. Tematyka działalności różnych wspólnot protestanckich w obwodzie donieckim w okresie lat 1965–1991 jest przedmiotem badań takich historyków, jak S. Petrow⁵³ i O. Panycz⁵⁴. Na podstawie obszernego korpusu materiałów archiwalnych autorzy badają sytuację zarejestrowanych i niezarejestrowanych wspólnot baptystów, ewangelików i zielonoświątkowców w warunkach całkowitej kontroli władz sowieckich nad religijną sferą życia społeczeństwa.

Odrębną podgrupę we współczesnej historiografii ukraińskiej stanowią prace, które nie są poświęcone konkretnemu okresowi sowieckiej historii religii czy regionalnym przejawom polityki państwa w dziedzinie religii, lecz dotyczą fenomenu relacji: państwo–religia jako takiego lub uogólniają historię różnych wyznań w Ukrainie.

Klasyczne w kontekście podjętego problemu są prace naukowe W. Jeleńskiego, głównego współpracownika naukowego Instytutu Studiów Politycznych i Etnonarodowych im. I.F. Kurasa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, Szefa Państwowej Służby ds. Etnopolityki i Wolności Sumienia Ukrainy. Naukowiec ten analizuje ogólne tendencje i charakter relacji między państwem a organizacjami religijnymi w Ukraińskiej SRR⁵⁵. Należy zwrócić uwagę, że Jeleński po raz pierwszy w nauce ukraińskiej opisuje „egzaltację religijną” na Ukrainie w latach 70. i 80. nie jako proces w systemie zamkniętym, ale umieszcza go w kontekście europejskim i światowym⁵⁶. Zainteresowania badawcze tego autora wynikają również z

⁵¹ Олег Форостюк, “Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону)” (Дис. канд. юрид. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001).

⁵² Ілля Луковенко, *Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943-1964 роках: Монографія* (Донецьк: Донбас, ДОГО «Центр Діскавері», центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, 2011).

⁵³ Сергій Петров, “Євангельські церкви в контексті кризи державно-церковних відносин в СРСР наприкінці 50-х – першій половині 60-х років XX століття”. *Історичні і політологічні дослідження* 1 (2013): 310-320.

⁵⁴ Олена Панич, “Практичні аспекти реалізації політики державного атеїзму щодо євангельських християн-баптистів у 1960-1980-х роках на Донеччині”. *Нові сторінки історії Донбасу* 15-16 (2008): 215-222.

⁵⁵ Віктор Єленський, *Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990)* (Київ, 1991).

⁵⁶ Віктор Єленський, *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX-початку XXI століття* (Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013).

osobistych doświadczeń pracy w Radzie ds. Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR. Wartość pracy *Stosunki państwowo-religijne w Ukrainie (1917–1990)* dostrzegają wszyscy współcześni ukraińscy badacze historii religii, jednak ze względu na zamknięte archiwa (niektóre sygnatury archiwalne zostały odtajnione dopiero pod koniec lat 90. i w latach 2000.), autor nie miał wówczas możliwości wykorzystania wszystkich istniejących materiałów archiwalnych.

Stosunki państwowo-kościelne w okresie niepodległości Ukrainy bada doktorka habilitowana, profesorka Kijowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Tarasa Szewczenki, L. Władyczenko⁵⁷. Na uwagę zasługuje fakt, że badaczka ta po raz pierwszy w historiografii ukraińskiej przeprowadziła analizę porównawczą stosunków państwowo-wyznaniowych na Ukrainie i w jednym z państw europejskich, Rzeczypospolitej Polskiej. Larysa Władyczenko porównała regulacje prawne obu państw dotyczące stosunków wyznaniowych, działania centralnej i regionalnej administracji państwowej w realizacji polityki państwa wobec związków wyznaniowych, cechy proceduralne rachunkowości statystycznej związków wyznaniowych itp.

Ważną pozycją analizującą działania wszystkich organów państwowych wchodzących w interakcje z organizacjami religijnymi, zwłaszcza w okresie „stagnacji”, jest monografia U. Chawariwskiego⁵⁸. Wartość naukową pracy podnoszą przyjęte w niej cezury chronologiczne, które pozwoliły autorowi przeprowadzić analizę porównawczą relacji: państwo–Kościół w różnych okresach rozwoju społeczeństwa sowieckiego. Chawariwskij bada historię relacji: państwo–Kościół z punktu widzenia administracji państwowej. Autor przeanalizował ewolucję organów państwowych, za pomocą których państwo sowieckie budowało stosunki z organizacjami religijnymi w okresie od lat 20. do 80. XX wieku, i doszedł do wniosku, że współczesna Ukraina odziedziczyła po ZSRR system instytucjonalny stosunków: państwo–Kościół, w ten sposób zachowując ciągłość z okresem carskiej Rosji. Zdaniem naukowca, cechami charakterystycznymi tych stosunków były ortodoksyjna orientacja i „tradycyjna” nieufność wobec Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego.

Dyskurs polityczny relacji: państwo–Kościół jest przedmiotem badań naukowych W. Wojnałowicza, kierownika Zakładu Studiów Politycznych i Etnonarodowych im. Kurasa z

⁵⁷ Лариса Владиченко, *Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державними релігійними інституціями: монографія* (Канів: Родень, 2014).

⁵⁸ Устим Хаварівський, *Інституціалізація державно-церковних відносин в Україні: історико-управлінський аспект: монографія* (Тернопіль: «Терно-граф», 2013).

Narodowej Akademii Nauk Ukrainy⁵⁹. Prof. Wojnałowicz zwraca uwagę na ciągłość problemów, jakie stawiała radziecka polityka partyjno-państwowa lat 40.–60. XX wieku, z układem stosunków religijno-społecznych po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości. Ogólnie autor zauważa, że polityka partyjno-państwowa w Ukraińskiej SRR w latach 40.–60. wiązała się ze spadkiem religijności ludności i poziomu poparcia ze strony państwa dla instytucji religijnych. Na szczególną uwagę zasługuje opracowanie W. Wojnałowicz i N. Koczan, w którym szczegółowo zbadano etnowyznaniową historię obwodu donieckiego i ługańskiego od XIX wieku do połowy pierwszej dekady XXI wieku, co zostało zaktualizowane wydarzeniami z 2014 roku. Na przykładzie Donbasu badacze identyfikują pięć głównych faz polityki religijnej państwa sowieckiego⁶⁰.

W. Bondarenko i B. Andrusyszyn, profesorowie Państwowego Uniwersytetu im. Mychajła Drahomanowa, są autorami wielu publikacji poświęconych stosunkom: państwo–religia⁶¹. W kręgu zainteresowań tych naukowców znajdują się teoretyczne i historyczne (od starożytności do niedawnej przeszłości) aspekty stosunków państwowo-religijnych na współczesnej Ukrainie w szczególności i na świecie w ogóle. Zwieńczeniem pracy naukowej Bondarenki i Andrusyszyna była publikacja pierwszego podręcznika z zakresu historii stosunków państwowo-wyznaniowych w historiografii ukraińskiej⁶².

Badacze poradzieccy na podstawie kompleksowej analizy odtajnionych materiałów archiwalnych z powodzeniem próbują odideologizować problematykę relacji między państwem a organizacjami religijnymi. Prace naukowe historyków bardzo często skupiają się jednak na retrospektywie relacji między władzą sowiecką a największą ówczesną organizacją religijną w Związku Radzieckim – Rosyjską Cerkwią Prawosławną.

Historiografia ukraińska zwraca uwagę na specyfikę stosunków państwowo-religijnych w Ukraińskiej SRR zwłaszcza w pewnych okresach rozwoju sowieckiej państwowości i społeczeństwa. W szczególności olbrzymia część dorobku naukowego krajowych uczonych poświęcona jest działalności Rady do Spraw Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i Rady do Spraw Kultów Religijnych w okresie od 1943 do 1964 roku. Ten okres przyciągnął uwagę nie tylko

⁵⁹ Віктор Войналович, *Партійно-державна політика щодо релігій та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс: монографія* (Київ: Світогляд, 2005).

⁶⁰ Віктор Войналович та Наталія Кочан, *Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність* (Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014).

⁶¹ Богдан Андрусишин та Віктор Бондаренко, “Держава, право і церква в новітній історії (XX–поч. XXI ст.)”, *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право* 17 (2012): 88-102; Богдан Андрусишин та Віктор Бондаренко, “Державно-церковні відносини: природа, зміст, характер функціонування, типологізація”, *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова Серія 18 : Економіка і право* 7 (2009): 94-104;

⁶² Богдан Андрусишин та Віктор Бондаренко, *Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку* (Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010).

badaczy akademickich, ale także teologów, ponieważ był on ważny dla wielu organizacji religijnych ZSRR (przywrócenie Patriarchatu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, Porozumienia Moskiewskie między ewangelicznymi baptystami a zielonoświątkowcami, początek deportacji świadków Jehowy itp.).

Biorąc pod uwagę cezury chronologiczne niniejszej rozprawy doktorskiej, ważne są prace, w których tematem przewodnim są relacje państwo–Kościół w okresie kryzysu ustroju sowieckiego w latach 1960–1985. Należy zauważyć, że badacze ukraińscy są awangardą współczesnej historiografii w tej materii.

Ogólnej charakterystyki sytuacji religijnej w Ukraińskiej SRR od połowy lat 60. do lat 80. XX wieku dotyczą dziesiątki artykułów i kilka monografii autorstwa czołowego badacza Instytutu Historii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, P. Bondarczuka⁶³. Jego badania obejmują różne okresy historii ZSRR – od lat 20. do 90. Naukowiec ów zwraca szczególną uwagę na świadomość religijną prawosławnych, grekokatolików i rzymskokatolików w warunkach reżimu sowieckiego. Godną uwagi cechą pracy naukowej prof. Bondarczuka jest wykorzystanie szerokiej kwerendy archiwalnej, posługiwanie się konkretnymi przykładami naruszeń ustawodawstwa dotyczącego „kultów religijnych”, represyjne działania władz wobec działaczy religijnych, reakcje władz na ingerencję władz lokalnych w sprawy wewnętrzne gmin itp. W swojej wnikliwej monografii badacz analizuje politykę religijną władz sowieckich od lat powojennych i okresów prześladowań przez Chruszczowa oraz epoki „stagnacji” do czasów „pierestrojki”. W pracy zwrócono uwagę na problemy życia wewnątrzwyznaniowego prawosławnych, katolików, protestantów, żydów, mołokanów, staroobrzędowców, muzułmanów itp. Petro Bondarczuk był także członkiem zespołu autorskiego monografii zbiorowej *Polityka religijna na Ukrainie w latach 1960–1980 i współczesna praktyka stosunków międzywyznaniowych*, która została opublikowana w 2010 roku pod redakcją członka korespondenta Narodowej Akademii Nauk W. Danylenki⁶⁴. Monografia jest udaną próbą analizy porównawczej stosunków: państwo–kościół w ZSRR i współczesnej Ukrainie, a także zawiera szereg aktów prawnych ZSRR dotyczących działalności związków wyznaniowych.

⁶³ Петро Бондарчук. *Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х - середина 1980-х років): історико-релігієзнавче дослідження* (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019). Петро Бондарчук, “Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років)”, *Український історичний збірник* 11 (2008): 294-316.

⁶⁴ Петро Бондарчук та ін. *Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2010).

Historię Ukraińskiego Egzarchatu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w okresie od 1943 do 1971 roku opisuje historyczka, wykładowczyni Uniwersytetu Narodowego „Akademia Kijowsko-Mohylańska”, N. Szlichta w swojej rozprawie doktorskiej⁶⁵ i w późniejszej monografii⁶⁶. Specyfika badań naukowych N. Szlichty to ujęcie metodologiczne, zgodnie z którym badaczka zgłębia temat przez pryzmat ludzkiej percepcji i relacji między państwem a związkami religijnymi, przede wszystkim jako historię relacji międzyludzkich. Nowatorskim we współczesnej ukraińskiej nauce historycznej jest także podejście mikrohistoryczne, przy zastosowaniu którego historyczka badała funkcjonowanie określonej wspólnoty prawosławnej w mieście Czernihów.

Studia źródłowe i kwestie organizacyjne realizacji polityki ateizmu naukowego w Związku Radzieckim są przedmiotem badań starszego pracownika naukowego Instytutu Filozofii im. H. Skoworody Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, O. Kisielowa. Religioznawca zwraca szczególną uwagę na wydawnicze organy instytucji naukowych, publicznych i partyjnych, które wprowadziły propagandę ateistyczną w ZSRR, a także przemiany formacji instytucjonalnej ateizmu naukowego⁶⁷.

Wśród prac naukowych mających wartość w badaniach historii wschodniej Ukrainy szczególne miejsce zajmuje esej o historii Donbasu autorstwa pracowników Instytutu Historii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, S. Kulczyckiego i L. Jakubowa. Historia regionu będącego w centrum geopolitycznych sporów na skalę ogólnoeuropejską rozpatrywana jest w nim przez pryzmat przemian świadomości jego mieszkańców, którzy stali się zakładnikami sowieckich eksperymentów społecznych. Sami autorzy twierdzą, że „dzisiaj Donbas dostarcza optyki ilustrującej fatalne błędy władz ukraińskich i sowieckich”⁶⁸.

Drugą grupę prac naukowych, w której przedmiotem badań jest polityka państwa w dziedzinie religii, działalność poszczególnych organizacji religijnych w ZSRR oraz stosunki: państwo–Kościół w drugiej połowie XX wieku, stanowi współczesna historiografia rosyjska. Studiowanie tej grupy literatury naukowej wymagało weryfikacji osobistych sądów naukowców pracujących w warunkach totalnej rządowej kontroli nad humanistyką. Uwzględniono prace historyków rosyjskich opublikowane dopiero przed 2014 r. Poddano je

⁶⁵ Наталя Шліхта, „Технології виживання Церкви в радянській державі (на прикладі Українського Екзархату Російської православної церкви, 1945-1971 рр.)” (Авторефер. дис... д-ра філософії з історії, Центральноевропейськ. ун-т, 2005).

⁶⁶ Наталя Шліхта, *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х- початок 1970-х рр.* (Харків: АКТА, 2011.)

⁶⁷ Олег Кисельов, „Трансформації наукового атеїзму в Україні за часів перебудови”, *Схід* 4 (2017): 93-98; Олег Кисельов, „Особливості вияву свободи совісті в Україні радянської доби”, *Релігійна свобода* 19 (2016): 188-190.

⁶⁸ Кульчицький і Якубова, *Триста років самотності* (Київ: ТОВ "Видавництво "Кліо", 2016), 5.

jednak również krytycznej analizie, biorąc pod uwagę fakt, że w państwie autorytarnym nauki humanistyczne są nierozdzielnie związane z propagandą.

Podstawowe prace rosyjskiej historyczki, rektorki Państwowego Uniwersytetu Humanitarno-Pedagogicznego na Uralu Południowym (Czelabińsk), T. Czumaczenko⁶⁹ odnoszą się konkretnie do działalności Rady do Spraw Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w latach czterdziestych i sześćdziesiątych XX wieku oraz jej lokalnych przedstawicieli (głównie w Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republice Radzieckiej). Autorka stwierdza, że przy wszystkich zmianach w polityce rządu Rada ds. Wyznań samym faktem swojego istnienia zapewniała stosunki z organizacjami religijnymi, co prawda ograniczone, ale mające podstawy prawne, ponieważ dawała wiernym i duchowieństwu możliwość odwołania się do Rady i nadzieję na realizację ich prawa do wolności wyznania. Profesorka Czumaczenko przywiązuje również dużą wagę do osobowości G. Karpowa i W. Kurojedowa, którzy stali na czele Rady ds. Wyznań.

Wybitnym badaczem dziejów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i jej relacji z władzami sowieckimi jest czołowy badacz Centralnego Archiwum Państwowego w Petersburgu, M. Szkarowski⁷⁰. W swoich licznych monografiach i artykułach historyk porusza problem interakcji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej z hitlerowską administracją okupacyjną i rządem sowieckim. Cezury chronologiczne badań M. Szkarowskiego są niezwykle szerokie i obejmują okres od 1943 do 1991 roku. Tematycznie naukowiec nie skupia się na żadnym konkretnym problemie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, ale bada całe spektrum problemów interakcji między Kościołem a państwem w ZSRR. Należy jednak zauważyć, że jako profesor duchownych instytucji edukacyjnych Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, M. Szkarowski ma tendencję do rozważania wielu kwestii, obwiniając władze sowieckie, ale nie krytykując stanowiska Cerkwi.

Ważną pracę naukową na temat historii religii w ZSRR i działalności organizacji religijnych napisał były pracownik Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-

⁶⁹ Татьяна Чумаченко, *Государство, православная церковь, верующие. 1941-1961 гг.* (Москва: «АИРО-XX», 1999); Татьяна Чумаченко, «Совет по делам Русской православной церкви при СМ СССР и его уполномоченные в первой половине 1960-х годов: структура, формы и методы работы», *Вестник Челябинского государственного университета* 30 (2010): 74-85; Татьяна Чумаченко, «Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР. 1943-1965 гг.» (Авторефер. дис. докт. ист. наук, МГУ им. М.В. Ломоносова, 2011).

⁷⁰ Михаил Шкаровский, *Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь* (Москва: Вече, 2007); Михаил Шкаровский, *Русская Православная Церковь и Советское государство в 1943-1964 годы: От «перемирия» к новой войне* (Санкт-Петербург, 1995); Михаил Шкаровский, *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 гг.)* (Москва, 1999).

Politycznej, M. Odincow⁷¹. Do niego należy sformułowanie prekursorskich koncepcji teoretycznych i metodologicznych badania stosunków: państwo–Kościół w czasach sowieckich. W szczególności M. Odincow opracował periodyzację rozwoju polityki kościelnej w ZSRR, jako pierwszy wprowadził do obiegu naukowego pojęcie „model polityki państwowej i kościelnej”, które obejmowało zapisy koncepcyjne, ramy prawne i strukturę organizacyjną. Ponadto prof. Odincow jest autorem pierwszej i najdokładniejszej edycji źródłowej zbioru dokumentów dotyczących skomplikowanych relacji między świadkami Jehowy a władzami sowieckimi⁷². Zbiór ten jest szczególnie aktualny w obliczu niedostatecznego zbadania historii świadków Jehowy w ZSRR oraz w kontekście ich prześladowań w następcy ZSRR – Federacji Rosyjskiej. Niektóre dokumenty z tego zbioru dotyczą także spraw karnych przeciwko świadkom Jehowy w obwodzie donieckim.

Historią stosunków między władzą sowiecką a największą wówczas organizacją religijną w ZSRR – Rosyjską Cerkwią Prawosławną – zajmuje się w swoich badaniach doktorskich i licznych publikacjach rosyjska historyczka z Penzy, I. Masłowa⁷³. Autorka konkluduje, że efektem aktywnej działalności Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w okresie „stagnacji” były pewne ustępstwa ze strony państwa w celu wykorzystania jej potencjału pokojowego w polityce zagranicznej. Ponadto badaczka wprowadza pojęcie „polityki powstrzymywania” w odniesieniu do polityki państwa radzieckiego wobec Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w latach 1964–1985.

Na uwagę zasługują także prace badacza działalności przedstawicieli Rady ds. Wyznań w Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, profesora Riazańskiego Uniwersytetu Państwowego, J. Heraškina⁷⁴. W swojej rozprawie doktorskiej i licznych

⁷¹ Михаил Одинцов. *Государство и церковь в России: XX век* (Москва: Луч, 1994); Михаил Одинцов. *Государство и церковь: (История взаимоотношений: 1917-1938 гг.)* (Москва: Знание, 1991); Михаил Одинцов, *Русская православная церковь в 80-х годах XX столетия: общая оценка состояния, организационная структура, социально-политическая деятельность* (Москва: Знание, 1989); Михаил Одинцов, *Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом* (Москва: Центральный дом духовного наследия, Объединение исследователей религии, 2002) etc.

⁷² Михаил Одинцов, *Совет Министров постановляет: «выселить навечно!»: Сб. док. и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951-1985 гг.)* (Москва: Арт-Бизнес Центр, 2002).

⁷³ Ирина Маслова, „Эволюция вероисповедной политики советского государства и деятельности Русской Православной Церкви” (Авторефер. дис. д-ра ист. наук, Московский педагогический государственный университет, 2005); Ирина Маслова, „Исторические уроки государственно-конфессиональной политики в России: анализ деятельности Совета по делам религий (1965-1985 гг.)”, *Известия ПГПУ им.В.Г.Белинского* №23 (2011): 513-8.

⁷⁴ Юрий Гераськин, „Взаимоотношения Русской Православной Церкви, общества и власти в конце 1930-х-1991 гг. (на материалах областей Центральной России)” (Авторефер. дис. д-ра ист. наук., ГОУВПО «Московский педагогический государственный университет», 2009); Юрий Гераськин, „Возникновение и становления института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР”, *Известия Алтайского государственного университета* 4-4 (2008): 45-51; Юрий Гераськин, „Уполномоченный Совета по делам Русской Православной Церкви: исторический портрет”,

artykułach naukowiec nie tylko otwiera nowe karty w historii działalności tej instytucji, ale także podejmuje udaną próbę uogólnienia wizerunku lokalnych pełnomocników, w szczególności poprzez stworzenie ich historycznego portretu. Ponadto ramy terytorialne prac historyka obejmują czasem poszczególne regiony Rosji, a czasem makroregiony, ale nie obejmują pracy Rady jako całości, co jest dobitnym przykładem udanego badania historii lokalnej.

Trzecia grupa studiów najnowszych obejmuje prace naukowe zachodnich (głównie amerykańskich) historyków i religioznawców. Cechuje je położenie nacisku nie na terytorialne czy chronologiczne cechy rozwoju stosunków: państwo–religia, ale na małe skupiska sowieckiego życia religijnego, zwłaszcza na zjawisko ateizmu i sekularyzacji państwa sowieckiego.

Jednak w 2023 roku w Londynie ukazała się zbiorowa monografia *Religious Life in the Late Soviet Union: From Survival to Revival (1960s–1980s)*⁷⁵. Autorzy rozważają w nim specyfikę życia religijnego w ZSRR w latach 1960–1980 różnych organizacji religijnych w różnych republikach radzieckich, opierając się na bardzo różnorodnych źródłach. W książce bada się proces powstawania nowych form religijności wśród mieszkańców Związku Radzieckiego. W szczególności osobne artykuły w monografii poświęcone są podziemiemu religijnemu, specyfice płciowej religijności sowieckiej w ogóle, a feminizmowi religijnemu w szczególności, katechizacji młodzieży sowieckiej itp. Ukraińskiej SRR poświęcony jest w monografii rozdział autorstwa Natalii Szlichty.

Problem metod wprowadzania ateistycznej propagandy w ZSRR stał się przedmiotem badań słynnego amerykańskiego socjologa, profesora Baylor University (Teksas, USA), Paula Froese’a. W swojej pracy *Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed* Froese badał przyczyny, które doprowadziły do upadku ateizmu naukowego w Rosji sowieckiej. Naukowiec doszedł do wniosku, że sowiecka machina państwowa mogła kontrolować tylko zewnętrzną, kultową część życia religijnego w kraju⁷⁶.

Historyczną analizę polityki dotyczącej wprowadzenia naukowego ateizmu w ZSRR przeprowadziła również Victoria Smolkin, wykładowczyni na Wesleyan University (Connecticut, USA). Historyczka przeprowadza dogłębną analizę ewolucji głównego ateistycznego organu prasowego drukowanego w późnym Związku Radzieckim – czasopisma

⁷⁵ Martin, B. and Beliakova, N., Eds., *Religious Life in the Late Soviet Union: From Survival to Revival (1960s–1980s)* (London: Routledge, 2023).

⁷⁶ Paul Froese, “Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed”, *Journal for the Scientific Study of Religion* 43 (2004): 35–50.

„Nauka i Religia”. Posługując się nie tylko oficjalnymi dokumentami, ale także źródłami narracyjnymi i artystycznymi, Smolkin opisuje działalność Towarzystwa „Wiedza” (ros. „Znaniye”) i jego wpływ na sowiecką politykę antyreligijną, poczynając od czasów chruszczowskiej kampanii ideologicznej „Szturm na niebiosa”, a kończąc na drugiej połowie lat 80⁷⁷.

Strategie przetrwania organizacji religijnych i zachowania wiary religijnej w warunkach ateistycznej polityki rządu sowieckiego stały się przedmiotem badań naukowych profesorki Catherine Wanner z University of Pennsylvania (USA), która opublikowała zbiór esejów naukowych, poświęconych różnorodności form polityki antyreligijnej i przystosowaniu się do niej wiernych w zależności od okresu i regionu⁷⁸.

Catriona Kelly, brytyjska filolożka i rusycystka, profesorka Uniwersytetu Oksfordzkiego, wiele studiów poświęciła stanowi zachowania zabytków architektury sakralnej w Moskwie i Piotrogradzie/Leningradzie (obecnie Sankt Petersburg)⁷⁹. W szczególności jedną z centralnych kwestii, poruszanych przez badaczkę, były sprzeczności między antyreligijną polityką władz sowieckich a ochroną wartości kulturowych.

W historiografii polskiej kilka istotnych pozycji naukowych poświęcono także zagadnieniu polityki religijnej władz sowieckich. W szczególności w zbiorze pod redakcją ks. Józefa Mareckiego *Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego. Komuniści przeciw religii po 1944 roku* badana jest sytuacja religijna w Polsce, na Ukrainie, Litwie, w Czechosłowacji i na Węgrzech w drugiej połowie XX wieku⁸⁰.

Organizację instytucjonalną władz odpowiedzialnych za realizację sowieckiej polityki religijnej w ZSRR w latach 1943–1964 badał w swoim artykule ks. dr Józef Szymański⁸¹. Na 36 stronicach autor, opierając się na materiale archiwum obwodowego w Winnicy i obszernej literaturze naukowej, skupia się nie tyle na działalności Rady do Spraw Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, co czynią jego zagraniczni koledzy, ale raczej na działalności Rady do Spraw Kultów Religijnych. Dla potrzeb naszej pracy niniejszy artykuł odgrywa szczególną rolę

⁷⁷ Viktoria Smolkin, *A Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism* (Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2018); Viktoria Smolkin-Rothrock, “The Ticket to the Soviet Soul: Science, Religion, and the Spiritual Crisis of Late Soviet Atheism”, *The Russian Review* 73 (2014): 171-97.

⁷⁸ Catherine Wanner, ed. *State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*, Washington DC and New York: Woodrow Wilson Center Press/Oxford University Press, 2013.

⁷⁹ Catriona Kelly, *Socialist Churches: Radical Secularization and the Preservation of the Past in Petrograd and Leningrad, 1918–1988* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 2016).

⁸⁰ Ks. Józef Marecki, red., *Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego. Komuniści przeciw religii po 1944 r.*, (Kraków: Wydawnictwo WAM, 2011).

⁸¹ Ks. Józef Szymański, “Instytucje i urzędy odpowiedzialne za realizowanie polityki antyreligijnej na Ukrainie w latach 1943-1964,” *Roczniki Humanistyczne* Tom LII, zeszyt 2 (2004): 201-236.

również dlatego, że jest pierwszym kompleksowym naukowym tłumaczeniem terminologii tematycznej z języka ukraińskiego na polski.

Podsumowując, zauważyć można, że dzisiaj w ukraińskiej i zagranicznej literaturze naukowej są wystarczająco zbadane ogólne zagadnienia teoretyczne stosunków państwowo-religijnych, a także polityka religijna oraz cechy radzieckiego ateizmu naukowego. Nie brakuje literatury naukowej dotyczącej dziejów organizacji religijnych w ZSRR w drugiej połowie XX wieku, zwłaszcza Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i wspólnot ewangelicznych chrześcijan baptystów. Odrębne prace naukowe dotyczą działalności przedstawicieli Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR w różnych regionach Związku Radzieckiego, w tym w obwodzie donieckim w latach 1945–1964. Jednak kwestia specyfiki realizacji sowieckiej polityki religijnej w obwodzie donieckim w późnym okresie sowieckim pozostaje otwarta do dziś, a jej badanie jest celem mojej pracy doktorskiej.

1.2. Baza źródłowa

Realizacja zainteresowania badawczego, którego wynikiem stała niniejsza praca doktorska, stała się możliwa dzięki zaangażowaniu źródeł o różnym charakterze i pochodzeniu.

Decydującą część zebranych źródeł stanowią dokumenty zgromadzone w dwóch głównych archiwach państwowych: Centralnym Archiwum Państwowym Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy oraz Centralnym Archiwum Państwowym Związków Społecznych i Ukrainistyki, a także obwodowego Archiwum Państwowego – Archiwum Państwowego Obwodu Donieckiego.

Szczególnie cenne były dokumenty zespołu archiwalnego R-4648 (Rada ds. Wyznań przy Ministerstwie Migracji i Narodowości Ukrainy oraz jej poprzednicy: wspólny zespół Centralnego Archiwum Państwowego Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy. Archiwa te odzwierciedlają proces powstawania i działalności zarówno instytucji pełnomocników Rady ds. Wyznań w ogóle, w szczególności zaś ich relacji z organizacjami religijnymi.

Ponieważ religia, podobnie jak wszystkie dziedziny życia społecznego, w czasach radzieckich podlegała ścisłej kontroli ideologicznej, organy partyjne uważnie monitorowały i kontrolowały działalność organizacji religijnych. Dlatego w badaniach wykorzystano dokumenty związane z prowadzoną ateizacją i oceną sytuacji religijnej, które znajdują się w zespole archiwalnym nr 1 Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy (1918–1991).

Badanie obwodu donieckiego nie byłoby możliwe bez analizy/użycia materiałów przechowywanych w miejscowym archiwum państwowym. Należy zaznaczyć, że obecnie siedziba Archiwum Państwowego Obwodu Donieckiego znajduje się na terytorium okupowanym przez Rosję, przez co dostęp do dokumentacji jest niemożliwy, a ich los pozostaje nieznany. Uprzednie zapoznanie się z materiałami archiwum dodatkowo podnosi jakość i walory pracy naukowej. Aby zrozumieć miejsce pełnomocnika Rady ds. Wyznań w systemie sowieckich władz państwowych, w pracy wykorzystano dokumenty zespołu archiwalnego R-2794 (Komitet Wykonawczy Donieckiej Obwodowej Rady Deputowanych Robotniczych, Donieck, obwód doniecki). Odrębny zespół archiwum regionalnego R-4021 (pełnomocnik Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR dla obwodu donieckiego) jest poświęcony pełnomocnikowi Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR (UkrSRR) w obwodzie donieckim.

Wśród opublikowanych źródeł cennym dla historyków jest zbiór *Prawo o kultach religijnych*⁸², wydany do użytku wewnętrznego w Moskwie w 1971 r. Zawiera on nie tylko ustawy ogólnozwiązkowe, ale także poszczególnych republik związkowych, co umożliwia przeprowadzenie porównawczej analizy ustawodawstwa religijnego w różnych republikach związkowych. Ponadto w procesie pisania rozprawy wykorzystano zbiór wywiadów z mieszkańcami ukraińskiego wybrzeża Morza Azowskiego, zebrany przez uczestników wypraw etnograficznych Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego w Berdiańsku (obwód zaporoski)⁸³.

Ze względu na specyfikę bazy źródłowej dysertacji, wszystkie źródła można podzielić według zasady typ–rodzaj. Podczas przygotowywania pracy naukowej wykorzystano dwa rodzaje źródeł: pisane i ustne.

Źródła pisane można podzielić na:

- 1) akty prawne;
- 2) materiały aktowe;
- 3) materiały administracyjne;
- 4) opisowe i statystyczne;
- 5) czasopisma;
- 6) źródła pochodzenia osobistego.

⁸² Василий Куроедов, ред. *Законодательство о религиозных культах (Сборник материалов и документов)* (Москва: Юридическая литература, 1971).

⁸³ Ігор Лиман, упорядник, *Трансформації релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям)* (Запоріжжя: АА Тандем, 2011).

Pierwszą grupę źródeł pisanych stanowi ustawodawstwo ZSRR. Podstawowe zasady radzieckiej polityki religijnej zostały określone w konstytucjach ZSRR z 1936 r. (art. 124) i 1977 r. (art. 34, 52) oraz konstytucjach Ukraińskiej SRR z 1937 r. (art. 104) i 1978 r. (art. 7, 32, 50). Należy zauważyć, że wszystkie zasady określone w ustawach zasadniczych miały głównie charakter deklaracyjny i nie odpowiadały realiom stosunków: państwo–religia. Wśród aktów ustawodawczych z lat powojennych, które miały istotny wpływ na organizację działalności Rady ds. Wyznań na terytorium obwodu donieckiego, warto zwrócić uwagę na niektóre artykuły Kodeksu Administracyjnego Ukraińskiej SRR (1927), Kodeksu Wykroczeń Administracyjnych Ukraińskiej SRR (1984), ustawy „O wiejskiej (sielskiej) radzie deputowanych robotniczych” (1961) i „O wiejskiej (posielkowej) radzie deputowanych robotniczych” (1961)⁸⁴ w częściach dotyczących działalności organizacji religijnych. Cechą szczególną tej grupy jest to, że wszystkie wyżej wymienione źródła są publikowane i swobodnie dostępne dla naukowców.

Źródła aktowe należą do drugiej grupy źródeł pisanych. W szczególności jest to Uchwała Rady Ministrów ZSRR „O przekształceniu Rady do Spraw Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i Rady do Spraw Kultów Religijnych przy Radzie Ministrów ZSRR w Radę do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR” (1965), „Przepisy o rejestracji związków religijnych” (1965), uchwały Rady Ministrów Ukraińskiej SRR i Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii Ukrainy O utworzeniu na Ukrainie aparatu pełnomocnika Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR w Ukraińskiej SRR (1966), Regulamin Komisji Pomocy Komitetom Wykonawczym Rad deputowanych robotników do przestrzegania ustawodawstwa o kultach religijnych (1973), nowelizacji dekretu Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Ludowych Komisarzy O związkach wyznaniowych z 1929 r. (1975), dekretu Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR O stanie i środkach polepszenia pracy nad usprawnieniem sieci organizacji religijnych (1983) itp. Oryginały niektórych z tych źródeł są przechowywane w Centralnym Archiwum Państwowym Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy. Przede wszystkim mowa o dokumentach związanych z utworzeniem Rady ds. Wyznań i aparatu jej pełnomocnika w Ukraińskiej SRR (sygn. 5, akta 1). Większość z nich jest opublikowana w zbiorze pod redakcją W. Kurojedowa, o którym wspomniano powyżej.

⁸⁴ W ustawodawstwie radzieckim brakowało precyzyjnej definicji *siela* a *posiolka*. Jednak ogólnie rzecz biorąc, *posiołek* w prawie radzieckim oznaczała obszar zaludniony poza granicami miasta, ale charakteryzujący się pewnymi miejskimi cechami: przemysłem lub innymi obiektami o znaczeniu gospodarczym, infrastrukturą itd. Wieś natomiast była mniej zurbanizowana.

Trzecia grupa źródeł pisanych obejmuje dokumenty ówczesnej administracji organów partyjnych i państwowych, urzędu pełnomocnika Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim, organów spraw wewnętrznych itp. Są to roczne, półroczne i kwartalne plany pracy pełnomocnika, harmonogramy i preliminarze kadrowe, pisma, sprawozdania, zarządzenia wewnętrzne kierowane do Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR (Moskwa) oraz Rady ds. Wyznań Ukraińskiej SRR (Kijów). W takich dokumentach, które zawierają również plany pracy pełnomocnika, zarysy przyszłych działań przedstawiano w formie dowolnej. Właśnie tak niski poziom standaryzacji i precyzji dokumentów umożliwiał pełnomocnikowi ogólne (i w zasadzie dowolne) zarysowanie problemów, które były istotne w życiu religijnym regionu. Ponadto w dokumentach ówczesnej administracji znajdują się pisma zarządcze, zarządzenia, dyspozycje, polecenia, sprawozdania z kontroli działalności pełnomocników miejscowych w regionach itp. Dzięki nim możliwe było prześledzenie procesu organizowania życia religijnego na terenie ZSRR, a w szczególności obwodu donieckiego. Plany pracy pełnomocnika na poszczególne lata, półrocza i kwartały znajdują się w dokumentach Archiwum Państwowego Obwodu Donieckiego, w szczególności w zespole archiwalnym R-4021 (sygn. 1, akta 218, 230, 240, 255, 268, 278, 288, 336, 356, 365, 387, 433). Wśród dokumentów Centralnego Archiwum Państwowego Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy znajdują się informacje i zaświadczenia przesłane przez pełnomocnika obwodu donieckiego dotyczące sytuacji religijnej w obwodzie w latach 1965–1991. Szczególne miejsce w nich zajmują dane analityczne i statystyczne dotyczące obrzędów religijnych w regionie (np. zespół archiwalny R-4648, sygn. 5, akta 42, 71, 140, 237, 294, 304, 358, 370, 378, 398; sygn. 7, akta 5, 23, 46, 76, 126, 137, 162, 237, 304, 380, 392 itd.). Znacznie rzadsze były listy zwrotne, instrukcje i wytyczne kierowane przez Radę ds. Wyznań do władz lokalnych (np. Centralne Archiwum Państwowe Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy, zesp. R-4648, sygn. 7, akta 7, 404). Specyficzne organy publicznego poparcia dla działalności przedstawicieli Rady, o których będzie mowa w dalszych rozdziałach, przedkładały swoje sprawozdania miejscowym komitetom wykonawczym, które z kolei składały sprawozdania Radzie ds. Wyznań (Centralne Archiwum Państwowe Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy, zesp. R-4648, sygn. 7, akt 338). Ponieważ procedura wyrejestrowywania wspólnot wyznaniowych była istotną kwestią ich działalności, gdyż oznaczała faktyczną likwidację, dokumenty o zamknięciu obiektów sakralnych i likwidacji parafii (zesp. R-4648, sygn. 5, akt 184) pomagają w badaniu relacji między aparatem obwodowym pełnomocnika a władzami centralnymi.

Dla Kościoła prawosławnego kwestia wysokiej jakości szkolenia kleru – edukacji religijnej księży – pozostawała dość aktualna. To właśnie za rządów L. Breżniewa obserwowano wzrost liczby seminarzystów prawosławnych⁸⁵, choć nawet w warunkach rosnącego zapotrzebowania na kształcenie teologiczne Kościół wciąż potrzebował większej liczby kleru, przez co często osoby bez odpowiedniego przygotowania zawodowego stawały się księżmi⁸⁶. Ze względu na brak wyższych uczelni teologicznych w regionie donieckim, wśród seminarzystów prawosławnych liczne grono stanowili mężczyźni z obwodu donieckiego. Świadectwa biograficzne aplikantów były sporządzane corocznie w seminariach duchownych i wysyłane do władz lokalnych, stąd też można je znaleźć w Centralnym Archiwum Państwowym Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy (sygn. 7, akt 307). Biorąc pod uwagę, że obchody tysiąclecia chrztu Rusi (rok 1988) były punktem zwrotnym w historii stosunków państwowo-kościelnych w ZSRR, więc urzędnicy w każdym regionie musieli przygotować się do święta, a Donieck nie był wyjątkiem. Świadczą o tym dokumenty republikańskiej Rady do Spraw Religii (zesp. R-2794, sygn. 7, akt 399). W zespołach Donieckiego Obwodowego Komitetu Wykonawczego Archiwum Państwowego Obwodu Donieckiego znajdowało się także wiele dokumentów związanych z działalnością pełnomocnika Rady ds. Wyznań, w szczególności akta kadrowo-księgowe (zesp. R-2794, sygn. 2, akta 2842, 3835, 4529) oraz korespondencja z władzami lokalnymi, w którym poruszona jest kwestia działalności organizacji religijnych (zesp. R-2794, sygn. 2, akt 2518). W zespole R-4021 w Archiwum Państwowym Obwodu Donieckiego znajdują się m.in. akta osobowe duchowieństwa prawosławnego regionu (sygn. 1, akt 204), którymi zarządzał pełnomocnik i kierownictwo diecezjalne dla każdego księdza i diakona.

W zespołach archiwalnych Komunistycznej Partii Ukrainy znajduje się wiele zarządzeń i pism poświęconych wzmocnieniu edukacji ateistycznej wśród obywateli ZSRR. Szczególnie aktywnie działały w tym kierunku zarówno organy partyjne, jak i pełnomocnik Rady do Spraw Religii (zesp. 1, sygn. 11, akta 279, 280; sygn. 25, akta 1508, 2225, 2717; sygn. 32, akta 46, 1593). W posiadaniu Centralnego Archiwum Państwowego Związków Społecznych Ukrainy znajdują się także pisma Komitetu Centralnego Partii Komunistycznej Ukrainy w sprawie konieczności wzmocnienia kadrowego aparatu obwodowych pełnomocników Rady ds. Wyznań (zesp. 1, sygn. 25, akt 1357). Świadczyło to z jednej strony o ocenie niedostatecznych kwalifikacji istniejącego personelu, z drugiej zaś jest przejawem tendencji do zwiększania biurokracji aparatu, który miał miejsce w latach 60. i 80. XX wieku.

⁸⁵ Бондарчук, *Релігійні течії в радянській Україні*, 182.

⁸⁶ Ibid., 175.

Czwarta grupa źródeł pisanych to źródła opisowe i statystyczne. Zawiera ona wyniki działalności informacyjnej i statystycznej pełnomocnika, które pozwoliły potwierdzić wnioski z badań zawarte w niniejszej rozprawie konkretnymi danymi liczbowymi. Dokumentacja taka przesyłana była do urzędów z klauzulą „tajne” i zawierała następujące elementy: dane statystyczne dotyczące sieci wyznaniowej regionu (liczba parafii zarejestrowanych i niezarejestrowanych, duchownych i urzędników kościelnych, organów wykonawczych parafii, świątyń itp.), obrzędy religijne (liczba chrztów z podziałem na trzy grupy wiekowe), pogrzeby (łącznie z zaocznymi) i śluby, a w niektórych przypadkach również liczba modlitw za dzieci (praktykowane w kulcie baptystów) oraz zarejestrowane (w niektórych przypadkach niezarejestrowane) dochody związków i wspólnot wyznaniowych. W tej samej grupie znajdują się informacje o wynagrodzeniach i wsparciu finansowym pracowników biura pełnomocnika Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim. Dane statystyczne dotyczące rejestracji wspólnot wyznaniowych, działalności aparatu pełnomocnika i sprawozdawczości finansowej organizacji religijnych znajdują się w osobnej sygnaturze archiwalnej nr 6 zespołu pełnomocnika Rady ds. Wyznań Centralnego Archiwum Państwowego Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy, które przez długi czas pozostawały utajnione (akty 8, 25, 45, 70, 91, 112, 133, 171, 276, 296, 360, 381, 403, 421).

Piątą grupę źródeł stanowią czasopisma – organ prasowy Wszechzwiązkowej Rady Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów „Братский вестник”, który ukazywał się co dwa miesiące i zawierał odniesienia do działalności wspólnot baptystów w obwodzie donieckim. Szczególna wartość tego czasopisma polega na tym, że mimo kontroli nad autorami i materiałami przez władze sowieckie, w czasopiśmie można przeczytać statystyki dotyczące sprawowanych obrzędów, przejścia do wspólnot oraz reakcji wiernych na wewnętrzkościelne wydarzenia, które zostały celowo lub przypadkowo pominięte w raportach sowieckich urzędników. Po przeprowadzeniu kwerendy kolejnych numerów czasopisma za lata 1965–1990 (łącznie 147 egz.) znaleźliśmy w nich informacje biograficzne o przywódcach wspólnoty baptystów w regionie, wizytach duszpasterzy zagranicznych oraz stanie duchowym wierzących w regionie.

Szósta grupa źródeł pisanych obejmuje źródła pochodzenia osobowego. W szczególności pisma wiernych i członków organów wykonawczych wspólnot wyznaniowych, skargi na działalność pełnomocników lub terenowych organów wykonawczych w dziedzinie religii, apele do organów partyjno-państwowych i pierwszych osób w państwie. Dokumenty takie pozwalają nie tylko zapoznać się z ich treścią, ale także „przejrzeć szeregi ludzi”, przestudiować historię relacji: państwo–Kościół przez pryzmat światopoglądu zwykłych ludzi,

a co za tym idzie – przeprowadzić antropologiczną analizę ludzkich doświadczeń. Przykładem takich dokumentów są skargi, pisma, odwołania, które są przechowywane w zespole archiwalnym R-4648 Centralnego Archiwum Państwowego Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy (sygn. 5, akta 47, 148, 196, 309; sygn. 7, akta 36).

Istotny dla prowadzenia badań był również drugi typ źródeł – ustny. Należą do nich zeznania naocznych świadków, w szczególności wspomnienia pracowników Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR: W. Bondarenki i W. Jeleńskiego, a także pracownika biura pełnomocnika Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim, I. Kozłowskiego. Uwzględnienie w niniejszej rozprawie tego typu źródeł stworzyło możliwość uzupełnienia faktów zawartych w dokumentach urzędowych oraz ich weryfikacji.

Dlatego też analiza bazy źródłowej dysertacji pozwala stwierdzić, że w centralnych państwowych i terenowych archiwach Ukrainy przechowywany jest pokaźny zasób dokumentów, które umożliwiają badanie dziejów stosunków państwo-religijnych w Ukraińskiej SRR, zwłaszcza dotyczących obwodu donieckiego. Baza źródłowa jest wystarczająca do rozwiązania wyżej wymienionych zadań rozprawy doktorskiej i daje możliwość holistycznego spojrzenia na przedmiot badań.

1.3. Zasady metodologiczne

Podczas pisania rozprawy zastosowano szeroki aparat pojęciowy i kategorialny. Przede wszystkim używano pojęć „polityka państwowa”, „polityka religijna”, „stosunki: państwo–religia”, „religijność”.

Szeroka koncepcja „polityki państwowej” jest przez mnie rozpatrywana zgodnie z koncepcją kanadyjskiego historyka P. Browna jako pewien proces regulowania życia społeczeństwa poprzez stosowanie przymusu, który w określony sposób determinuje ludzkie zachowanie⁸⁷.

Pod pojęciem „polityki religijnej” rozumiana jest węższa interakcja korporacji obdarzonych funkcją instytucjonalnej przemocy i odporności na dezintegrujący wpływ instytucji religijnych⁸⁸.

Zgodnie z definicją zawartą w ukraińskiej *Encyklopedii prawniczej* stosunki: państwo–religia są jednym z typów stosunków społecznych, który charakteryzuje stopień powiązania

⁸⁷ Пол М.Браун, *Посібник з аналізу державної політики* (Київ: Основи, 2000), 14-16.

⁸⁸ Войналович, *Партійно-державна політика*, 47-8.

Kościół i innych związków wyznaniowych z państwem, stopień ich integracji lub dezintegracji⁸⁹. W podanej pracy doktorskiej terminy „relacja państwo–religia” i „relacja państwo–Kościół” są synonimami i są używane odpowiednio w odniesieniu do organizacji religijnych wszystkich wyznań lub Kościołów chrześcijańskich.

Oprócz terminów związanych z politycznymi komponentami istnienia religii w państwie, ważne stało się również rozumienie religijności ludności radzieckiej, bez którego z kolei niemożliwa jest analiza rzeczywistej sytuacji religijnej w regionie donieckim. W pracy doktorskiej autor wykorzystywał definicję religijności zaproponowaną przez filozofa T. Lukmana, czyli indywidualne zainteresowanie religią. Jednocześnie przejawami religijności mogą być zarówno praktyki religijne, jak i samoidentyfikacja jednostki i jej światopoglądu⁹⁰.

Aby sprecyzować temat badawczy, autor wykorzystał koncepcję „prowincjonalizacji stolic”, którą kiedyś zastosowała ukraińska naukownica z Doniecka, O. Stiażkina. Zgodnie z tą koncepcją idee, zdarzenia, wartości, które były przedstawiane jako uniwersalne i obowiązujące dla wszystkich, nie były po prostu „przerabiane”, tylko reinterpretowane, zmieniane, wypełniane innymi treściami zgodnie z tymi tradycjami historycznymi i intelektualnymi, które były podstawą dla „miejsca” – czyli regionu i jego mieszkańców⁹¹.

Przeciętny człowiek ze swoim mikrokosmosem, który w okresie „stagnacji” i „pierestrojki” musiał doświadczyć wszystkich niedogodności wywołanych sowiecką polityką religijną, pozostawał na marginesie zainteresowania państwa. W niniejszej pracy przeanalizowano kilka specyficznych sytuacji interakcji pełnomocnika Rady ds. Wyznań z osobami, które kierowały skargi i odwołania do wyższych instancji. Przez pryzmat takich sytuacji można nie tylko spojrzeć na problemy religijne tak, jak postrzegali je poszczególni ludzie, ale także dokonać pewnych obserwacji socjologicznych odnoszących się do ówczesnej ludności regionu. W takich dokumentach pochodzenia osobistego czytamy np. o wyimaginowanej hierarchii społecznej panującej w umysłach obywateli (do kogo były kierowane te listy) oraz o poziomie piśmienności, który cechował chyba nie tylko adresatów. O. Stiażkina subtelnie zauważa: „ludzie «na dole» przerabiają hasła, apele, klisze, sposoby mówienia i myślenia, nie tylko osadzają się w języku, ale także go podporządkowują, zmieniając według własnego zrozumienia”⁹².

⁸⁹ Юрій, Шемшученко. *Юридична енциклопедія*, т.2. У 6 томах (Київ: Українська енциклопедія, 1999), 363

⁹⁰ Thomas Luckmann, *Invisible religion*. (New York : Macmillan, 1967): 52-54.

⁹¹ Олена Стяжкіна, *Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови. Монографія*. (Донецьк: ДонНУ, 2013).

⁹² Стяжкіна, *Людина в радянській провінції*, 67.

W trakcie opracowywania źródeł historycznych wprowadzono poprawkę dotyczącą używania przez władze sowieckie i obywateli tych konotacji, które mieściły się w ogólnie przyjętym słownictwie religijnym. Filolożka ukraińska Inna Renczka zauważa, że w sowieckich słownikach języka ukraińskiego leksykografowie świadomie dążyli do „sztucznej archaizacji i pasywizacji ze względu na interpretację znacznej liczby słownictwa religijnego jako przestarzałego, prezentację upolitycznionych ilustracji zaczerpniętych z tendencyjnych źródeł, stylistyczną redukcję słów, zastąpienie pierwotnego znaczenia pojęć religijnych i ich desakralizacja”⁹³. Analiza większości materiałów archiwalnych odbywała się więc z uwzględnieniem krytycznego stosunku do warstwy językowej, a także z pełną świadomością, że na poziomie językowym i słownictwa religijno-politycznego władza radziecka wpływała na sposób myślenia ludzi.

Charakteryzując realizację radzieckiej polityki religijnej w obwodzie donieckim, uściślono, że region ten był najbardziej zurbanizowanym spośród wszystkich regionów Ukraińskiej SRR i jednym z najbardziej zurbanizowanych w ZSRR. Na przykład w 1990 r. udział ludności miejskiej w regionie wynosił 90% (średnio w Ukraińskiej SRR – 67%), 51 z 436 miast Ukraińskiej SRR znajdowało się w obwodzie donieckim⁹⁴. Z punktu widzenia życia religijnego i polityki religijnej fakt wysokiego stopnia urbanizacji jest jednym z kluczowych czynników tego okresu, gdyż to właśnie w drugiej połowie XX wieku, jak zauważa Petro Bondarczuk, wieś przestała być „ośrodkiem” religijnym, a już w ostatniej dekadzie na wschodzie Ukrainy rolę tę zaczęły przejmować miasta⁹⁵.

Tym samym analiza istniejącej literatury naukowej na temat mojej pracy doktorskiej prowadzi do wniosków o potrzebie dalszych badań nad działalnością pełnomocnika Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR (UkrSRR) w obwodzie donieckim w latach 1965–1991, a dostępne źródła historyczne umożliwiają przeprowadzenie tych badań.

Aby osiągnąć założony cel, w pracy zastosowano metody ogólnonaukowe (analiza, synteza, uogólnienie, typologia itp.) oraz właściwie historyczne (problematyczno-chronologiczne, diachroniczne, porównawczo-historyczne, strukturalno-funkcjonalne, indukcyjne, opisowe itp.). Tym samym dzięki podejściu systemowemu podmiot badań we

⁹³ Інна Ренчка, “Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови XX – початку XXI століть” (Дис. канд. філ. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут української мови НАН України, 2017), 168.

⁹⁴ Ярослава Верменич, “Портретні і навколопортретні зміни: Структуризація міського простору: соціальні ділеми та настрої,” в *Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси*, відп.ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 163.

⁹⁵ Петро Бондарчук “Against/beyond «радянського»: Релігійне життя населення,” в *Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси*, відп.ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 782.

wszystkich jego aspektach rozpatrywany był jako całość. Podczas wyciągania wniosków i dokonywania uogólnień zastosowano metodę logiki formalnej.

W celu ujawnienia procesu rozwoju i działalności aparatu pełnomocnika Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim oraz jego interakcji z organizacjami religijnymi i władzami państwowymi w obwodzie, przeanalizowano dokumenty i materiały, które wcześniej nie zwróciły uwagi badaczy i które w pełni obrazują działalność pełnomocnika Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim. W szczególności pozwalają dokładnie ukazać relacje między aparatem terenowym pełnomocnika a władzami centralnymi.

Przy ocenie wydarzeń i zjawisk historycznych ważna jest zasada obiektywizmu. Przestrzeganie tej zasady zapewniło niezaangażowane podejście do przedmiotu badań. W ramach tej zasady wnioski pracy zostały oparte nie na subiektywnych sympatiach autora, ale na uwzględnieniu wszystkich argumentów w każdym z omówionych w rozprawie zagadnień. Zgodnie z tą zasadą autor starał się nie ograniczać do sowieckich mitów ideologicznych. To badanie wszystkich aspektów zjawiska sowieckiej polityki religijnej zdecydowało o obiektywności prezentacji materiału.

Do sformułowania wniosków zastosowano również metody analizy i syntezy oraz uogólnienia. Metodę analizy zastosowano w odrębnym badaniu różnych aspektów działalności instytucji pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań. Metodę syntezy wykorzystano do zidentyfikowania podobnych cech w działalności pełnomocnika w różnych miejscach obwodu donieckiego oraz do skorelowania zidentyfikowanych cech z polityką prowadzoną przez Radę ds. Wyznań. Umożliwiły one wyłączenie z działalności pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań działań mających na celu rozpoznanie postaw wyznawców Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej oraz wspólnot protestanckich. Dzięki temu możliwe było ukazanie sytuacji religijnej w regionie, która przejawiała się w nadzorze nad działalnością organizacji i wspólnot wyznaniowych, pracy nad ateizacją ludności, rejestracji i likwidacji związków wyznaniowych itp.

W pracy wykorzystano również metodę typologiczną, która umożliwiła opisanie społecznej aktywności osób wierzących w odniesieniu do niektórych zagadnień, które rząd sowiecki realizował w swojej polityce religijnej. Metoda typologiczna pomogła zidentyfikować kategorię ludności, która była nosicielem idei sprzeciwu wobec zmian, stawiała określone żądania i starała się je realizować. Metoda ta umożliwiła więc wykazanie, że w okresie zaostrenia kryzysu ustroju sowieckiego głównym zadaniem pełnomocnika było identyfikowanie takich przejawów, wszelkich niezarejestrowanych organizacji religijnych i ich legalizacja lub całkowita likwidacja.

Metodę diachroniczną zastosowano do identyfikacji jakościowych cech procesu historycznego. W wyniku zastosowania tej metody możliwe było przedstawienie zjawisk, zdarzeń i faktów działalności pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań w porządku chronologicznym; równomiernie pokazać działania osoby upoważnionej – jako przedstawiciela Rady do Spraw Wyznań – w zakresie legalizacji związków wyznaniowych i próby uregulowania stosunków między nimi a władzami państwowymi.

Zastosowanie metody porównawczo-historycznej umożliwiło analizę działalności aparatu pełnomocnika w różnych okresach: w latach 60., 70. i 80. XX wieku. Możliwe było także ukazanie odmiennego charakteru działalności pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań, który często występował nie tylko jako przywódca polityki ateistycznej, ale także stawał w obronie praw osób wierzących zgodnie z radzieckim prawodawstwem, zabiegał o rejestrację wspólnot wyznaniowych, monitorował działania władz lokalnych w stosunku do wiernych. Ta metoda była też zastosowana przy porównaniu zachowań ludności prawosławnej i przedstawicieli innych związków wyznaniowych podczas imprez inicjowanych przez władze sowieckie. Ponadto metoda porównawczo-historyczna pozwoliła zidentyfikować wspólne i szczególne cechy i wzorce oraz skorelować reakcje wierzących w latach 60. i 70. oraz w latach 80. na zmiany społeczne zachodzące w regionie.

Metodę indukcyjną zastosowano na etapie teoretyzowania, kiedy to na podstawie zbadanych faktów wyciągnięto wniosek o znaczeniu działalności instytutu pełnomocników dla rozwoju stosunków: państwo–Kościół w badanym okresie oraz w określonym terytorium Ukraińskiej SRR. Dało to możliwość rozważenia konkretnych wydarzeń na terenie obwodu donieckiego w kontekście polityki państwa w dziedzinie religii.

Metoda analizy strukturalnej i funkcjonalnej pozwoliła zidentyfikować główne zasady wpływu polityki państwa na stan relacji: państwo–Kościół na określonym terytorium; osobliwości życia religijno-kościelnego i relacji: państwo–Kościół. Umożliwiło to sformułowanie i naukowe uzasadnienie conceptualnych modeli rozwoju stosunków: państwo–Kościół, które zostały wdrożone na terytorium obwodu donieckiego przez Radę ds. Wyznań i jej przedstawicieli.

Wśród metod stosowanych w pracy z dokumentami warto również wyróżnić podejście mikrohistoryczne, którego twórcą był w latach 50. XX wieku amerykański naukowiec J. Stewart. Istotą mikrohistorii, według J. Levy'ego, jest obserwowanie załamania ogólnych procesów w pewnym momencie w prawdziwym życiu⁹⁶. Podejście mikrohistoryczne zostało

⁹⁶ Наталя Яковенко, *Вступ до історії* (Київ:Критика, 2007):214.

jednak zastosowane tylko podczas analizy listów ze skargami wiernych i zostało zweryfikowane przez inne dostępne źródła, gdyż według rosyjskiego badacza I. Orłowa mikrohistoria z jej zainteresowaniem małymi obiektami historycznymi stwarza metodologiczny problem uogólnienia zebranych świadectw, włączenia badanego obiektu w szerszy kontekst historyczny⁹⁷.

Opracowanie czasopism religijnych przeprowadzono zgodnie z metodą content analysis. Zgodnie z klasyczną definicją Bernarda Berelsona content analysis jest metodą badawczą służącą do obiektywnego, systematycznego i ilościowego opisu istniejącej sytuacji⁹⁸. W jakościowej content analysis dane prezentowane są w określonych terminach, co umożliwia dokonanie określonej interpretacji wyników⁹⁹. Dzięki zastosowaniu metody *content analysis* udało się ustalić częstotliwość wzmianek o wspólnotach ewangelicko-chrześcijańsko-baptystycznych obwodu donieckiego na łamach czasopisma „Bratskij wiestnik” w latach 1965–1990, aby zbadać przemiany w sowieckiej polityce religijnej na przykładzie jednej z największych organizacji religijnych w regionie.

Podczas zbierania i przetwarzania źródeł ustnych zastosowano metodę wywiadu narracyjnego, która polegała na swobodnej narracji uczestników o opisanych wydarzeniach przy minimalnej ingerencji ankietera. Zastosowanie tej metody pozwoliło zminimalizować wpływ ankietera na odpowiedzi respondentów i pozwoliło im przypomnieć wydarzenia, o których rozmawiano w trakcie wywiadu. Przetwarzanie wywiadów odbywało się z uwzględnieniem czynnika subiektywnego, który jest integralną częścią każdego źródła pochodzenia osobowego.

Niniejsza praca doktorska ma charakter interdyscyplinarny i jest próbą objęcia tematycznego zakresu pojęć i zjawisk charakterystycznych nie tylko dla nauki historycznej, ale także religioznawstwa, antropologii społecznej, filozofii i socjologii. Podstawę teoretyczną pracy stanowiły następujące pojęcia i terminy: „polityka państwa”, „polityka religijna”, „stosunki: państwo–religia”, „religijność” itp. Jednocześnie badanie obiektu dociekań umożliwiło zastosowanie specjalnych metod i podejść historycznych, ogólnonaukowych i interdyscyplinarnych. Wśród głównych należy wymienić diachroniczne, porównawczo-

⁹⁷ Игорь Орлов, “Микроистория: «атомизация» исторической реальности, или ее иной образ?,” в *Национальные образы прошлого. Этническая доминанта в историографии и философии истории* (Самара, 2008), 7.

⁹⁸ Mariette Bengtsson, “How to plan and perform a qualitative study using content analysis”, *NursingPlus Open* 2 (2016): 9.

⁹⁹ Ibid, 10.

historyczne, strukturalno-funkcjonalne. Ponadto –teoretyczne i metodologiczne materiały ukraińskiej historyczki O. Stiażkiny i podejście mikrohistoryczne.

Wnioski z rozdziału 1.

Po analizie literatury naukowej można stwierdzić, że tematyka polityki państwa w sferze wyznaniowej w ZSRR, na przykładzie największego pod względem liczby ludności regionu Ukraińskiej SRR, nie stała się przedmiotem badań naukowych. Jednak prace ukraińskich, rosyjskich i zachodnich (amerykańskich, kanadyjskich, brytyjskich, niemieckich i polskich) historyków, religioznawców, socjologów i filozofów pozwalają zrozumieć szeroki kontekst historyczny zarówno dziejów ZSRR w ogóle, jak i ich zagadnienia indywidualne: dzieje organizacji religijnych różnych kierunków, stosunki: państwo–religia, religijność obywateli radzieckich, rozwój ateizmu naukowego itp.

Bazę źródłową badań stanowią głównie niepublikowane materiały przechowywane w ukraińskich instytucjach archiwalnych. Wśród nich szczególnie cenne były materiały trzech archiwów, które pozwoliły prześledzić rozwój polityki państwa w dziedzinie religii i wyraźnie wyróżnić dwa okresy stosunków państwowo-religijnych w Związku Sowieckim. W pracach wykorzystano również zbiór opublikowanych aktów prawnych oraz wywiady narracyjne. Analizę bazy źródłowej przeprowadzono zgodnie z klasyczną klasyfikacją typowo-gatunkową bazy źródłowej z podziałem źródeł pisanych i ustnych na źródła pisane, akty prawne, materiały aktowe, materiały administracyjne, źródła opisowe i statystyczne, wyróżniono także źródła pochodzenia osobowego.

Stosowanie metod diachronicznych i porównawczo-historycznych, metod indukcji, typologii analizy strukturalno-funkcjonalnej i wywiadu narracyjnego, a także podejścia mikrohistorycznego umożliwiło zbadanie tematu w całości – przy zastosowaniu odmiennej optyki dla każdego określonego typu źródła i sytuacji historycznej. Dzięki zastosowaniu wskazanych narzędzi teoretycznych i metodologicznych możliwe było sformułowanie wniosków końcowych.

Rozdział 2. System państwowego zarządzania procesami religijnymi w obwodzie donieckim

2.1. Rada ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR (Ukraińskiej SRR) w systemie organów władzy państwowej: miejsce i rola

Charakteryzując miejsce i rolę konkretnego organu w ogólnej strukturze władzy, najpierw musimy przedstawić ogólną charakterystykę systemu władzy państwowej w Ukraińskiej SRR. Zgodnie z Konstytucją Ukraińskiej SRR z 1937 r. i Konstytucją Ukraińskiej SRR z 1978 r., formalnie najwyższa władza w Ukraińskiej SRR należała do Rady Najwyższej Ukraińskiej SRR, w skład której wchodziło 570 (od 1978 r. – 650) deputowanych ludowych¹⁰⁰. Jednak Rada Najwyższa Ukraińskiej SRR nie była organem stałym, zbierała się na sesjach dwa razy w roku, a w przerwach między nimi działało Prezydium Rady Najwyższej w składzie 23, a od 1978 r. – 25 osób¹⁰¹. Najwyższa władza wykonawcza w Ukraińskiej SRR należała do Rady Ministrów, która była formowana przez Radę Najwyższą. W 1978 r. w ZSRR było 34 ministerstwa, z czego 28 było ministerstwami związkowo-republikańskimi, a 6 – republikańskimi¹⁰². Podobnie jak Rada Najwyższa Ukraińskiej SRR, Rada Ministrów ZSRR nie zbierała się stale, ale nie rzadziej niż cztery razy w roku, a w przerwach między posiedzeniami działało Prezydium Rady Ministrów ZSRR¹⁰³. Jednak faktycznie cała rzeczywista władza należała, po pierwsze, do kierownictwa związkowego, a nie republikańskiego, a po drugie, nie do organów władzy konstytucyjnej, ale do partii komunistycznej. Pomimo tego, że zgodnie z konstytucją z 1937 r. partia była określana jedynie jako „kierownicze jądro wszystkich organizacji ludzkości pracującej”¹⁰⁴, jej monopol na władzę w ZSRR ogółem, a w Ukrainie w szczególności, był niezachwiany. Faktyczny stan rzeczy został utrwalony *de iure* w Konstytucji Ukraińskiej SRR z 1978 r., w której Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego przypisano już rolę „siły przewodniej i kierującej

¹⁰⁰ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд. III, ст. 20 (1937); Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд. V, глава 12, ст. 97-8 (1978).

¹⁰¹ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд. III, ст. 28, 31 (1937); Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд. V, глава 12, ст. 106-7 (1978).

¹⁰² Віктор Крушина, „Портретні і навколопортретні зміни: Система управління в УРСР,” в *Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси*, відп. ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 55.

¹⁰³ Ibid., 56.

¹⁰⁴ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд. VIII, ст. 106 (1937).

społeczeństwem radzieckim, jądra jego systemu politycznego”¹⁰⁵. Jak zauważa ukraiński historyk Wiktor Krupyna, suwerenność Ukrainy była ograniczona Konstytucją ZSRR, a główne kierownictwo Ukrainy, zarówno formalne, jak i rzeczywiste, należało do centrum Związku¹⁰⁶.

W Związku Radzieckim kwestie religijne przez długi czas znajdowały się w gestii Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych¹⁰⁷, zgodnie z działalnością tego represyjnego organu realizowana była również polityka państwa wobec organizacji religijnych. Oddzielne organy, do których kompetencji należało wdrażanie polityki państwowej w sferze religii, pojawiły się dopiero w połowie lat 40. XX wieku, kiedy to w trudnych warunkach wojennych władze stalinowskie obrały kurs na zbliżenie z Rosyjską Cerkwią Prawosławną w celu wykorzystania jej potencjału ideologicznego. Organami tymi stały się Rada ds. Kultów Religijnych i Rada ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej przy Radzie Ministrów ZSRR. Funkcjonowanie dwóch odrębnych rad świadczyło o szczególnej strategii wyznaniowej władz radzieckich wobec RKP.

Od początku lat 50. XX wieku władze radzieckie postawiły przed RPC nowe zadanie – aktywną działalność międzynarodową (stosunki z prawosławnymi krajami świata, obrona „sprawy pokoju” itp.), ale kiedy Kościół wypełnił również tę funkcję, szczególna strategia wyznaniowa władz radzieckich wobec RPC została zmieniona¹⁰⁸. Ponadto stopień nastrojów protestacyjnych wobec władzy wśród duchowieństwa i wiernych wyraźnie spadł. Dlatego podjęto decyzję o połączeniu dwóch organów władzy w jeden – Radę ds. Wyznań, która działała przy Radzie Ministrów ZSRR. W połowie lat 70. z wielu powodów przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR utworzono odrębną republikańską Radę ds. Wyznań.

Naszym zdaniem, przedstawiony obszar badań należy podzielić chronologicznie na dwa główne okresy: od 1965 do 1985 r. oraz od 1985 do 1991 r.

Pierwszy okres od 1965 do 1985 r. w historiografii nazwano „zaostreniem kryzysu systemu radzieckiego”. W tym okresie przywódcy Związku Radzieckiego (Leonid Breżniew, Jurij Andropow oraz Konstantin Czernienko) wprowadzili konserwatywną politykę mającą na celu przezwyciężenie skutków częściowej liberalizacji z lat 1956–1964. Okres ten charakteryzuje się stagnacją życia społeczno-politycznego w państwie, z czego wywodzi się

¹⁰⁵ Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, розд. I, глава 1, ст.6 (1978).

¹⁰⁶ Віктор Крупина, „Портретні і навколопортретні зміни: Система управління в УРСР,” в *Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси*, відп.ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 55.

¹⁰⁷ Znanego pod skrótem „NKWD”.

¹⁰⁸ Карен Никифоров, „Основні аспекти діяльності державного органу у справах релігій в УРСР у 1965-1991 рр.,” в *Державний орган України у справах релігій: 100-річчя традиції*, наукова редакція Л.Владиченко та А.Юраша, (Київ:ДУХ І ЛІТЕРА, 2018), 178-9.

jego powszechnie używana nazwa „stagnacja”. W polityce religijnej ten etap zaznaczył się odejściem od agresywnych kampanii antyreligijnych i przejściem do administrowania i kontrolowania życia religijnego w ZSRR.

W 1985 r. rozpoczął się okres reform gospodarczych i politycznych, które miały na celu przezwycięzenie kryzysu systemu radzieckiego. Okres ten przeszedł do historii społeczeństwa radzieckiego pod nazwą „pierestrojka”. Ten etap historii radzieckiej stworzył nową sytuację, w wyniku czego nastąpił nowy okres stosunków państwowo-kościelnych, charakteryzujący się liberalizacją życia religijnego w Związku Radzieckim. Chociaż Rada ds. Wyznań przy Gabinetzie Ministrów Ukraińskiej SRR działała legalnie do marca 1992 r., ogłoszenie niepodległości i pierwsze miesiące samodzielności Ukrainy naznaczone były aktywizacją procesów reformowania organów władzy państwowej, dlatego zasługują na osobne badanie. W szczególności 1 października 1990 r. przyjęto ustawę ZSRR *O wolności sumienia i organizacjach religijnych*. Zgodnie z postanowieniami art. 3 tej ustawy pojęcie „wolność sumienia” interpretowano w następujący sposób: każdy obywatel samodzielnie wybiera swoje stosowanie się do postulatów dowolnej religii, każdy konkretny człowiek ma prawo wyznawać dowolną religię zarówno indywidualnie, jak i w grupie osób¹⁰⁹. W ten sposób po raz pierwszy w historii ZSRR na poziomie ustawodawczym została zagwarantowana rzeczywista wolność religijna. Z kolei 23 kwietnia 1991 r. Rada Najwyższa Ukraińskiej SRR przyjęła ustawę *O wolności sumienia i organizacjach religijnych*, która faktycznie zapoczątkowała nowy etap w historii stosunków państwowo-religijnych na Ukrainie.

Zatem wybrane cezury badania pozwalają na rozpatrzenie działalności pełnomocnika Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR (Ukraińskiej SRR) w obwodzie donieckim przez dość długi czas właśnie jako procesu, który miał swoje prawidłowości, zmiany, rozwój i konsekwencje, które z kolei były determinowane dynamiką życia społeczno-politycznego w ZSRR.

Zgodnie z postanowieniem Rady Ministrów ZSRR nr 1043 z dnia 8 grudnia 1965 r. *O przekształceniu Rady ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej przy Radzie Ministrów ZSRR i Rady ds. Kultów Religijnych przy Radzie Ministrów ZSRR w Radę ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR* utworzono jednolity organ państwowy, który zajmował się życiem religijnym w Związku Radzieckim¹¹⁰.

¹⁰⁹ О свободе совести и религиозных организациях, № 1689-1, глава I, ст.3 (1990).

¹¹⁰ Постановления Совета Министров СССР и УССР и Центрального Комитета КП Украины о преобразовании Совета по делам русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и создание на Украине аппарата Уполномоченного Совета по делам религий

Przewodniczącym połączonego organu został przewodniczący Rady ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej od 1960 r. Władimir Aleksiejewicz Kurojedow, który pełnił tę funkcję do 1984 r. Należy zauważyć, że przez wszystkie dwadzieścia cztery lata sprawowania funkcji kierowniczych w organach zajmujących się życiem religijnym W. Kurojedow pozostawał niezłomnym zwolennikiem ateistycznej koncepcji budowy państwa radzieckiego. Jak trafnie zauważyła rosyjska badaczka T. Czumaczenko, poprzedni przewodniczący Rady ds. RKP G. Karpow jest oceniany dość niejednoznacznie, jednak gdy tylko dochodzi do porównania lojalności Karpowa i Kurojedowa wobec religii, sympatie wszystkich historyków, w tym kościelnych, wyraźnie opowiadają się po stronie pierwszego¹¹¹. W 1984 r. przewodniczącym Rady ds. Wyznań został Konstantin Michajłowicz Charchew¹¹², który pełnił tę funkcję do 1989 r. i z którego nazwiskiem wiąże się „odwilż” w stosunkach państwowo-kościelnych. Sam K. Charchew charakteryzował istotę swojej pracy jako „wdrażanie w życie nowej polityki państwa wobec Kościoła. Trwała „pierestrojka”, która polegała na [...] odrodzeniu zasad demokratycznych we wszystkich sferach, w tym w stosunkach między Kościołem a państwem”¹¹³.

Oczywiście, radykalne zmiany w organizacji rad z 1965 r. znalazły oddźwięk wśród kierownictwa partii w KC KPZR i republikańskich komitetach centralnych. Ogólnie rzecz biorąc, organy partyjne i państwowe przyjęły taką optymalizację neutralnie lub pozytywnie. Jednak w najwyższych kręgach władzy republik związkowych znaleźli się również przeciwnicy połączenia organów w jeden, wśród nich byli sekretarze Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Litwy, Kazachstanu i Ukrainy¹¹⁴.

Zgodnie z tradycją radzieckiej biurokracji, postanowienie Rady Ministrów zostało powielone na szczeblu republikańskim i obwodowym. Tak więc Centralny Komitet Komunistycznej Partii Ukrainy wspólnie z Radą Ministrów Ukraińskiej SRR wydały postanowienie nr 112 z dnia 25 stycznia 1966 r., zgodnie z którym pełnomocnikiem Rady ds. Wyznań w Ukraińskiej SRR został Konstantyn Zacharowycz Łytwyn¹¹⁵. Zdobył on wieloletnie doświadczenie partyjne i państwowe, pełniąc funkcje ministra kultury Ukraińskiej SRR (1953–

при Совете Министров СССР по УССР за 1966 г., зesp. P-4648, sygn. 5, akt 1, s. 2, Centralny Archiwum Państwowy Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy (dalej – CAPWOW).

¹¹¹ Чумаченко, “Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР”, 16.

¹¹² Карен Нікіфоров, “Основні віхи розвитку Ради у справах релігій при РМ СРСР в період «застою»” (Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету, Київ, Квітень 24, 2014).

¹¹³ Олег Мельниченко, “Государство и Русская православная церковь в России. 1985-1990 гг.: эволюция взаимоотношений”, *Известия ППТУ им. В.Г. Белинского* 27 (2012): 827-8.

¹¹⁴ Чумаченко, “Совет по делам Русской православной церкви при СМ СССР”, 81-2.

¹¹⁵ Постановление Совета Министров, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 1, s. 1, CAPWOW.

1956) oraz pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR (1963–1966). W ten sposób można od razu zauważyć, że mianowanie na stanowiska lokalnych pełnomocników należało do kompetencji republikańskich rad ministrów, a nie centralnej Rady ds. Wyznań, co świadczy o całkowitej zależności pracowników Rady na miejscu od centralnej władzy państwowej i partyjnej. Ponadto ustalono etaty republikańskich i obwodowych pełnomocników. Tak więc w skład aparatu pełnomocnika Rady wchodził sam pełnomocnik, dwóch jego zastępców, dwóch starszych inspektorów, czterech inspektorów, starszy księgowy (w planie zatrudnienia jego stanowisko odpowiadało połowie etatu), sekretarz, maszynistka, sprzątaczką i woźny¹¹⁶. W obwodach działało 25 pełnomocników (po jednym w każdym obwodzie), 12 starszych referentów i 12 referentów¹¹⁷.

Po raz pierwszy o konieczności utworzenia w Ukraińskiej SRR odrębnej Rady ds. Wyznań wspomnieli w swoim liście sekretarz KC KPU F. Owczarenko i pierwszy zastępca przewodniczącego Rady Ministrów Ukraińskiej SRR, były przewodniczący KGB ZSRR W.J. Semyczastnyj w 1970 r., jeszcze za czasów pierwszego sekretarza KC Ukraińskiej SRR Petra Szelesta¹¹⁸. Wówczas głównymi argumentami były potencjalna poprawa kontroli nad działalnością organizacji religijnych w republice, możliwość bardziej aktywnej pracy legislacyjnej oraz konieczność odciążenia Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR od spraw operacyjnych dotyczących Ukrainy¹¹⁹. Jednakże wówczas władze centralne nie zgodziły się na rozszerzenie uprawnień władz republiki ukraińskiej. Ostatecznie w 1974 r. postanowieniem Rady Ministrów Ukraińskiej SRR nr 517 z dnia 6 listopada utworzono Radę ds. Religii przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR¹²⁰. Podstawą podjęcia takiej decyzji było długoletnie dążenie pierwszego sekretarza W. Szczerbickiego i kierownictwa partii Ukrainy do większej autonomizacji systemów administracyjnych w Ukraińskiej SRR (na przykład w RRFSR własna Rada pojawiła się dopiero w 1986 r.¹²¹). Jedną z przyczyn takiego wyodrębnienia Ukrainy z ogólnozwiązkowego kontekstu był również fakt, że na Ukrainie

¹¹⁶ Постановление Совета Министров, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 1, s. 1, 3, CAPWOW.

¹¹⁷ Ibid., s. 4.

¹¹⁸ Информации и справки работников отделов ЦК и обкомов Компартии Украины по вопросам культурно-воспитательной работы среди трудящихся, о состоянии атеистической работы в областях, о семинарах и совещаниях лекторов и идеологических работников; вопросы, которые были заданы лекторам на семинарах и во время выступления перед трудящимися на предприятиях, зesp. 1., sygn. 32, akt 46, s. 158-159, Centralny Archiwum Państwowy Związków Społecznych i Ukrainistyki (dalej – CAPZ).

¹¹⁹ Ibid., s. 160.

¹²⁰ Неля Заблоцька, “Розвиток державно-церковних відносин на початку 1960-х - середині 1980-х рр. крізь призму діяльності рад зі справ релігій”, *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка* 11. Ч.1. (2011): 96.

¹²¹ Алексей Королев и Олег Мельниченко, “К вопросу о союзном и республиканском Советам по делам религий в СССР”, *Альманах современной науки и образования* 2 (2011): 30.

działały dwie trzecie wszystkich prawosławnych parafii na terytorium ZSRR, 9 z 16 klasztorów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, około 40% wszystkich późnoprotestanckich wspólnot (baptystów, adwentystów, zielonoświątkowców itp.) i prawie 40% oficjalnie zarejestrowanych w Związku Radzieckim „sług kultu”¹²².

W 1979 r. przewodniczącym Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR został Mykoła Panasowicz Kolesnik, który stał na czele państwowego organu ds. wyznań do 1994 r.¹²³ Nowy przewodniczący był zwolennikiem niezależności Rady republikańskiej od organu związkowego oraz rozstrzygania wszystkich kwestii religijnych w Ukrainie wyłącznie przez Radę ukraińską, pozostawiając stosunkom z organem związkowym jedynie wymianę informacji¹²⁴.

Na stanowisko pełnomocnika Rady w obwodzie donieckim mianowano byłego pełnomocnika Rady ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w obwodzie Grigorija Jemieljanowicza Gomłę¹²⁵, który rozpoczął pracę jako pełnomocnik już w 1961 r., w okresie ostrych prześladowań Kościoła w ramach chruszczowskiej kampanii ideologicznej „szturmu niebios”, więc jego działalność miała właśnie taki charakter¹²⁶. W 1980 r. Gomłę zastąpił Lew Andriejewicz Serpilin, który do 1995 r. pełnił różne funkcje kierownicze w wydziale ds. Wyznań przy Donieckiej Obwodowej Administracji Państwowej.

W skład aparatu pełnomocnika Rady w obwodzie donieckim od początku jego istnienia wchodziły dwie osoby: bezpośrednio pełnomocnik i starszy referent. Należy zauważyć, że tylko w dwóch obwodach obsadzono wszystkie trzy etaty – we Lwowie i Zakarpackiem, co tłumaczy się złożoną sytuacją religijną i społeczno-polityczną w tych regionach po likwidacji Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego w 1946 r. Jednak biorąc pod uwagę różnorodność religijną Donbasu (w szczególności duży odsetek społeczności protestanckich), na stanowisko zastępcy pełnomocnika powołano właśnie starszego referenta, a nie referenta, jak w wielu innych regionach, co pośrednio świadczy o zainteresowaniu centralnych organów władzy republiki sytuacją religijną regionu.

¹²² Єленський, *Велике повернення*, 345.

¹²³ Лариса Владиченко, „До історії державного органу у справах релігій в Україні. Частина II: 1920-1991 роки”. Релігія в Україні. Травень 13, 2017. <http://www.religion.in.ua/main/analitica/11954-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravah-religij-v-ukrayini-chastina-ii-1920-1991-roki.html>.

¹²⁴ Єленський, Віктор, інтерв'юєр. „Головна партія для нас – це народ України”. РІСУ. Травень 13, 2017. https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_91/lis_91_11/37619/.

¹²⁵ Полугодовые планы работы уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Донецкой области на 1966 г., зesp. P-4021, sygn. 1, akt 218, s. 3, Archiwum Państwowy Obwodu Docieckiego (dalej – APOD).

¹²⁶ Луковенко, *Радянська держава*, 303.

Należy zauważyć, że opisany powyżej skład aparatu nie był stały: w 1973 r. dołączył do niego referent¹²⁷, w 1977 r. – zastępca pełnomocnika¹²⁸, a w 1980 r. – sekretarz-maszynistka¹²⁹. Nie można jednoznacznie wyjaśnić, czym spowodowane było zwiększenie liczby pracowników, biorąc pod uwagę fakt, że w tym okresie nie odnotowano zasadniczych zmian w sytuacji religijnej w regionie. Z dużym jednak prawdopodobieństwem, na podstawie analizy ograniczonego kręgu źródeł dotyczących tej problematyki, podejmujemy się stwierdzić, że takie kroki władz są raczej przejawem ogólnej tendencji epoki „rozwinętego socjalizmu” do maksymalnej biurokratyzacji.

Siedzibą aparatu pełnomocnika był Doniecki Obwodowy Komitet Wykonawczy, który mieścił się w Doniecku przy bulwarze Puszkina 34. W 1985 r. aparatowi pełnomocnika przeznaczono oddzielne duże pomieszczenie w budynku obwodowego komitetu wykonawczego z dużą salą do organizacji wydarzeń informacyjnych¹³⁰.

Zgodnie z Regulaminem Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR, zatwierdzonym postanowieniem Rady Ministrów ZSRR nr 361 z dnia 10 maja 1966 r., do obowiązków pełnomocnika należało:

1. Kontrolowanie wykonywania i prawidłowego stosowania radzieckiego ustawodawstwa dotyczącego kultów religijnych;
2. Informowanie Rady ds. Wyznań o działalności związków religijnych na terenie jednostki administracyjno-terytorialnej;
3. Rozpatrywanie wniosków i skarg ludności dotyczących działalności organizacji religijnych;
4. Udzielanie pomocy komisjom społecznym ds. kontroli przestrzegania ustawodawstwa dotyczącego kultów religijnych¹³¹.

Jednocześnie określono zakres praw, w którymi był wyposażony pełnomocnik jako urzędnik państwowy. Pełnomocnik mógł:

1. Sprawdzać działalność lokalnych związków religijnych i wydawać obowiązujące do wykonania nakazy usunięcia naruszeń;
2. Uzyskiwać od lokalnych organów radzieckich zeznania i materiały dotyczące kwestii religijnych;

¹²⁷ Смета расходов и штатное расписание за 1973 г., zesp. P-2794, sygn. 2, akt 2842, s. 6, APOD.

¹²⁸ Смета расходов и штатное расписание за 1977 г., zesp. P-2794, sygn. 2, akt 3835, s. 8, APOD.

¹²⁹ Смета расходов и штатное расписание за 1980 г., zesp. P-2794, sygn. 2, akt 4529, s. 56, APOD.

¹³⁰ Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о религиозной обстановке, состоянии контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах за 1986 г. Том I, zesp. 4648, sygn. 7, akt 337, s. 219, CAPWOW.

¹³¹ Постановление Совета Министров, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 1, s. 22 зв., CAPWOW.

3. Udzielać lokalnym organom władzy wyjaśnień dotyczących stosowania ustawodawstwa o kultach religijnych;

4. Stawiać pytania o pociągnięcie osób winnych naruszenia ustawodawstwa religijnego do odpowiedzialności administracyjnej i karnej¹³².

W ten sposób pełnomocnik miał w swoich rękach środki nacisku na organizacje religijne i dzięki ścisłej współpracy z radzieckimi partyjnymi i siłowymi strukturami mógł faktycznie całkowicie kontrolować życie religijne na terenie obwodu. Jak zauważa W. Wojnalowicz, regulamin Rady „faktycznie legitymizował przekształcenie tego organu z swego rodzaju pośrednika między Kościołem a państwem w organ totalnej kontroli nad wyznaniem działającymi w kraju”¹³³.

Należy zauważyć, że po połączeniu dwóch organów państwowych do spraw religii w jeden, Radę ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR, nastąpiły odpowiednio zmiany w składzie personalnym lokalnych aparatów upoważnionych Rady. Tak więc na to wysokie stanowisko zarówno w Ukraińskiej SRR, jak i w obwodzie donieckim trafili byli upoważnieni Rady ds. Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Należy jednak zauważyć, że rosyjskie doświadczenia republikańskie pozwoliły wspomnianemu profesorowi Geraskinowi stwierdzić, że w latach 70. stanowiska pełnomocników zaczęła zajmować nowa generacja przedstawicieli nomenklatury, którzy nie pochodzili już ze służb specjalnych¹³⁴. Na przykładzie Doniecka podobną opinię podziela również były pracownik aparatu pełnomocnika Ihor Kozłowski¹³⁵. Na uwagę zwraca fakt, że pracownicy Rady ds. Kultów Religijnych rzadziej trafiali do nowego aparatu. Naszym zdaniem, taki dysonans w podziale stanowisk między pracownikami dwóch byłych rad wynika z wielokrotnie wspomnianej powyżej szczególnej strategii wyznaniowej władz radzieckich wobec Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, która z kolei doprowadziła do tego, że Rada ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej była tworzona przez profesjonalistów zgodnie z zasadą priorytetowości, w porównaniu z Radą ds. Kultów Religijnych¹³⁶.

Opisując działalność poszczególnych postaci historycznych, nie można pominąć ich cech osobistych, które częściowo wpływały na regulowaną pracę radzieckiego urzędnika państwowego. Na przykładzie specyfiki wdrażania radzieckiej polityki państwowej w obwodzie donieckim można zobaczyć, jak zależała ona od cech osobistych kierownika. Warto

¹³² Там само.

¹³³ Войналович, *Партійно-державна політика*, 88.

¹³⁴ Гераськин, “Уполномоченный Совета по делам Русской Православной Церкви”, 52.

¹³⁵ Ihor Kozłowski (1954-2023), nagrane przez Karena Nikiforova, Kijów, 15 września 2021 r.

¹³⁶ Карен Нікіфоров, “Формування місцевого апарату ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР на Донеччині (др.пол. 1960-х – поч. 1970-х рр.)” (Модернізація соціогуманітарного простору: історичні досвід, виклики та перспективи, Житомир, Травень 14-15, 2015.)

zauważyć, że Gomla, przed podjęciem pracy jako pełnomocnik Rady ds. RKP, był szefem 4. wydziału II departamentu Ludowego Komisariatu Bezpieczeństwa Państwowego i zajmował się między innymi nadzorem nad działalnością organizacji religijnych¹³⁷. Warto zauważyć, że mianowanie Gomli na stanowisko pełnomocnika jeszcze w latach 50. nastąpiło w ramach ogólnozwiązkowej kampanii zmiany lokalnych pełnomocników Rady ds. RKP i Rady ds. Kultów Religijnych, podczas której zwolniono 21 z 50 pełnomocników w Ukraińskiej SRR¹³⁸. Przewidywano wówczas, że nowi lokalni pełnomocnicy, w przeciwieństwie do swoich poprzedników, będą aktywniej prowadzić działalność antyreligijną i będą mieli głębszą wiedzę w dziedzinie religii.

Natomiast Serpilin był dyplomowanym prawnikiem, absolwentem Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. M. Łomonosowa, bez doświadczenia w służbie w organach bezpieczeństwa państwowego¹³⁹, byłym przewodniczącym okręgowego komitetu wykonawczego jednego z obwodów RFSRR¹⁴⁰. W szczególności Ihor Kozłowski wspomina, że Serpilin podczas pełnienia swojej funkcji starał się zajmować wyłącznie kontrolą przestrzegania radzieckiego prawa religijnego i, na ile to było możliwe, powstrzymywał przełożonych przed powierzeniem mu funkcji, które nie należały do jego kompetencji¹⁴¹.

Ogólnie kadra Rady ds. Wyznań składała się głównie z absolwentów wydziałów filozoficznych, gdzie jedną ze specjalizacji był ateizm naukowy, oraz prawników¹⁴². Z kolei aparat pełnomocnika w obwodzie donieckim składał się z historyków, prawników i byłych pracowników organów bezpieczeństwa państwowego¹⁴³.

W ten sposób, na bazie aparatów pełnomocników Rady ds. kultów religijnych oraz Rady ds. RKP, dość szybko i bez większych trudności utworzono aparat pełnomocnika Rady ds. Wyznań przy RM ZSRR i rozdzielono obowiązki funkcyjne między jego pracowników. Rada ds. Wyznań i jej pełnomocnik w obwodzie donieckim były w rzeczywistości jedyną państwową instytucją, której zakresem działalności było życie religijne w państwie i regionie. W warunkach zmiany paradygmatu stosunków państwowo-religijnych w okresie zaostrzenia kryzysu systemu radzieckiego, w ZSRR w ogóle, a na Donieczyżnie w szczególności, wprowadzono mniej rygorystyczny niż wcześniej model administracyjny. Warto zwrócić

¹³⁷ Владимир Никольский, *Православное духовенство Донетчины, репрессированное в 1920-х-1950-х годах (в документах и материалах)* (Донецк:Издательство ДонНУ, 2013):129.

¹³⁸ Віктор Войналович, *Релігійний чинник*, 110.

¹³⁹ Ihor Kozłowski (1954-2023).

¹⁴⁰ Wiktor Bondarenko (ur. 1956), nagrane przez Karena Nikiforova, Kijów, 5 września 2021 r.

¹⁴¹ Ihor Kozłowski (1954-2023).

¹⁴² Wiktor Bondarenko (ur. 1956). Jw.

¹⁴³ Ihor Kozłowski (1954-2023). Jw.

uwagę na fakt, że specyfika sieci religijnej w obwodzie donieckim stała się przyczyną zwiększonej uwagi centralnego organu ds. religii do procesów i zjawisk zachodzących w regionie.

2.2. Stosunki Pełnomocnika Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR (Ukraińskiej SRR) w obwodzie donieckim z organami państwowymi i partyjnymi

Jedną z kluczowych cech radzieckiego systemu biurokratycznego była silna więź między wszystkimi jego podmiotami. Szczególnie interesującym przypadkiem radzieckiej polityki państwowej są stosunki między władzą a organizacjami religijnymi w późnym okresie ZSRR (lata 1960–1980). Zgodnie z oficjalną radziecką doktryną o oddzieleniu Kościoła od państwa, zarówno instytucje religijne, jak i państwowe nie powinny były ingerować w swoje sprawy, podczas gdy w rzeczywistości państwo ściśle kontrolowało i regulowało całą działalność organizacji religijnych w kraju poprzez specjalny organ – Radę ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR i jej lokalnych pełnomocników.

Będąc częścią systemu organów państwowych, pełnomocnik Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim organizował swoją działalność, koordynując ją z innymi strukturami państwowymi.

Należy zauważyć, że zgodnie z nowym rozporządzeniem zmieniono zasadę podporządkowania lokalnych pełnomocników. Jeśli do 1965 r. byli oni zatrudnieni w komitetach wykonawczych rad lokalnych, to po utworzeniu Rady ds. Wyznań pełnomocnicy zaczęli podlegać bezpośrednio jej.

Oprócz bezpośrednio Rady ds. Wyznań przy RM ZSRR i pełnomocnika Rady ds. Wyznań przy RM ZSRR w Ukraińskiej SRR (od 1974 r. – przewodniczący Rady ds. Wyznań przy RM Ukraińskiej SRR), aparat lokalny miał do czynienia z komitetami wykonawczymi rad deputowanych robotniczych (od 1977 r. – rad ludowych deputowanych). W pełnej koordynacji z nimi rozstrzygano wszystkie kwestie dotyczące przekazywania pomieszczeń na cele kultu religijnego, postępowania administracyjnego i karnego wobec osób naruszających radzieckie przepisy dotyczące kultu, wychowania ateistycznego itp. Na uwagę zasługuje fakt, że nie będąc formalnie podporządkowany Donieckiemu Obwodowemu Komitetowi Wykonawczemu, pełnomocnik otrzymywał wynagrodzenie właśnie w jego aparacie. W sprawozdaniach i planach pełnomocnika znajdujemy ciągłe odniesienia do konieczności ścisłej współpracy z lokalnymi organami władzy.

Do kompetencji lokalnych władz należało również rozpatrywanie wniosków wiernych o rejestrację zrzeseń religijnych lub odrzucanie wniosków. To właśnie lokalna administracja bardzo często utrudniała otwieranie obiektów kultu i domów modlitwy. Główną motywacją takich odmów była obawa władz przed powstaniem tzw. „reakcji łańcuchowej”, kiedy to po wydaniu jednego zezwolenia podobne wnioski zaczęłyby być składane częściej¹⁴⁴. Na przykład w 1983 r. przewodniczący Rady W. Kurojedow informował w KC KPZR:

Wielu urzędników woli nie zauważać istnienia nielegalnych zrzeseń religijnych. Czasami godzą się na ich nielegalną działalność. Pomimo rzeczywistej sytuacji, kategorycznie odrzucają prośby wiernych o rejestrację ich zrzeseń, uważając to za ustępstwo wobec religii, „minus” w pracy ideologicznej. Nieuzasadnione odmowy rejestracji związków religijnych mają miejsce w odniesieniu do wspólnot prawosławnych i katolickich. Nierzadko odmawia się rejestracji najbardziej lojalnym, patriotycznie nastawionym wierzącym, co powoduje napięcia i nie sprzyja wychowaniu obywatelskiemu wierzących¹⁴⁵.

Ponadto Rada z powodzeniem wystąpiła również o zmniejszenie obciążeń podatkowych duchownych, w 1980 r. zmniejszono podatek dochodowy i opłaty za usługi komunalne dla duchowieństwa (co, nawiasem mówiąc, kosztowało państwo 3 mln rubli rocznie)¹⁴⁶.

Należy zauważyć, że w połowie lat 40. i na początku lat 50. XX wieku kwestia rejestracji i otwierania obiektów kultu religijnego była kamieniem węgielnym działalności Rady i jej lokalnych organów we wszystkich regionach ZSRR, co dotyczyło zwłaszcza Kościoła prawosławnego, którego centralnym elementem rytuału jest nabożeństwo w świątyni – liturgia. Za główną przyczynę takich nastrojów W. Jeleński uznaje rażącą niewystarczającą liczbę wspólnot w latach 1960–1980 dla zaspokojenia podstawowych potrzeb religijnych ludności¹⁴⁷. W okresie „stagnacji” kwestia ewidencjonowania wspólnot religijnych zmierza w diametralnie przeciwnym kierunku – do zaprzestania działalności wspólnot religijnych. W wyjaśnieniu *O rejestracji wspólnot religijnych* z 16 października 1965 r. zaznaczono, że przy rozstrzyganiu kwestii dotyczących rejestracji wspólnot religijnych organy władzy powinny brać pod uwagę zalety otwartej i legalnej działalności zrzeseń religijnych w porównaniu z nielegalną¹⁴⁸. Zadeklarowano, że jeśli lokalne władze nie mogą udostępnić wiernym specjalnego pomieszczenia do modlitwy, nie powinny stawiać przeszkód w organizowaniu

¹⁴⁴ Маслова, “Эволюция вероисповедной политики”, 29.

¹⁴⁵ Маслова, “Исторические уроки”, 515-6.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Віктор Єленський, “Релігія і «перебудова»», *Людина і світ*. 12 (2000): 11.

¹⁴⁸ Информации и сведения о совершении населением религиозных обрядов по областям Украинской ССР за 1964-1966 годы, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 71, s. 5-6, CAPWOW.

nabożeństw i odprawianiu obrzędów w innych pomieszczeniach, które zostały nabyte przez wiernych w ustalonym trybie lub udostępnione przez osoby prywatne lub lokalne władze na zasadzie dzierżawy. Jednakże podobne oświadczenia miały w większości charakter wyłącznie deklaracyjny. Wraz ze zmianą oficjalnej polityki wobec organizacji religijnych w epoce „pierestrojki”, a zwłaszcza po obchodach jubileuszu chrztu Rusi, w Ukraińskiej SRR rozpoczął się prawdziwy „boom religijny”, który charakteryzował się między innymi zgłoszeniem do rejestracji setek wspólnot religijnych. Wystąpienie Leonida Krawczuka z 20 listopada 1991 r. stało się symbolicznym przełomem w relacjach między rodzącym się niepodległym państwem ukraińskim a organizacjami religijnymi. Publiczne przeprosiny przyszłego pierwszego prezydenta Ukrainy za politykę represyjnego ateizmu oznaczały definitywne zerwanie z radzieckim modelem kontroli nad sumieniami. Deklaracja poparcia dla suwerenności złożona przez liderów szesnastu wyznań przypieczętowała nowy model współpracy, w którym religia zyskała status istotnego czynnika legitymizującego ukraińską niepodległość¹⁴⁹.

W większości przypadków organy lokalnych pełnomocników Rady ds. Wyznań w Ukraińskiej SRR hamowały rejestrację nowych wspólnot lub odmawiały jej. Wierzący nieustannie, czasem przez dziesiątki lat, domagali się prawa do zarejestrowania swojej wspólnoty. Tylko w 1985 r. takie wnioski wpłynęły z 73 miejscowości, wyłącznie od prawosławnych. Żadne z nich nie zostało jednak uwzględnione¹⁵⁰. Już w 1988 r. skargi na odmowę rejestracji wspólnot religijnych napłynęły z obwodów wołyńskiego, iwanofrankowskiego, krymskiego, czerkaskiego, żytomierskiego, chmielnickiego, winnickiego, czerniowieckiego, lwowskiego, tarnopolskiego i rówieńskiego¹⁵¹. W latach 1988–1991 w obwodzie donieckim liczba zarejestrowanych wspólnot religijnych wzrosła z 171 do 233 (o 36%)¹⁵². Jednak zgodnie z materiałami archiwalnymi i wspomnieniami współczesnych, odrodzenie religijne w Donbasie rozpoczęło się nieco wolniej niż w niektórych innych regionach republiki i nasiliło się dopiero po 1991 r. W związku z tym pełnomocnik w obwodzie donieckim z reguły nie stwarzał przeszkód w rejestracji nowych wspólnot religijnych, w

¹⁴⁹ Serhii Plokhy, *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union* (New York: Basic Books, 2014), 286.

¹⁵⁰ Єленський, „Релігія і «перебудова»”: 11.

¹⁵¹ Информационно-инструктивные письма, распоряжения и указания Совета по делам религия при Совете Министров СССР и Совета по делам религий при Совете Министров УССР уполномоченным по областям и г.Киеву, зesp. 4648, sygn. 7, akt 404, s. 9-27, CAPWOW.

¹⁵² Віктор Котигоренко та ін., *Донбас в етнополітичному вимірі* (Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2014), 313.

szczegółności dotyczyło to wspólnot protestanckich, które odeszły od działalności nielegalnej i przeszły oficjalną rejestrację w organach władzy¹⁵³.

Można zatem stwierdzić, że pełnomocnik w obwodzie donieckim nie utrudniał rejestracji nowych wspólnot religijnych, co można wyjaśnić, po pierwsze, osobistymi cechami Serpilina, a po drugie tym, że obwód doniecki, w przeciwieństwie do regionów zachodnich i Krymu, nie była centrum odrodzenia religijnego pod koniec lat 80. XX wieku, a organizacje, które zaczęły masowo rejestrować się w tym okresie, w większości już oficjalnie istniały, jak na przykład protestanckie, a nie wywodziły się z podziemia religijnego, jak greckokatolickie lub muzułmańskie.

Co kwartał pełnomocnik odbywał podróże służbowe do rejonowych i miejskich komitetów wykonawczych obwodu w celu kontroli wykonania radzieckiego ustawodawstwa religijnego, zwalczania podziemia baptystów, administrowania działalnością organizacji religijnych itp. Należy przy tym zaznaczyć, że niektóre miasta (w szczególności największe aglomeracje – Donieck i Gorłówka-Jenakijewo) znajdowały się pod szczególną obserwacją pełnomocnika, podczas gdy na przykład na terenie oleksandrowskiego, kostantynowskiego (oba obecnie wchodzą w skład rejonu kramatorskiego) i pierwszotrawnewego (obecnie część rejonu mariupolskiego) nie działała żadna wspólnota religijna¹⁵⁴.

Jednak pomimo wszystkich nominalnych oznak wskazujących na podporządkowanie pełnomocnika obwodowemu komitetowi wykonawczemu, w źródłach można znaleźć informacje, że w rzeczywistości w większości przypadków dyrektywy dla komitetów wykonawczych wydawał sam pełnomocnik. Na przykład sekretarze komitetów wykonawczych sporządzali raporty o stanie religijności ludności swoich jednostek administracyjno-terytorialnych¹⁵⁵, o zapobieganiu nielegalnej działalności wspólnot baptystów¹⁵⁶, pod kontrolą pełnomocnika studiowali ustawodawstwo dotyczące kultów religijnych¹⁵⁷.

O niejasności statusu Rady ds. Wyznań i jej pełnomocników w systemie władzy państwowej, a jednocześnie o ich podległości zarówno komitetom wykonawczym rad

¹⁵³ Карен Нікіфоров, “Відносини уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) по Донецькій області з місцевими державними та партійними органами в «пізньому СРСР» (60-80-і рр. XX ст.).”, *Релігієзнавчі нариси* №8 (2018): 105.

¹⁵⁴ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях Рпц, старообрядческой, католической и реформатской церквей, иудейской религии, Асд за 1976 г., зеср. Р-4648, sygn. 7, акт 24, s. 92, САРWOW.

¹⁵⁵ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Донецкой области на 1970 г., зеср. Р-4021, sygn. 1, акт 255, s. 5, АРОD.

¹⁵⁶ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Донецкой области на 1972 г., зеср. Р-4021, sygn. 1, акт 278, s. 1, АРОD.

¹⁵⁷ Ibid.

lokalnych, jak i Radzie Ministrów ZSRR oraz Radzie ds. Wyznań, świadczą wspomnienia W. Jeleńskiego, W. Bondarenki oraz I. Kozłowskiego¹⁵⁸, którzy twierdzą, że pełnomocnik składał sprawozdania jednocześnie do republikańskiej i związkowej Rady ds. Wyznań, a także do lokalnych organów partyjnych i państwowych. Jednak głównym ośrodkiem, z którego pochodziły wszystkie kluczowe wytyczne dotyczące specyfiki realizacji polityki państwowej w sferze religii, była Rada ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR z siedzibą w Moskwie.

Oprócz bezpośrednich kontaktów z organami wykonawczymi władzy, pełnomocnik współpracował jeszcze z jednym organem, którego działalność była całkowicie determinowana przez aparat pełnomocnika – z komisjami społecznymi ds. kontroli przestrzegania ustawodawstwa o kultach religijnych, które działały przy okręgowych komitetach wykonawczych rad deputowanych robotniczych i przedstawiały systematyczne sprawozdania na temat sytuacji religijnej w okręgu do aparatu pełnomocnika¹⁵⁹.

Zgodnie z Regulaminem komisji ds. wspierania komitetów wykonawczych rad deputowanych robotniczych w zakresie przestrzegania ustawodawstwa dotyczącego kultów religijnych, przed komisjami postawiono następujące zadania:

1. Wspieranie rad deputowanych robotniczych w zapewnieniu konstytucyjnego prawa obywateli ZSRR do wolności sumienia;
2. Sprawowanie stałego nadzoru nad działalnością organizacji religijnych i duchowieństwa;
3. Pomoc radom lokalnym w badaniu form i metod działalności organizacji religijnych, ich wpływu na ludność;
4. Nadzorowanie przestrzegania praw wierzących;
5. Współpraca z komitetem wykonawczym w rozpatrywaniu skarg i wniosków obywateli dotyczących naruszenia ustawodawstwa o kultach religijnych¹⁶⁰.

W celu skutecznego wykonywania swoich zadań komisje otrzymały następujące uprawnienia:

- 1) Sprawdzanie przestrzegania ustawodawstwa dotyczącego kultów religijnych przez organizacje religijne i duchownych;

¹⁵⁸ Wiktor Jeleński (ur. 1957), nagrane przez Karena Nikiforova, Kijów, 12 kwietnia 2021 r.; Wiktor Bondarenko (ur. 1956); Ihor Kozłowski (1954-2023).

¹⁵⁹ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Донецкой области на 1973 г., zesp. P-4021, sygn. 1, akt 288, s. 2, APOD.

¹⁶⁰ Документы о работе общественных комиссий содействия исполкомам Совета депутатов трудящихся по соблюдению законодательства о религиозных культах /решения исполкомов местных Советов, положения, информации, справки/ за 1973 год, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 338, s. 2-4, CAPWOW.

2) Przedkładanie do rozpatrzenia przez odpowiednią lokalną radę deputowanych pracowników przepisów dotyczących likwidacji naruszeń¹⁶¹.

Według stanu na 1977 r. w obwodzie donieckim działało 87¹⁶², a już w 1988 r. – 102 podobne komisje¹⁶³. Charakterystyczne jest, że według stanu na 1988 r. w regionie działało tylko 1,63% wszystkich republikańskich komisji, w których pracowało 3,1% wszystkich członków komisji pomocy w Ukraińskiej SRR¹⁶⁴.

Jako przykład oceny działalności komisji pomocniczych można podać epizod, kiedy w raporcie za 1969 r. pełnomocnik Rady ds. Wyznań w Ukraińskiej SRR Gomla informuje, że komisje znacznie pomagają komitetom wykonawczym w przestrzeganiu ustawodawstwa dotyczącego kultów religijnych. Według niego największą pracę członkowie komisji wykonywali w zakresie wykrywania nielegalnych działań zielonoświątkowców, jehowców, „schizmatyków ewangelickich chrześcijan baptystów i innych sekciarzy”¹⁶⁵. Jednak w 1977 r. pełnomocnik zaznacza, że pomimo istnienia podziemia religijnego w regionie, komisje komitetów wykonawczych dzielnic Pietrowskiej i Proletarskiej w Doniecku, dzielnicy Prymorskiej w Żdanowie (obecnie Mariupol), miast Jenakijewo, Dobropillie i Thorez (obecnie – miasto Czystiakowo), rejonu jasynuwackiego (obecnie wchodzi do pokrowskiego) i rejonu krasnolimańskiego (obecnie część kramatorskiego) nie wykazały żadnych naruszeń ustawodawstwa dotyczącego kultów, co zostało uznane przez pełnomocnika za przykład niewystarczającej pracy komisji, podobnie jak fakt, że nie wszystkie komisje zaplanowały zapoznanie się z Regulaminem związków religijnych w Ukraińskiej SRR z 1976 r.¹⁶⁶

Godnym uwagi jest fakt, że w 1987 r. w ramach zmiany niektórych aktów normatywnoprawnych dotyczących regulacji życia religijnego, pełnomocnik Rady w Doniecku Serpilin zaproponował własny projekt rozporządzenia w sprawie komisji wsparcia, który jednak nie różnił się zasadniczo od obowiązującego w tym czasie¹⁶⁷. Można przypuszczać, że

¹⁶¹ Документы о работе общественных комиссий, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 338, s. 4. CAPWOW.

¹⁶² Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о религиозной обстановке, о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах за 1977 г., zesp. P-4648, sygn. 7, akt 46, s. 27, CAPWOW.

¹⁶³ Статистична інформація (порівняльні дані, інформаційні аркуші, довідки) щодо релігійних об'єднань в Українській РСР за 1988 рік, zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 466, s. 29, CAPWOW.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1969 год, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 140, s. 75, CAPWOW.

¹⁶⁶ Информации...соблюдения законодательства о культах..1977 г., zesp. P-4648, sygn. 7, akt 46, s. 29, CAPWOW.

¹⁶⁷ Информации, справки, отчеты и другие материалы о зафиксированных нарушениях законодательства о культах, профилактических мероприятиях по их предупреждению и мерах административного воздействия за 1987 г., zesp. P-4648, sygn. 7, akt 392, s. 140-141, CAPWOW.

taki krok donieckiego pełnomocnika był podyktowany koniecznością wykazania się aktywną działalnością.

W rzeczywistości komisje były kolejnym ogniwem rozbudowanej struktury biurokratycznej z czasów radzieckich, która częściowo powieliała funkcje komitetów wykonawczych i aparatu pełnomocnika.

Szczególony charakter miały stosunki pełnomocnika z regionalnymi strukturami siłowymi: zarządem spraw wewnętrznych, który pełnił funkcje policyjne wobec wierzących, oraz Komitetem Bezpieczeństwa Państwowego, który nieustannie nadzorował „niepożądanych” działaczy religijnych. Ustym Chawarywski pisze:

„Od połowy lat 60. XX wieku w systemie władzy państwa radzieckiego zaszły zmiany. Już w 1960 r. zlikwidowano Czwarty (którego kompetencje obejmowały wcześniej kwestie religijne), a także Piąty i Szósty Wydział KGB ZSRR. Ich funkcje i kadry przekazano Drugiemu Głównemu Zarządowi KGB (kontrywiadowi). Zmiany te świadczyły o wzmocnieniu roli KPZR i osłabieniu wpływu służb specjalnych na podejmowanie ostatecznych decyzji w państwie”¹⁶⁸.

Niemniej jednak rola KGB była ważna w stosunkach państwowo-kościelnych w regionie. Głównym środkiem kontroli Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego nad życiem religijnym była szeroka sieć agentów¹⁶⁹.

Na uwagę zasługuje opinia I. Masłowej, która zauważa, że KGB odegrało również pozytywną rolę w polityce religijnej, przejawiającą się w zapewnieniu zachowania wartości kulturowych w kraju i niedopuszczeniu do ich wywozu za granicę¹⁷⁰.

W donieckim obwodzie w dokumentach pełnomocnika znajdujemy bardzo niewiele wzmianek o współpracy z KGB (tylko pojedyncze oficjalne informacje o potencjalnym udziale Komitetu w procesach sądowych dotyczących spraw religijnych). Oczywiście z jednej strony można to wyjaśnić zamknięciem dokumentacji związanej z Komitetem, ale niepokojący jest nawet brak jakiegokolwiek formalnej korespondencji, zaproszeń, wzmianek o współpracy w planach. W związku z tym, nie opierając się na częściowo niedostępnych materiałach archiwalnych KGB, dochodzimy do wniosku, że najprawdopodobniej rola Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego w rozwiązywaniu kwestii religijnych została ograniczona w badanym okresie.

¹⁶⁸ Хаварівський, *Інституалізація*, 152.

¹⁶⁹ Маслова, “Эволюция вероисповедной политики”, 28.

¹⁷⁰ Ibid., 29.

Informacje o współpracy aparatu pełnomocnika i Głównego Zarządu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukraińskiej SRR w obwodzie donieckim, w przeciwieństwie do organów bezpieczeństwa państwowego, znacznie częściej znajdujemy w dokumentach. Po pierwsze, to właśnie dzięki milicji sprawowano kontrolę nad nielegalnym życiem religijnym w regionie. Na przykład organy spraw wewnętrznych były obecne podczas rejestrowania nielegalnych zgromadzeń modlitewnych, i to właśnie im prawo przyznawało możliwość wszczynania postępowań administracyjnych i karnych za nieprzestrzeganie radzieckiego ustawodawstwa dotyczącego kultów religijnych. Przykładów interwencji milicji w nielegalne zgromadzenia religijne w latach 1965–1991 jest dość wiele. Podamy tylko kilka z nich. W 1980 r. na obrzeżach miasta Charcysk odnotowano zgromadzenie dwustu przedstawicieli Rady Kościołów Ewangelickich Chrześcijan Baptystów (tzw. „baptystów-schizmatyków”). Wówczas za obrazę i nieposłuszeństwo żołnierzom milicji mieszkańiec miasta Charcyska, Dubenecki, i mieszkańiec obwodu rostowskiego Rosyjskiej RFSRR, Bublik, zostali skazani na jeden miesiąc prac wychowawczych, kolejnych 11 osób aresztowano na okres od 10 do 15 dni, a pięciu uczestników zgromadzenia ukarano grzywną¹⁷¹. Na uwagę zasługuje fakt, że wraz z początkiem polityki „pierestrojki” liczba grzywien i aresztowań przedstawicieli protestanckich organizacji religijnych znacznie się zmniejszyła, co tłumaczy się liberalizacją życia społeczno-politycznego w ZSRR¹⁷². I tak w 1985 r. w obwodzie donieckim ukarano grzywną 127 zwolenników Rady Kościołów i 81 zielonoświątkowców, a już w następnym roku – tylko 66 baptystów i 2 zielonoświątkowców¹⁷³. W 1984 r. w dzielnicy kujbyszewskiej w Doniecku milicja rozproszyła modlitewne zgromadzenie baptystów liczące 33 osoby, z których 12 było nieletnich¹⁷⁴.

Podczas obchodów tysiąclecia przyjęcia chrześcijaństwa jako religii państwowej na Rusi organy ścigania przeprowadziły działania mające na celu zapewnienie bezpieczeństwa

¹⁷¹ Информации, докладные записки, справки, представленные в правительственные и партийные органы УССР, в союзный Совет о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике, 5 марта – 28 октября 1980, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 126, s. 7, CAPWOW.

¹⁷² Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій-Київській областях за 1985 рік та листування, зesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 403, s. 106, CAPWOW.

¹⁷³ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій-Київській областях та у м.Києві за 1986 рік та листування, зesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 421, s. 108, CAPWOW.

¹⁷⁴ Информации обкомов и киевского горкома партии, министерств и ведомств республики о ходе выполнения Постановления ЦК Компартии Украины от 23 октября 1981 года «О мерах по выполнению постановления ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания». Часть II, зesp. 1, sygn. 11, akt 280, s. 56, CAPZ.

podczas uroczystych wydarzeń, bezpieczeństwa ruchu, w szczególności z wyprzedzeniem opracowano trasy przejazdu, wyznaczono miejsca postoju transportu itp.¹⁷⁵

Godnym uwagi przypadkiem pociągnięcia do odpowiedzialności karnej nie za naruszenie przepisów dotyczących religii była sytuacja z 6 października 1982 r., kiedy to w mieście Jenakijewo w mieszkaniu emerytki P.I. Kryżan znaleziono maszynę do pisania produkcji duńskiej, która według danych organów wewnętrznych była używana do przepisywania literatury ewangelickich chrześcijan baptystów¹⁷⁶. Dwa lata wcześniej mieszkaniem Charcysk E. Puszkow, dyrygent niezarejestrowanej wspólnoty baptystycznej) został skazany na trzy lata pozbawienia wolności w kolonii karnej o ogólnym reżimie za „nielegalną organizację zgromadzenia religijnego” i opór wobec funkcjonariuszy milicji¹⁷⁷.

Działalność donieckiego pełnomocnika często spotykała się z pozytywnymi opiniami kierownictwa republiki i związku. Brak jawnych konfliktów religijnych, próby zarejestrowania nielegalnych wspólnot religijnych przez pełnomocnika, szybka reakcja na nadużycia urzędników wobec wiernych – to powody, dla których właśnie pełnomocnik Rady ds. Wyznań i w obwodzie donieckim był wzorem dla swoich kolegów z innych regionów ZSRR. W 1976 r. w raporcie Rady ds. Wyznań przy RM Ukraińskiej SRR do CK KPZ zaznaczono, że obwód doniecki znalazł się w piątce regionów, w których między pełnomocnikiem a przywódcami religijnymi nawiązano najbardziej aktywne stosunki¹⁷⁸. W następnym roku na ogólnozwiązkowej naradzie pełnomocników Rady, zgodnie z raportem W. Kurojedowa, Gomla stał się jednym z dwudziestu najlepszych pełnomocników regionalnych spośród ponad 260 swoich kolegów w całym ZSRR¹⁷⁹. Ponadto, według wyników z 1976 r., obwód doniecki został wyróżniony jako jeden z najlepszych w ZSRR pod względem tempa likwidacji podziemia religijnego – rejestracji niezarejestrowanych wspólnot¹⁸⁰. W 1984 r. przewodniczący Rady ds.

¹⁷⁵ Документы по подготовке и проведению 1000-тия введения христианства на Руси в 1988 г. (справки для ориентировки, информации уполномоченных о подготовке и проведению празднования) том 5, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 399, s. 114, CAPWOW.

¹⁷⁶ Информации обкомов... Часть II, зesp. 1, sygn. 11, akt 280, s. 53, CAPZ.

¹⁷⁷ Петро Бондарчук, “Євангельські християни-баптисти в УРСР (середина 1940 – середина 1980-х рр.): взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя”, *Український історичний журнал* №6 (2018): 160.

¹⁷⁸ Справки отдела пропаганды ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии, Совета по делам религий при Совете Министров УССР об укреплении кадрами аппарата уполномоченных совета в делах религии по областям и о выделении должностей заместителей уполномоченных; отчет Совета по делам религий при Совете Министров УССР за 1976 г. и по другим вопросам, зesp. 1, sygn. 25, akt 1357, s. 29, CAPZ.

¹⁷⁹ Письмо в ЦК КПСС о создании в г.Киеве филиала Института научного атеизма Академии общественных наук при ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, информации Совета по делам религий при Совете Министров Украинской ССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, зesp. 1, sygn. 25, akt 1508, s. 86, CAPZ.

¹⁸⁰ Ibid., s. 81зв.

Wyznań Ukrainy zwrócił uwagę innych regionalnych pełnomocników, że w donieckim obwodzie praca z świadkami Jehowy prowadzona jest „przemyślanie, celowo i systematycznie”¹⁸¹.

Na uwagę zasługuje miejsce i rola aparatu pełnomocnika Rady ds. Wyznań w wyobrażonej hierarchii społecznej adresatów wniosków i skarg związanych z życiem religijnym w regionie. W rozdziale 3. niniejszej pracy doktorskiej przeanalizowane zostaną skargi mieszkańców wsi Talakowka w obwodzie donieckim w kontekście problemów związanych z zamknięciem „nieperspektywicznych” obiektów kultu religijnego. W tym miejscu zwróćmy uwagę na fakt, że w pismach z Talakowki pełnomocnik nie występował jako adresat skarg i prośb wiernych. Zwróćmy również uwagę na epizod z 1967 r., kiedy Z.P. Demenina, była sprzątaczką jednego z kościołów w dzielnicy Czerwonogwardyjskiej w mieście Makijówka, zwolniona w 1967 r. za kłótnie, skierowała kilka listów do republikańskich organów władzy z żądaniem przywrócenia jej do pracy. „Przyjechałam do Kijowa ze swoim donieckim smrodem, żeby wam też śmierdziało w nosie, a w sercu cuchnęło”, „jak wstyd, jak niegodnie, jak nisko w Związku Radzieckim hodować takie nieczystości, brud, pluskwy, krwiożerczych złodziei” – pisze obywatelka Demenina¹⁸². Zwraca więc uwagę fakt, że obywatelka Demenina nie kieruje swoich listów bezpośrednio do organu odpowiedzialnego za życie religijne w regionie – aparatu pełnomocnika Rady ds. Wyznań. Na podstawie kilku podobnych przykładów można przypuszczać, że w świadomości przeciętnego wierzącego pełnomocnik nie zajmował wysokiego miejsca w hierarchii społecznej władz regionalnych. Fakt ten może świadczyć zarówno o silnej centralizacji władzy w ZSRR, jak i o nieznajomości przez ogół społeczeństwa działalności, a nawet istnienia takiego organu władzy państwowej, jakim była Rada ds. Wyznań.

Można zatem stwierdzić, że pozycja pełnomocnika w radzieckim systemie administracyjnym była niejednoznaczna – formalnie podlegając Radzie ds. Wyznań, otrzymywał zadania i wydawał wytyczne określonym wydziałom Donieckiego Obwodowego Komitetu Wykonawczego. Naszym zdaniem, ze względu na terytorialne oddzielenie od Rady ds. Wyznań i niejasny mechanizm podporządkowania, *de facto*, pełnomocnik w obwodzie donieckim miał więcej kontaktów roboczych właśnie z lokalnym aparatem państwowym i partyjnym. W celu skutecznej realizacji swoich zadań pełnomocnik współpracował z lokalnymi

¹⁸¹ Записки и справки отделов ЦК Компартии Украины, Совета по делам религий при Совете Министров УССР, Крымского обкома партии о состоянии атеистической работы, зesp. 1, sygn. 25, akt 2717, s. 8, CAPZ.

¹⁸² Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Совета по Донецкой области за 1968 год. Том IV., зesp. P-4648, sygn. 5, akt 47, s. 7-9, CAPWOW.

organami wykonawczymi, strukturami siłowymi (milicją i KGB), stowarzyszeniami naukowo-oświatowymi oraz specyficznymi organami odpowiedzialnymi za realizację polityki religijnej na miejscu – komisjami ds. przestrzegania ustawodawstwa dotyczącego kultów religijnych. W hierarchii radzieckich organów władzy pełnomocnik zajmował kierownicze, choć mało znane opinii publicznej stanowisko, co wynikało z wąskiej specjalizacji działalności aparatu pełnomocnika Rady ds. Wyznań i jego pewnej izolacji społecznej.

2.3. Działalność administracyjna, planowo-statystyczna i edukacyjna aparatu pełnomocnika Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim

Zgodnie z okólnikiem Rady ds. Wyznań z dnia 10 listopada 1966 r. zatwierdzono wykaz dokumentacji normatywnej, którą mieli prowadzić pełnomocnicy Rady ds. Wyznań w regionach. Obejmowała ona roczne sprawozdania statystyczne dotyczące istniejących (zarejestrowanych i niezarejestrowanych) w regionie zrzeseń religijnych, „sług kultu”, budynków modlitewnych, miejsc świętych, odprawianych obrzędów, wpływów pieniężnych i funduszy¹⁸³. Celem takich sprawozdań było zapewnienie władzom centralnym pełnych informacji o rozwoju sieci religijnej i sytuacji finansowej wspólnot. Sprawozdania statystyczne były składane corocznie na początku roku następującego po roku sprawozdawczym i miały status dokumentacji tajnej lub w niektórych latach były opatrzone klauzulą „do użytku służbowego”. Na uwagę zasługuje fakt, że obok danych dotyczących obrzędów religijnych i sprawozdań finansowych zarejestrowanych wspólnot (które te ostatnie musiały corocznie przedkładać do urzędu pełnomocnika) spotyka się zazwyczaj dane dotyczące wspólnot niezarejestrowanych. Taka zmienność danych statystycznych sugeruje istnienie w społecznościach (prawdopodobnie nie wśród zwykłych parafian) osób, które przekazywały te dane do urzędu pełnomocnika. Właśnie w ten sposób w latach 70. i 80. do donieckiego pełnomocnika Rady przekazywano dane dotyczące obrzędów religijnych społeczności staroobrzędowej, która nie działała legalnie¹⁸⁴. Należy również zauważyć, że nie zawsze

¹⁸³ Ольга Копылова, “Отчеты уполномоченных Совета по делам русской православной церкви как источник по изучению истории Русской церкви во 2-й половине XX столетия: Циркулярное письмо Совета по делам религий при Совете министров СССР уполномоченным Совета, 10 ноября 1966 года” у *Вестник церковной истории* №3-4 (2011): 92.

¹⁸⁴ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м.Києві за 1971 рік та листування, зеср. Р-4648, sygn. 6сч, акт 112, s. 37, САРWOW; Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України і м. Києві за 1972 рік та листування, зеср. Р-4648, sygn. 6сч, акт 133, s. 36, САРWOW; Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій – Миколаївській областях за 1974 рік та листування, зеср. Р-4648, sygn. 6сч, акт 171, s. 48, САРWOW;

oficjalnie zarejestrowane społeczności chętnie przekazywały wszystkie sprawozdania statystyczne władzom lokalnym. Przykładem jest przypadek z 1975 r., kiedy baptystyczni kaznodzieje Kłymenko i Duchonczenko wyrazili przed pełnomocnikiem Gomlą niezadowolenie z obowiązku przekazywania lokalnym władzom kwartalnych sprawozdań. Przekonali oni pełnomocnika Gomłę, że dochody z odprawiania obrzędów w baptystowskich wspólnotach regionu pochodzą głównie z okresu letniego, więc kwartalne sprawozdania nie są konieczne¹⁸⁵. W podobnym przypadku, naszym zdaniem, możemy dostrzec nie tyle ukrywanie spraw finansowych organizacji religijnej, co chęć uniknięcia dodatkowych formalności, które utrudniały działalność przywódców religijnych regionu. Sytuacja ta jest również lokalną próbą emancypacji Kościołów od władzy radzieckiej, która okazała się skuteczna – kwartalne sprawozdania nie zostały wprowadzone.

Należy zwrócić uwagę na stopień dokładności danych statystycznych przekazywanych przez pełnomocnika do Rady ds. Wyznań. Na przykład w 1970 r. do aparatu donieckiego wpłynął list, w którym wskazano, że w sprawozdaniu za 1968 r. brakuje danych dotyczących liczby adwentystów reformowanych, grekokatolików (jak wskazuje nadawca, wcześniej było ich 11 osób), zielonoświątkowców, baptystów itp.¹⁸⁶ W ten sposób można stwierdzić, że pracownicy aparatu pełnomocnika często popełniali błędy przy sporządzaniu informacji o sieci religijnej regionu. Statystyki dotyczące obrzędów religijnych, przekazywane do centralnych organów ds. religii przez lokalnych pełnomocników, są według Wiktora Jeleńskiego nieobiektywne i zaniżone¹⁸⁷. Liczby, pisze Jeleński, były znacznie zaniżane, w szczególności z powodu dążenia lokalnych komitetów partyjnych i organów władzy do „upiększenia” rzeczywistego stanu rzeczy, aby bardziej odpowiadał oczekiwaniom aparatu ideologicznego¹⁸⁸. Jednak według tego samego badacza, w przypadku obwodu donieckiego nie można całkowicie ufać wszystkim statystycznym danym podanym przez pełnomocnika, ale należy podchodzić do nich z większym zaufaniem niż do podobnych raportów z innych regionów, w szczególności zachodnich. Porównując raporty statystyczne z obwodów donieckiego i tarnopolskiego zauważa, że obwód tarnopolski był pod znacznie większą obserwacją niż obwód doniecki,

Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій – Кримській областях та у м.Києві за 1980 рік та листування, зesp. P-4648, sygn. бсч, акт 296, s. 43, CAPWOW.

¹⁸⁵ Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах изучения религиозной обстановки в областях и проверке работы уполномоченных Совета, зesp. P-4648, sygn. 7, акт 9, s. 5-6, CAPWOW.

¹⁸⁶ Статистические сведения об изменениях в учетных данных зарегистрированных религиозных объединений и служителей культов, о религиозной обрядности и денежных доходах религиозных объединений по областям Украинской ССР за 1970 год, зesp. P-4648, sygn. 5, акт 226, s. 6, CAPWOW.

¹⁸⁷ Єленський, *Велике повернення*, 351.

¹⁸⁸ Ibid., 352.

ponieważ od regionów zachodnich wymagano radykalnych środków w celu przewyciężenia „reliktów religijnych”, a środki te musiały znaleźć odzwierciedlenie w rzeczywistych wskaźnikach, w obwodzie donieckim zaś nie było takiej presji, aby uzyskać „zadowalające” wyniki¹⁸⁹.

Słuszny sceptycyzm budzą również raporty pełnomocnika dotyczące wieku osób obecnych na uroczystych nabożeństwach Kościoła prawosławnego. Wiktor Jeleński zauważa, że lata 70. i 80. XX wieku charakteryzowały się wzrostem zainteresowania religią wśród młodzieży, zwłaszcza w dużych miastach. Na poparcie swoich słów naukowiec przytacza prace i wspomnienia G. Simona, G. Biddalfa i S. Awierincewa¹⁹⁰. Powszechnie wiadomo, że już pod koniec lat 60. centralny aparat KPZR dostrzegł tendencję wzrostu zainteresowania religią jako zjawiskiem kulturowym i duchowym nie tylko wśród inteligencji, ale także szerokich mas ludności, w szczególności młodzieży¹⁹¹.

W raportach pełnomocnik pisze, że w Wielkanoc w latach 1967, 1971 i 1974 r. 75% wiernych odwiedzających świątynie stanowiły kobiety w średnim i starszym wieku. Obecność młodzieży komsomolskiej na nabożeństwach pełnomocnik tłumaczył ich zainteresowaniem religią jako zjawiskiem, a nie intencjami duchowymi¹⁹². Nie oceniając danych dotyczących płci i wieku przedstawionych przez upoważnionego, pozwolimy sobie założyć, że podobne opinie na temat motywacji młodzieży, wyjaśniające jej zainteresowanie uroczystą liturgią, nie są całkowicie obiektywne, ponieważ upoważniony nie korzystał ze specjalnych badań na ten temat, a zatem motyw każdej osoby pozostają dla niego nieznane.

Osobno upoważniony sporządzał raporty dotyczące obrzędów, które były odprawiane przez obywateli z innych regionów Związku Radzieckiego. Takie same dokumenty z innych regionów napływały do aparatu pełnomocnika z innych jednostek administracyjno-terytorialnych ZSRR, głównie dotyczące dokonanych chrztów¹⁹³. Najczęściej do Ukrainy, a w szczególności do Doniecka, przyjeżdżali rodzice z najbliższych regionów RFSRR i Gruzjińskiej

¹⁸⁹ Ibid.

¹⁹⁰ Єленський, *Велике повернення*, 350-1.

¹⁹¹ Smolkin, *Sacred Space*, 196.

¹⁹² Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1967 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 42, s. 140, CAPWOW; Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1971 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 246, s. 15, CAPWOW; Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1974 год, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 378, s. 19, CAPWOW.; Информации, справки уполномоченных о прохождении религиозных праздников в 1976 году, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 29, s. 46, CAPWOW.

¹⁹³ Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церкви и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Советом по Донецкой области за 1970 год. Том V., зesp. P-4648, sygn. 5, akt 196, s. 7, CAPWOW; Статистические... 1970 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 226, s. 32, CAPWOW.

SRR, aby ochrzcić swoje dzieci. Można przypuszczać, że było to spowodowane zarówno mniejszą liczbą kościołów w większości regionów rosyjskich, jak i chęcią ukrycia faktu przeprowadzenia sakramentu w swojej społeczności z powodu możliwych negatywnych konsekwencji w postaci rozmów profilaktycznych.

Pewne błędy merytoryczne pojawiają się również w dokumentach, które urząd pełnomocnika przysyłał do centralnych organów władzy wykonawczej. Większość z nich, w przeciwieństwie do wyżej opisanych kwestii dotyczących działalności statystycznej pełnomocnika, można wyjaśnić nieuwagą przy sporządzaniu sprawozdań. Przykładem tego mogą być liczne błędy drukarskie w sprawozdaniach pełnomocnika dotyczących działalności finansowej wspólnot religijnych regionu z 1975 r., w których wskazano miejscowości „sel. Apatowa” i „Kutkow rejonu amwrosijewskiego”, które nigdy nie istniały, na co zwraca uwagę w swoich pisemnych komentarzach do sprawozdania pracownik Rady ds. Wyznań¹⁹⁴.

Ogólnie deklaratywność stwierdzeń wszystkich gałęzi władzy o corocznym spadku liczby wiernych, spadku frekwencji w świątyniach w święta i ateizacji świadomości społecznej, która istniała równolegle z doniesieniami o aktywizacji podziemia religijnego i nowych formach przyciągania radzieckich ludzi do Kościoła, odpowiada duchowi czasu. Wiktor Jeleński podkreśla, że w latach jego pracy zarówno kierownictwo partii, jak i pracownicy Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR mieli świadomość, że liczba odprawianych obrzędów była znacznie większa niż podawano w oficjalnych raportach, a w niektórych regionach w przypadku chrztów sięgała 90% wszystkich noworodków¹⁹⁵. Ihor Kozłowski, opowiadając o ówczesnej rzeczywistości obwodu donieckiego, wspomina, że w pierwszym roku swojej pracy jako referent pełnomocnika napisał raport z rzeczywistymi danymi, który musiał przerobić zgodnie z ustalonymi wzorami, znacznie zmniejszając liczbę niezarejestrowanych wspólnot religijnych i przeprowadzonych obrzędów religijnych¹⁹⁶.

Wśród wszystkich innych form sprawozdawczości pełnomocnika, biorąc pod uwagę ich niski poziom standaryzacji, szczególnie wyróżniają się plany pracy. Praca planowa pełnomocnika obejmowała sporządzanie rocznego planu perspektywicznego, półrocznego (w latach 1966–1967, 1978 r.) i planów kwartalnych (w latach 1973–1977, 1979–1989), w których upoważniony opisywał pracę, jaką planował na następny rok kalendarzowy. W planach dominowały takie tematy, jak walka z podziemiem baptystów, rejestracja wspólnot religijnych,

¹⁹⁴ Информационно-инструктивные письма, распоряжения, указания союзного и республиканского Советов уполномоченным Советом по областям и г.Киеву, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 7, s. 4-5, CAPWOW.

¹⁹⁵ Wiktor Jeleński (ur. 1957).

¹⁹⁶ Ігор Козловський (1954 р.н.) jw.

organizacja pracy ateistycznej w obwodzie, planowanie wyjazdów służbowych po obwodzie i do innych regionów republiki itp. Sporządzanie planów i innych działań, w których szczegółowo opisywano między innymi pożądane wskaźniki statystyczne, odpowiadało charakterowi życia gospodarczego w ZSRR. Duch gospodarki planowej z lat 20. XX wieku został przeniesiony na prawie wszystkie dziedziny zarządzania państwowego, w tym na tak specyficzną sferę, jak religia. W związku z tym plany pełnomocnika dotyczyły nie tyle działalności jego aparatu, ile życia religijnego w regionie.

Ponadto aparat pełnomocnika zajmował się ewidencjonowaniem wszystkich duchownych na terenie regionu. Księżom prawosławnym prowadzono specjalne karty, w których w porządku alfabetycznym podawano nazwisko, imię i imię ojca duchownego, rok urodzenia, rok święceń, narodowość oraz świątynie, w których służył ksiądz¹⁹⁷. Biorąc pod uwagę niezwykle znaczenie społeczne koncepcji „Wielkiej Ojczyźnianej Wojny” dla ideologii radzieckiej, lokalne komitety partyjne i organy władzy zwracały szczególną uwagę na weteranów-duchownych, przeprowadzając z nimi osobne rozmowy¹⁹⁸. Oczywiście była rozbieżność między rolami społecznymi kapłana i „żołnierza zwycięzcy”, która mogła stworzyć precedens utożsamiania dwóch pozytywnych wizerunków wśród wiernych. W ten sposób pełnomocnik trzymał rękę na pulsie życia Kościoła prawosławnego w obwodzie donieckim, dysponując pełną kartoteką wszystkich prawosławnych duchownych regionu.

W celu bezpośredniej kontroli sprawowania kultów religijnych pełnomocnik i pracownicy jego aparatu stale odwiedzali organizacje religijne regionu. Osobną część działalności stanowiły raporty z obchodów świąt religijnych na terenie obwodu donieckiego: Bożego Narodzenia, Wielkanocy i „grobków”¹⁹⁹. Osobno sporządzano opisy świąt żydowskich (Rosz Haszana, Jom Kippur, Purim). Zadaniem aparatu było baczne obserwowanie nabożeństw baptystów i prawosławnych, szczególną uwagę należało zwrócić na niedopuszczenie do teatralnych przedstawień religijnych, analizy Pisma Świętego, zbiorowego czytania dozwolonej prasy wyznaniowej („Bratskij wiestnik” Wszechzwiązkowej Rady Ewangelicznych Chrześcijań-Baptystów i „Żurnał Moskowskiej Patriarchii” Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej), aktywnego udziału nieletnich w nabożeństwach²⁰⁰.

¹⁹⁷ Личные дела православных священнослужителей за 1962-1990 гг. (А), зesp. P-4021, sygn. 1, akt 204, 92 арк, АРОД.

¹⁹⁸ Информации, справки уполномоченных Совета по вопросам работы с духовенством РПЦ и старообрядческой церкви. Том I., зesp. P-4648, sygn. 7, akt 319, s. 58, САРWOW.

¹⁹⁹ „Gróbki” lub „radonica” - dzień pamięci wszystkich zmarłych w tradycji prawosławnej – niedziela lub drugi wtorek po Wielkanocy w zależności od regionu.

²⁰⁰ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Донецкой области на 1976 г., зesp. P-4021, sygn. 1, akt 356, s. 3, АРОД.

W późnym okresie sowieckim aktualizowała się kwestia nieuczestniczenia obywateli radzieckich w wyborach do organów władzy związkowej, republikańskiej i lokalnej. Warto zauważyć, że wybory w ZSRR były raczej rytuałem politycznym niż rzeczywistym wyrazem woli obywateli. Amerykański sowietolog Alexei Yurchak postrzega głosowanie w wyborach w ZSRR jako akt, który miał dwa elementy: stwierdzający i performatywny. Pierwszy dotyczy wyrażenia opinii wyborcy, drugi – oznacza opinię głosującego jako legitymizującą. W ostatnich dziesięcioleciach istnienia Związku Radzieckiego, zdaniem badacza, w świadomości przeciętnego obywatela radzieckiego nastąpiła performatywna zmiana. Oznacza to, że akt uczestnictwa w obowiązkowych radzieckich rytuałach stał się ważniejszy niż treść tego aktu²⁰¹. W ten sposób nieuczestniczenie w wyborach stało się przejawem sprzeciwu wobec systemu. W przeciwieństwie do odmowy wstąpienia do szeregów oktiabriat, pionierów lub komsomolców, absencja nie była powszechną formą protestu wśród wierzących. Rosyjskie historyczki Nadieżda Bielakowa i Wiera Kłujewa uważają, że przyczyną tego stanu rzeczy było postrzeganie udziału w demonstracjach i wyborach przez wierzących nie przez pryzmat ideologii, ale jako rutynowe działanie pozbawione jakiegokolwiek merytorycznego uzasadnienia²⁰². Niemniej jednak zdarzały się pojedyncze przypadki absencji wyborczej na tle religijnym, dlatego podczas wyborów pełnomocnicy sporządzali listy osób, które nie wzięły udziału w wyborach ze względu na swoje poglądy religijne. Na przykład w 1975 r. w wyborach w obwodzie nie wzięło udziału 38 wierzących, w 1977 i 1979 r. liczba ta wynosiła 19 osób, a w 1984 r. – 12²⁰³.

Jednak taki stan rzeczy nie satysfakcjonował wszystkich organizacji religijnych regionu. Na przykład przywódcy Rady Kościołów Ewangelickich Chrześcijan Baptystów, wśród innych przyczyn swojego przejścia do podziemia, wymieniają w szczególności niezadowolenie z mianowania i zatwierdzenia prezbitarów przez pełnomocnika Rady, ingerencję organów władzy w życie wewnętrzne Kościoła, zakaz pomocy materialnej dla

²⁰¹ Alexei Yurchak, *Everything Was Forever, Until It Was No More: The last Soviet generation*. (Princeton: Princeton University Press, 2006): 23.

²⁰² Надежда Белякова и Вера Ключева, “Честные труженики vs диссиденты: саморепрезентация евангельских христиан в позднем Советском Союзе”. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. Т. 9. Вып. 7 (2018).

²⁰³ Информации, докладные записки уполномоченных Совета о реагировании верующих на опубликованное в печати «Положение о религиозных объединениях в УССР», на Конституцию СССР и выборы в местные Советы, а также на землетрясение в 1977 г., зesp. Р-4648, sygn. 7, akt 47, s. 96, CAPWOW. Информации обкомов и киевского горкома партии, зesp. 1, sygn. 11, akt 279, s. 55, CAPZ.

rodzin, których mężczyźni przebywają w miejscach pozbawienia wolności za naruszenie ustawodawstwa religijnego²⁰⁴.

Wielokrotnie już wskazywaliśmy, że wśród zadań, które zostały postawione przed pełnomocnikiem w trakcie jego pracy, było między innymi rozpatrywanie skarg, zażaleń, wniosków i petycji od obywateli. Na przykład tylko w pierwszym półroczu 1976 r. pełnomocnik otrzymał 31 pisemnych wniosków²⁰⁵. Głównymi kwestiami, z którymi ludność regionu zwracała się do pełnomocnika, były otwarcie i remont obiektów kultu religijnego, pomoc w rozwiązywaniu problemów wewnątrzkościelnych, zatrudnienie wiernych, skargi na administrację ze strony urzędników państwowych i osób sprawujących władzę duchowną itp. Znane są przypadki, kiedy pełnomocnik rzeczywiście pomógł wierzącym, w szczególności w poszukiwaniu pracy, które było utrudnione z powodu przynależności do stygmatyzowanych wspólnot religijnych (na przykład baptystów). W 1976 r. przy udziale pełnomocnika i pomocy organów partyjnych członkini wspólnoty baptystycznej w mieście Artemowsk (obecnie Bachmut) Milsztejn została zatrudniona na stanowisku księgowej w firmie „Meble”²⁰⁶, gdzie wcześniej nie mogła znaleźć pracy z powodu uprzedzeń kierownictwa przedsiębiorstwa wobec wierzących. Wiktor Smolkin zwraca uwagę, że funkcjonariusze centralnego aparatu Rady ds. Wyznań i lokalni pełnomocnicy często zajmowali bardziej lojalne wobec religii stanowisko niż ich koledzy z organów partyjnych lub Komsomolu. Jako przykład potwierdzający swoją tezę badaczka podaje przypadek, kiedy pracownik aparatu pełnomocnika Rady w Moskwie zorganizował pogrzeb kościelny swojego ojca, w którym uczestniczyło kilku jego kolegów urzędników państwowych²⁰⁷. Na przykładzie Doniecka można dostrzec kolejny dowód słuszności takiego założenia.

Ważnym elementem działalności pełnomocnika ds. organizacji religijnych w regionie była również praca z kandydatami do wyższych uczelni duchownych. W warunkach antyreligijnej polityki na terytorium Ukraińskiej SRR i Związku Radzieckiego nadal działały stacjonarne seminaria prawosławne, a edukacja duchowa w organizacji religijnej ewangelicznych chrześcijan baptystów odbywała się głównie poprzez korespondencyjne kursy biblijne. Pełnomocnik co roku wydawał charakterystykę każdego kandydata do seminarium lub

²⁰⁴ Документы о деятельности и положении так называемого «Совета церквей ехб» /раскольники/ на территории Украинской ССР /информации, справки, докладные записки, сведения/ за 1973 год, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 358, s. 38, CAPWOW.

²⁰⁵ Информации, докладные записки и справки уполномоченных Совета о работе с письмами, жалобами и заявлениями верующих, приеме граждан за 1976 год, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 36, s. 6, CAPWOW.

²⁰⁶ Ibid., s. 7.

²⁰⁷ Smolkin, *Sacred Space*, 217.

osoby pragnącej podjąć naukę na zaocznych kursach biblijnych w związkach baptystów²⁰⁸. W charakterystyce podawano datę i miejsce urodzenia kandydata, narodowość, stanowisko kandydata i rodziców oraz krótką charakterystykę, w szczególności znajomość i przestrzeganie radzieckich przepisów dotyczących religii. Należy zauważyć, że zarówno do prawosławnych duchownych szkół wyższych, jak i na kursy baptystyczne zawsze zgłaszało się dość dużo kandydatów. Na przykład w 1985 r. do seminarium wpłynęło 268 wniosków z Ukraińskiej SRR, w tym 10 z obwodu donieckiego (siódme miejsce wśród innych regionów Ukrainy). Jednak przyjęto dziewięciu kandydatów, co stanowi 90% osób, które złożyły podania z tego regionu, podczas gdy w innych obwodach odsetek ten był niższy, a w całej republice wyniósł mniej niż połowę²⁰⁹. Tak wysoki odsetek pozytywnych decyzji na korzyść kandydatów z obwodu donieckiego wyjaśniano, naszym zdaniem, brakiem silnego podziemia religijnego i aktywnego ruchu religijnego w obwodzie donieckim, ponieważ uważamy, że właśnie ryzyko aktywizacji sił odśrodkowych w prawosławiu na Zachodniej Ukrainie, a następnie ich przejście do Kościoła narodowego lub wznowienie działalności Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego były głównymi przeszkodami dla zwiększenia udziału księży i hierarchów pochodzących z dawnej Galicji²¹⁰.

Podczas wypełniania charakterystyk pastorów baptystów upoważniony kładł nacisk przede wszystkim na lojalność wobec reżimu politycznego i „prawidłowe” z punktu widzenia władz radzieckich rozumienie radzieckiego ustawodawstwa. Na przykład w 1985 r. w odniesieniu do młodych baptystów I. Tarasenki, J. Palonego, S. Karpenki i L. Wołosiuka upoważniony stwierdza, że są oni zdolni do udziału w kursach, ponieważ wszyscy „szanowali radzieckie prawa”²¹¹. Jednocześnie w odniesieniu do W.P. Kruszenickiego, prezbitera wspólnoty adwentystów, zaznaczono, że „nieprawidłowo rozumie tzw. kwestię dziecięcą, a także nie zawsze jest szczery w kontaktach z przedstawicielami władz”²¹². Przez „kwestię dziecięcą” rozumie się oczywiście możliwość uczestniczenia nieletnich w nabożeństwach. Podsumowując argumenty dotyczące niemożliwości nauki W. Kruszenickiego na zaocznych

²⁰⁸ Информации, справки уполномоченных Совета по вопросам работы с духовенством сектантских культов. Том II., зesp. P-4648, sygn. 7, akt 320, s. 41, CAPWOW.

²⁰⁹ Информации о деятельности духовных семинарий (сводные статсведения, списки семинаристов, преподавательского состава, итоги приема в семинарии и выпуска семинаристов), зesp. P-4648, sygn. 7, akt 307, s. 1, CAPWOW.

²¹⁰ Карен Нікіфоров, „Адміністративна, планово-статистична та просвітницька діяльність уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області (1965–1991 pp.),” *Нові сторінки історії Донбасу* Кн. 27 (2018): 197.

²¹¹ Информации, справки уполномоченных Совета по вопросам работы с духовенством сектантских культов. Том II., зesp. P-4648, sygn. 7, akt 320, s. 41-43, 65,67, CAPWOW.

²¹² Ibid., s. 66.

kursach biblijnych, pełnomocnik Rady ds. Wyznań zwraca uwagę na niepełnosprawność pastora, z czego wyciąga wniosek o „braku perspektyw” dla niego jako duchownego²¹³.

Pomimo pewnego złagodzenia restrykcji w sferze religijnej, jednym z priorytetowych zadań państwa radzieckiego pozostawała działalność ateistyczna. I tak w uchwale CK KPZR z 16 lipca 1971 r. *O wzmocnieniu ateistycznego wychowania ludności* zaznaczono, że w wielu regionach postawiono zadanie zintensyfikowania propagandy ateistycznej i wychowania²¹⁴. W. Jeleński, wspominając rozmowę z W. Kurojedowem, zaznaczył, że w Ukrainie twarda linia wobec Kościoła była osobiście wytyczana przez W. Szerbyckiego. Ten ostatni uważał, że „w Ukrainie jest zbyt wiele kościołów i należy położyć kres tej hańbie”²¹⁵.

Jedną z głównych metod walki z „religijnym zamętem” było aktywne wykorzystanie potencjału wykładowego kadr partyjnych, komosomolskich i uniwersyteckich. W 1966 r. w Związku Radzieckim ogłoszono 760 tys. ateistycznych wykładów, a już w 1984 r. – milion²¹⁶. Pełnomocnik w obwodzie donieckim również kładł duży nacisk na ateistyczną edukację lokalnej ludności. W rzeczywistości był on kuratorem wszystkich ateistycznych wydarzeń w regionie. W związku z tym aktywnie współpracował z towarzystwem „Znanije”, nauczycielami wydziałów humanistycznych wyższych uczelni regionu itp. Według sprawozdań okręgowych komórek partyjnych w 1975 r. w różnych rejonach obwodu donieckiego ateistyczni propagandziści ogłosili 10709, a w 1976 r. – 11596 wykładów na tematy ateistyczne²¹⁷. Liczba wykładowców stowarzyszenia rosła z roku na rok i w 1982 r. wynosiła już 2349 osób w obwodzie²¹⁸.

Na uwagę zasługuje fakt, że wraz z początkiem polityki „pierestrojki” rozdęty stan liczbowy ateistycznych wykładowców zaczął się zmniejszać zgodnie z wymogami polityki „przyspieszenia”. Przykładem tego może być masowa ocena kadry wykładowców w 1986 r., kiedy to liczba aktywnych wykładowców zmniejszyła się prawie o połowę – do 1879 osób²¹⁹.

²¹³ Ibid.

²¹⁴ Бондарчук, „Особливості релігійної ситуації”, 296.

²¹⁵ Ibid., 297.

²¹⁶ Єленський, *Велике повернення*, 347.

²¹⁷ Панич, „Практичні аспекти реалізації політики”, 218.

²¹⁸ Информации обкомов и киевского горкома партии, министерств и ведомств республики о ходе выполнения Постановления ЦК Компартии Украины от 23 октября 1981 года «О мерах по выполнению постановления ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания». Часть I, зеср. 1, sygn. 11, akt 279, s. 51, CAPZ.

²¹⁹ Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах командировок в областях по изучению религиозной обстановки, зеср. P-4648, sygn. 7, akt 345, s. 61, CAPWOW.

Tylko w latach 1978–1980 na kursach z zakresu „ateizmu naukowego” przygotowano 30 słuchaczy z obwodu donieckiego²²⁰. Wykładowcy stowarzyszenia przechodzili kursy doskonalenia zawodowego na wydziałach humanistycznych Donieckiego Uniwersytetu Państwowego²²¹. Jednak nawet rosnąca liczba wykładowców i członków stowarzyszenia „Znaniye” nie zadowalała organów partyjnych. I tak na konferencji sprawozdawczo-wyborczej stowarzyszenia w 1970 r. zaznaczono, że w obwodzie donieckim tylko 34% naukowców i 10% inżynierów i techników jest członkami stowarzyszenia i angażuje się w pracę wykładowczą²²². Liczba wykładów ateistycznych, podobnie jak liczba wykładowców, zaczęła gwałtownie spadać wraz z początkiem „pierestrojki”. Skuteczność takiej agitacyjno-propagandowej pracy można podać w wątpliwość, ponieważ, jak zauważa W. Jeleński, większość samych radzieckich propagandystów, ankietowanych przez Instytut Naukowego Ateizmu Akademii Nauk Społecznych przy KC KPZR, uznała propagandę ateistyczną za nieskuteczną²²³.

Czasami wykłady na temat radzieckiego ustawodawstwa były prowadzone dla przedstawicieli wspólnot religijnych. W szczególności w 1982 r., przy wsparciu pełnomocnika, przeprowadzono wiele rozmów z członkami niezarejestrowanych wspólnot świadków Jehowy, których tematem było radzieckie ustawodawstwo religijne, polityka KPZR oraz „ideologiczne dywersje imperializmu”²²⁴.

Czasami do pracy agitacyjno-propagandowej angażowano sędziów ludowych i adwokatów, którzy mieli wyjaśniać specyfikę radzieckiego ustawodawstwa religijnego z punktu widzenia praktyki. Na przykład tylko w 1982 r. w obwodzie sędziowie i adwokaci wygłosili 200 wykładów na temat *Ustawodawstwo dotyczące kultów religijnych*²²⁵.

Na uwagę zasługuje wymiar genderowy pracy ateistycznej, ponieważ propaganda ateistyczna była prowadzona szczególnie aktywnie wśród kobiet. Rzeczywiście, pełnomocnik w całym okresie 1965–1991 r. odnotowuje bardziej aktywny udział kobiet w nabożeństwach i członkostwie w wspólnotach religijnych. Taki fenomen większej podatności kobiet na wpływy

²²⁰ Переписка с ЦК КПСС о состоянии марксистско-ленинского образования на начало 1980/81 учебного года. Записки, справки, информации отделов ЦК Компартии Украины, обкомов и Киевского горкома партии по вопросам улучшения идеологической, политико-воспитательной и атеистической работы, проведения Дней Украинской ССР в Киригизии, zesp. 1., sygn. 32, akt 1593, s. 119, CAPZ.

²²¹ Информации обкомов... Часть II., zesp. 1, sygn. 11, akt 280, s. 51, CAPZ.

²²² Информации...ЦК и обкомов....1970, zesp. 1., sygn. 32, akt 46, s. 77, CAPZ.

²²³ Єленський, *Велике повернення*, 348.

²²⁴ Докладная записка Совета по делам религий при Совете Министров УССР и предложения отделов пропаганды и агитации и зарубежных связей ЦК Компартии Украины о мерах по преодолению униатства в православии, zesp. 1, sygn. 25, akt 2403, s. 54, CAPZ.

²²⁵ Докладные записки...командировок, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 345, s. 61, CAPWOW.

religijne jest zjawiskiem ogólnoświatowym²²⁶ i tłumaczy się zarówno czynnikami społeczno-użytecznymi, jak i psychologicznymi²²⁷. W obwodzie donieckim, podobnie jak w Kijowie oraz obwodzie czernihowskim, propaganda ateistyczna była prowadzona w klubach zainteresowań dla kobiet²²⁸.

Kolejnym kierunkiem działalności pełnomocnika była współpraca z organami radzieckimi i partyjnymi w zakresie wprowadzania nowych obrzędów radzieckich. Opracowywanie koncepcji obrzędów bezreligijnych trwało w Związku Radzieckim od lat 20. XX wieku. Od końca lat 30. eksperymenty komunistyczne z wprowadzaniem nowych rytuałów zostały wstrzymane, a nowa fala eksperymentów rozpoczęła się w latach represji Chruszczowa wobec Kościoła. Do genezy nowych rytuałów zaangażowano naukowców, którzy wszelkimi sposobami popierali teorię pierwotności obrzędów w stosunku do religii. Właśnie dlatego proponowano uwolnienie obrzędów od wtórnych nakładek religijnych i dodanie postępowych elementów socjalistycznych²²⁹. Nawet w latach 70. szczególny nacisk we wprowadzaniu nowych obrzędów kładziono na zastąpienie tradycyjnych rytuałów religijnych. Na przykład w 1970 r. doniecki komitet obwodowy poinformował, że w regionie wprowadza się obrzęd obywatelski „Dni pamięci poległych” (zamiast pogrzebu), uroczyste rejestracje par małżeńskich (zamiast ślubu kościelnego), wręczanie aktów urodzenia (zamiast chrztu)²³⁰. Zaznaczono również, że popularnością cieszyły się nowe święta: Żniw, Sierpa i Młota, Chwały Bojowej, Zimy Rosyjskiej, ulic, Powitania Wiosny, Poświęcenia się Pracy, Wstąpienia do Wojska itp.²³¹ Synchronicznie z masowymi świętami, jak zauważył sekretarz Donieckiego Komitetu Obwodowego, P. Ponomariow, w wiejskich klubach odbywały się tygodnie literatury ateistycznej²³². Warto zauważyć, że w przeciwieństwie do niektórych innych regionów Ukrainy, w obwodzie donieckim wprowadzenie nowych obrzędów nie było utrudnione przez wykorzenienie wielu tradycyjnych świąt, ponieważ, zgodnie ze wspomnieniami mieszkańców,

²²⁶ „The Gender Gap in Religion Around the World,” Pew Research Center, дата звернення Вересень, 10, 2021, <https://www.pewforum.org/2016/03/22/the-gender-gap-in-religion-around-the-world>.

²²⁷ Игорь Шудрик, „Социально-психологическая детерминация религиозности” (Психиатрия и религия на стыке тысячелетий: Сборник научных работ Харьковской обласной клинической психиатрической больницы №3 (Сабуровой дачи) и Харьковской медицинской академии последипломного образования, Харьков, 2006), Т.4. 119-22.

²²⁸ Інформації обкомов... Часть I., zesp. 1, sygn. 11, akt 279, s. 3, CAPZ.

²²⁹ Анна Соколова, „Нельзя, нельзя новых людей хоронить по-старому”. Отечественные записки. Травень 13, 2017. http://www.strana-oz.ru/2013/5/nelzya-nelzya-novyh-lyudey-horonit-po-staromu#_ftn32.

²³⁰ Інформації...ЦК и обкомов....1970, zesp. 1., sygn. 32, akt 46, s. 119, CAPZ.

²³¹ Ibid., s. 117.

²³² Там само

niektóre święta i tradycje ludowe, w szczególności Iwana Kupały lub wróżenie w wigilię świąt Bożego Narodzenia, nie były powszechnie znane mieszkańcom regionu²³³.

W przeciwieństwie do chrztu dzieci, pełnomocnik poinformował, że w 1984 r. uroczystości zarejestrowano 63% noworodków, podczas gdy sześć lat wcześniej było to 39%²³⁴. Uroczysta cywilna rejestracja małżeństw stanowiła 80% ogólnej liczby zawartych małżeństw²³⁵. Zatem, zgodnie z oficjalnymi statystykami, liczba przeprowadzonych obrzędów cywilnych przewyższała liczbę obrzędów religijnych.

Podobnie jak wiele innych elementów ideologicznych radzieckiej codzienności, nowa obrzędowość w okresie zaostrenia kryzysu systemu radzieckiego stała się raczej zewnętrzną zasłoną, tracąc swoje rzeczywiste znaczenie. Warto zauważyć, że jedna z ostatnich prac naukowo-ideologicznych poświęconych wprowadzeniu radzieckich obrzędów została opublikowana w 1986 r., a jednym z jej autorów był sekretarz Komitetu Obwodowego Komunistycznej Partii Ukrainy w Doniecku G. Jerchow (do 2014 r. – profesor Donieckiego Uniwersytetu Narodowego)²³⁶. Sukcesy komitetu wykonawczego rady miejskiej Krasnoarmijska (obecnie – Pokrowsk) we wdrażaniu nowych radzieckich obrzędów zamiast tradycyjnych religijnych odnotowuje pełnomocnik z 1977 r., ale nie zmniejsza to liczby obrzędów religijnych w mieście, która nadal pozostaje dość wysoka²³⁷. Ten paradoks – akceptacja radzieckich rytuałów przy jednoczesnym kontynuowaniu praktyk religijnych – amerykańska historyczka Wiktoria Smolkina wyjaśnia „ideologiczną elastycznością” radzieckich obywateli, co ostatecznie potwierdza również fakt, że dla obywateli ZSRR religia miała głębsze znaczenie niż wykonywanie sakramentów, a zatem skłaniała ateistycznych propagandystów do myślenia o przegranej „wojnie z religijnością obrzędową”²³⁸.

Oprócz prowadzenia propagandy ateistycznej, jednym z zadań pełnomocnika było wyjaśnianie przedstawicielom władz, komisjom wsparcia i działaczom religijnym radzieckich przepisów dotyczących kultów religijnych. W 1976 r. Rada Najwyższa Ukraińskiej SRR przyjęła Regulamin związków religijnych w Ukraińskiej SRR. W 1977 r. pełnomocnik zebrał opinie przedstawicieli większości zarejestrowanych wspólnot religijnych regionu na temat reakcji na wyżej wymienione rozporządzenie. Przewodnicząca organu wykonawczego świątyni Wniebowzięcia Przenajświętszej Bogurodzicy w Doniecku, Ulita Cyganok, oświadczyła, że

²³³ Лиман, *Трансформації релігійності*, 53.

²³⁴ Информации обкомов и киевского горкома партии, zesp. 1, sygn. 11, akt 279, s. 52,56, CAPZ.

²³⁵ Ibid., s. 56.

²³⁶ Орлик, М., предс. ред. кол. *Советские традиции, праздники и обряды. Опыт, проблемы, рекомендации*. (Москва: ПРОФИЗДАТ, 1986).

²³⁷ Информации...контроля за соблюдением...1977, s. 31-2.

²³⁸ Smolkin, *Sacred Space*, 193.

przed opublikowaniem rozporządzenia o zrzeszeniach religijnych w Ukraińskiej SRR, pracując ponad dziesięć lat jako starosta kościelna, nie widziała ustawodawstwa dotyczącego kultów i zadowalała się wyjaśnieniami pracowników aparatu pełnomocnika Rady i komitetu wykonawczego Rady dzielnicy. Według jej oświadczenia, w tym czasie ona i wielu innych wiernych, po zapoznaniu się z rozporządzeniem, upewnili się, że wcześniej udzielone wyjaśnienia dotyczące ustawodawstwa są w pełni zgodne z tym rozporządzeniem. U. Cyganok powiedziała, że jej i innym wiernym w pełni to odpowiada²³⁹. Zatem, zgodnie ze słowami aktywnej działaczki społeczności Cerkwi Prawosławnej w Doniecku, możemy stwierdzić, że przed opublikowaniem nowego aktu prawnego dotyczącego zrzeszeń religijnych działacze kościelni, a zwłaszcza szeroka opinia publiczna, byli słabo zaznajomieni z radzieckim ustawodawstwem dotyczącym kultów religijnych, podczas gdy do 1976 r. pełnomocnik często zwracał uwagę na pozytywne tendencje w sferze edukacyjnej w zakresie wyjaśniania aktów normatywnoprawnych.

Należy jednak zaznaczyć, że częściowo pełnomocnik stawał w obronie praw wierzących do ich konstytucyjnych wolności. W całym Związku Radzieckim miały miejsce naruszenia ustawodawstwa dotyczącego kultów religijnych ze strony władz lokalnych. Nie było wyjątkiem od tej reguły również obwód doniecki. Powszechne były przypadki wywierania presji psychicznej na wierzące dzieci, nastolatków i młodzież. W szczególności często dopuszczano się wzmianek o „uczestnictwie w sekciarskich nabożeństwach” przy pisaniu charakterystyki dla absolwentów szkół. Warto zauważyć, że w Kodeksie Administracyjnym Ukraińskiej SRR w uwadze do art. 351 zabroniono podawania informacji o przynależności lub nieprzynależności obywatela do religii²⁴⁰. Na przykład w 1972 r., za pośrednictwem urzędnika upoważnionego rozporządzeniem Komitetu Obwodowego Komunistycznej Partii Ukrainy w Doniecku, zmieniono charakterystykę ucznia szkoły nr 29 w mieście Żdanow, wydaną P. Sawczenko, ponieważ w poprzedniej charakterystyce położono duży nacisk na preferencje religijne absolwenta²⁴¹. Podobne przypadki zostały rozwiązane przy aktywnym udziale pełnomocnika w miastach Thorez i Makijiwka²⁴², a także w Doniecku, wsi Nowognatowce w rejonie wolnowackim²⁴³ i w rejonie jasynuwackim (obecnie część donieckiego)²⁴⁴. Według wspomnień

²³⁹ Информации...землетрясение в 1977, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 47, s. 15, CAPWOW.

²⁴⁰ Куроедов, *Законодательство о религиозных культах*, 132.

²⁴¹ Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1972 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 294, s. 126, CAPWOW.

²⁴² Информации, докладные записки и отчеты о рассмотрении жалоб, заявлений и писем верующих по областям Украинской ССР за I-е полугодие 1974 г., зesp. P-4648, sygn. 5, akt 385, s. 23, CAPWOW.

²⁴³ Информации..жалобами и заявлениями...1976, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 36, s. 7, CAPWOW.

²⁴⁴ Ihor Kozłowski (1954-2023).

pracownika aparatu pełnomocnika Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim, I. Kozłowskiego, sprzątaczką donieckiego obwodowego szpitala urazowego była zagrożona zwolnieniem z pracy z powodu nieobecności w pracy w soboty i dopiero po interwencji pełnomocnika sytuacja została rozwiązana na korzyść wierzącej kobiety²⁴⁵. Przykładowa jest również historia, kiedy podczas egzaminu z ateizmu naukowego w jednym z techników w Doniecku egzaminator po odpowiedzi studenta protestanta zapytał go o jego osobisty stosunek do religii, obniżając mu ocenę za przekonania religijne; po złożeniu skargi urząd interweniował i przeprowadził rozmowy z kadrą pedagogiczną placówki²⁴⁶. Warto zwrócić uwagę, że jednym z argumentów radzieckiego urzędnika skierowanego do głównego lekarza była wzorowa dyscyplina pracy adwentystów. Ihor Kozłowski wspomina, że pełnomocnik Serpilin starał się robić wszystko, aby nie stać się narzędziem represji wobec wierzących²⁴⁷. Warto zauważyć, że pełnomocnik złożył sprawozdanie przed Radą ds. Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR w 1986 r., że lokalne organy spraw wewnętrznych stosują środki administracyjne wobec osób naruszających prawo dopiero po 3–4 ostrzeżeniach²⁴⁸, co może być kolejnym dowodem lojalnej polityki pełnomocnika.

Zatem jednym z najważniejszych aspektów działalności pełnomocnika ds. religii w obwodzie donieckim była działalność administracyjna, planowo-statystyczna i edukacyjna, polegająca na rejestracji i likwidacji wspólnot religijnych, kontroli przestrzegania przepisów dotyczących wyznań religijnych przez organizacje religijne i organy władzy państwowej, sporządzaniu planów i sprawozdań z planowanych i przeprowadzonych działań w zakresie państwowej regulacji życia religijnego oraz zapewnianiu realizacji radzieckiej polityki ateistycznej itp.

Wnioski z rozdziału 2.

W ten sposób można zauważyć, że pełnomocnik Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim zajmował określoną niszę w systemie władz lokalnych, pozostając w latach 1965–1974 podległym Radzie ds. Wyznań przy RM ZSRR, a od 1974 r. – Radzie ds. Religii przy RM Ukraińskiej SRR. W okresie swojego istnienia w latach 1965–1991 aparat pełnomocnika Rady

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ Докладные записки...командировок, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 345, s. 51, CAPWOW.

ds. Wyznań kilkakrotnie się powiększał, co odpowiadało ogólnej tendencji do nadmiernej biurokratyzacji w czasach „stagnacji”.

Miejsce pełnomocnika wśród organów władzy państwowej było niestabilne. Z jednej strony należał on do aparatu Rady ds. Wyznań ZSRR (Ukraińskiej SRR), z drugiej zaś stanowisko to było zapisane w planie zatrudnienia regionalnego komitetu wykonawczego rady deputowanych. Dlatego też pełnomocnik składał sprawozdania zarówno lokalnym organom państwowym i partyjnym, jak i centralnej Radzie.

Oprócz pełnomocnika nad sytuacją religijną w regionie czuwały również inne organy, w szczególności okręgowe zarządy oświaty, spraw wewnętrznych, KGB, uczelnie wyższe itp. Każdy z wyżej wymienionych organów okresowo składał sprawozdania na temat sytuacji religijnej w branży oraz przestrzegania radzieckiego ustawodawstwa religijnego.

Specjalnym organem zajmującym się ateizacją społeczeństwa było stowarzyszenie „Znaniye”, którego celem było szerzenie antyreligijnej propagandy poprzez wykłady na tematy ateistyczne dla ludności. O niewielkiej skuteczności takich działań świadczą zarówno wspomnienia współczesnych, jak i logika dalszych wydarzeń historycznych.

Z inicjatywy władz tworzone również komisje ds. kontroli przestrzegania ustawodawstwa dotyczącego kultów religijnych, których celem było stworzenie iluzji społecznej obecności w antyreligijnej działalności władz radzieckich.

Wśród głównych kierunków wieloaspektowej działalności aparatu pełnomocnika Rady ds. Wyznań priorytetowe były nadzór nad przestrzeganiem radzieckiego ustawodawstwa dotyczącego kultów przez wspólnoty religijne regionu oraz działalność ateistyczna w regionie.

Rozdział 3. Główne kierunki pracy pełnomocnika ds. Wyznań z organizacjami religijnymi w regionie

3.1. Współdziałanie władz radzieckich z Kościołem prawosławnym w obwodzie donieckim

Początki Kościoła prawosławnego w obwodzie donieckim sięgają założenia klasztoru Zaśnięcia Świętej Bogurodzicy w Swiatohirsku przez mnichów z klasztoru Kijowo-pieczerskiego w XIII wieku. Nowa historia tradycji prawosławnej na ziemiach współczesnego obwodu donieckiego rozpoczęła się wraz z przesiedleniem Greków do Nadazowia w latach 1778–1779 przez prawosławnego metropolitę Ignacego (Gozadino). W latach 1760–1905 w obwodzie donieckim zbudowano 194 kościoły. Jednak po represjach wobec Kościoła w latach 1920–1930, od 1941 r. w regionie nie działała ani jedna wspólnota prawosławna²⁴⁹.

W latach 1943–1964 sowiecka machina państwowa robiła wszystko, by zmarginalizować niegdyś prześladowany Rosyjski Kościół Prawosławny. Wraz z przywróceniem patriarchatu jako historycznej formy zarządzania Rosyjską Cerkwią Prawosławną w 1943 r., co nastąpiło za osobistą zgodą Józefa Stalina, a także w kolejnych latach, retoryka państwa i Cerkwi coraz bardziej się pokrywała. Tak więc badacz N. Szlichta pisze, że w latach 1960–1970 RKP starał się „potwierdzić swoją radzieckość” i dlatego powinien być uważany za „podmiot radziecki”²⁵⁰. Bardziej radykalny pogląd wyrażają ukraińscy historycy Wiktor Danylenko i Wiktor Krupyna, którzy nazywają RKP „ideologicznym pododdziałem KPZR”²⁵¹.

Natalia Szlichta również określa okres lat 1940–1970 w historii RKP jako taki, w którym otwarte formy zbiorowego protestu były mało prawdopodobne i rzadkie²⁵². Znaczące jest również to, że abp Innocenty (Pawłow) wspomina, jak metropolita Nikodem (Rotow), najwybitniejszy hierarcha RKP w latach 60. i 70. XX wieku, powiedział w wąskim gronie bliskich współpracowników: „Proszę poczekać, dożyjemy czasów, kiedy posiedzenia Politbiura będą rozpoczynać się od Królu Niebieski”²⁵³. „Symfonia” między państwem a Cerkwią w dziedzinie rusyfikacji staje się również ważna dla polityki ideologicznej –

²⁴⁹ Ілля Луковенко, „Православна Церква на Донеччині: історія Православ'я на Донеччині”, в *Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие*, під ред. А.Шевченка та І. Козловського (Донецьк: Наука і освіта, 2008), 45-6.

²⁵⁰ Шліхта, *Церква тих, хто вижив*, 27-8.

²⁵¹ Віктор Даниленко та Віктор Крупина, „Україна в добу протистояння світових систем: Дволикій Янус: політична система радянської України на сконі радянського ладу,” в *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990)*, відп.ред. Валерій Смолий (Київ: Академперіодика, 2021), 371.

²⁵² Шліхта, *Технології виживання Церкви*, 2.

²⁵³ Єленський, *Велике повернення*, 346.

wspomniani historycy W. Danylenko i W. Krupyna nazywają RKP jednym z najbardziej wpływowych agentów rusyfikacji²⁵⁴.

Powyższe tezy można śmiało ekstrapolować na obwód doniecki. Tutaj pełnomocnik i duchowieństwo prawosławne często znajdowali wzajemne zrozumienie w kwestiach ideologicznych.

Należy zauważyć, że Ukraińska SRR była swego rodzaju „pasem biblijnym” ZSRR. Tak więc w latach 1959–1962 sieć zarejestrowanych wspólnot prawosławnych w obwodzie donieckim zmniejszyła się o 81 jednostek (43,4%), ze 186 do 105 parafii²⁵⁵. Jednak biorąc pod uwagę, że środki antyreligijne miały charakter ogólnozwiązkowy, proporcje terytorialnego rozmieszczenia wspólnot religijnych w rezultacie nie zmieniły się, a do końca lat 60. liczba wspólnot RKP w Ukraińskiej SRR stanowiła ponad 60% ogólnej liczby wspólnot prawosławnych działających w ZSRR²⁵⁶.

Częściowo duchowieństwo prawosławne było lojalne wobec władz. Jak zauważa D. Pospelovsky, relacje między RKP a państwem często opierały się na przekupstwie²⁵⁷. Co więcej, dochody wspólnot prawosławnych były najwyższe spośród wszystkich organizacji w regionie (zob. aneks B).

Zdarzało się również, że duchowni informowali państwowe służby bezpieczeństwa o kontaktach z osobami, których wiarygodność mogła budzić wątpliwości urzędników państwowych. Na przykład arcykapłan Anatoli Aleksejenko z Horliwki poinformował o swoim spotkaniu z szefem jednej z parafii prawosławnych w Republice Federalnej Niemiec, Wernerem Gunterem, który wyraził chęć spotkania się z księdzem Anatolim. W swoim dwustronicowym liście ksiądz opisuje wszystkie szczegóły spotkania z dr. Gunterem, zapewniając go, że nie jest zainteresowany komunikowaniem się z obcokrajowcem²⁵⁸.

Ciekawa jest retoryka prawosławnych duchownych w kontaktach z lokalnymi władzami (w tym z pełnomocnikiem). Warto zauważyć, że w swoich listach i apelach duchowni używają „poprawnego języka radzieckiego”, który, jak zauważa profesor O. Stiażkina, w okresie „stagnacji” nie otwierał już dróg awansu społecznego i był postrzegany raczej anegdotycznie²⁵⁹. Przykładem takiej komunikacji mogą być odpowiedzi duchowieństwa

²⁵⁴ Даниленко та Крупина, „Дволикий Янус”, 367.

²⁵⁵ Віктор Войналович, *Релігійний чинник*, 110.

²⁵⁶ Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1969 год, зеср. Р-4648, sygn. 5, akt 128, s. 205, CAPWOW.

²⁵⁷ Хаварівський, *Інституалізація державно-церковних відносин*, 157.

²⁵⁸ Личные дела, зеср. Р-4021, sygn. 1, akt 204, s. 28, APOD.

²⁵⁹ Стяжкіна, *Людина в радянській провінції*, 225.

prawosławnego regionu na Sobór Lokalny Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w dniach 30 maja–2 czerwca 1971 r., kiedy duchowieństwo diecezji donieckiej i woroszyłowhradzkiej, m.in. dziekan horliwski, arcykapłan Ołeksandr Szokało, arcykapłan Nazarij Hrynenko i proboszcz cerkwi św. Mikołaja Mykołaj Sałata, odpowiedziało na decyzje Soboru jako „w pełni zgodne z radzieckim ustawodawstwem dotyczącym stowarzyszeń religijnych”²⁶⁰. Oceniając zmniejszającą się rolę organów wykonawczych we wspólnotach (które, jak wspomniano powyżej, były pod dużym wpływem władz), duchowni napisali:

„W naszych czasach, gdy autorytet robotników w życiu publicznym stale rośnie, nie da się zgodzić się ze stanowiskiem, że proboszczowie powinni skupić w swoich rękach całą władzę w rozwiązywaniu kwestii gospodarczych i finansowych, odsuwając od tego organy wykonawcze”²⁶¹.

Takie przypadki „żarliwego patriotyzmu” były regularnie obserwowane wśród duchowieństwa w związku z ważnymi wydarzeniami w życiu Kościoła i państwa. Stały się one szczególnie aktywne w połowie lat siedemdziesiątych, kiedy Rada do Spraw Wyznań wprowadziła nowy rodzaj dokumentacji sprawozdawczej, która obejmowała analizę reakcji organizacji religijnych na sytuacje nadzwyczajne, święta, inicjatywy rządowe, sytuację międzynarodową itp. Ta pozorna dyskusja nad projektami konstytucji ZSRR, a rok później Ukraińskiej SRR, była przejawem ogólnej tendencji okresu „stagnacji” w kierunku formalnego powszechnego zatwierdzania inicjatyw rządowych, co, jak zauważają W. Danylenko i W. Krupyna, „nadawało sprawom partyjno-państwowym pozory demokracji”²⁶². Według oficjalnych danych, w ogólnokrajowej dyskusji nad projektem Konstytucji ZSRR w 1977 roku wzięło udział ponad 140 milionów osób, czyli ponad 45% dorosłej populacji. Rozpatrzeniu projektu poświęcono około 1,5 miliona zebrań robotniczych. Odbęło się ponad 450 tysięcy otwartych zebrań partyjnych²⁶³. Warto zauważyć, że nawet jeśli liczba formalnych spotkań była tak duża, to raczej nie odbywały się one z inicjatywy ludu. W Ukraińskiej SRR w dyskusji nad projektem konstytucji oficjalnie wzięło udział prawie 35 milionów osób – niemal cała dorosła

²⁶⁰ Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1971 год. Том I, 5 января-26 апреля 1971 г., зesp. P-4648, sygn. 5, akt 237, s. 97, CAPWOW.

²⁶¹ Информации...за 1971 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 237, s. 98, CAPWOW.

²⁶² Віктор Даниленко та Віктор Крупина, „Україна в добу протистояння світових систем: Парадокси «розвиненого соціалізму»: повсякденні практики,” w *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990)*, відп.ред. Валерій Смолій (Київ: Академперіодика, 2021), 391-2.

²⁶³ Леонид Брежнев, “О проекте Конституции (Основного Закона) в Внеочередная седьмая сессия Верховного Совета СССР (девятый созыв) : 4-7 октября 1977 г. : стенографический отчет (Москва: Издательство Верховного Совета СССР, 1977), 5-6.

populacja kraju²⁶⁴. Biorąc pod uwagę te liczby, księża nie powinni być wykluczeni z tych statystyk (bez względu na to, jak nieprawdopodobne mogą się te liczby wydawać). Na przykład podczas przygotowań do przyjęcia Konstytucji Ukraińskiej SRR w 1978 r., w trakcie jednej z tych dyskusji, prawosławny ksiądz z Doniecka, T. Tyszyński, zauważył:

„Publikacja tego ważnego aktu jest sprawą wielkiej wagi narodowej, przyjmuję go całym sercem i duszą i w pełni aprobuje. Podczas nabożeństw dziękuję rządowi radzieckiemu za umożliwienie wierzącym swobodnego zaspokajania ich potrzeb religijnych. Odpowiadam na pytania parafian przede wszystkim jako obywatel Związku Radzieckiego, a następnie jako duszpasterz”²⁶⁵.

Takie słowa księdza były oczywiście przydatne dla władz radzieckich, aby zademonstrować jedność rządu i Kościoła, ale z punktu widzenia etyki duchowieństwa prawosławnego budzą wątpliwości.

W 1976 r. dziekan horliwski, wspomniany powyżej ks. Ołeksandr Szokało, zareagował na decyzję XXV Zjazdu KPZR w następujący sposób:

„Ja, jako wyznawca prawosławia, w pełni aprobuje tę politykę [intensyfikacji pracy ideologicznej wśród mas – K.N.], ponieważ dotyczy ona edukacji patriotyzmu, jest przepełniona dobrą wolą i nie odbiega od mojego rozumienia służby Ojczyźnie”²⁶⁶.

Proboszcz katedry św. Mikołaja w Doniecku, arcykapłan Hryhorij Lebiediew, nie ocenił krytycznie decyzji podjętych na kongresie, zauważając jedynie, że „większość wiernych z zadowoleniem przyjęła decyzje Zjazdu”²⁶⁷.

Z powyższych przykładów widać więc, że w sytuacji, gdy Kościół prawosławny jako całość podążał kursem lojalności wobec władz, poszczególni duchowni z różnych powodów starali się dopasować do sowieckiego systemu życia, wykorzystując najprostszy sposób: stosowanie ideologicznych klisz w swoich wystąpieniach. Należy jednak zauważyć, że w czasie, w którym, jak wspomniano, język przestał być skutecznym wyznacznikiem sowieckości, takie manifestacje lojalności duchownych często nie były akceptowane przez władze i wywoływały dysonans lub oburzenie wśród wiernych.

Istnieją jednak również przykłady radykalnie odmiennego podejścia duchowieństwa do sowieckich realiów religijnych. Na przykład wspomniany ksiądz Hryhorij Lebiediew

²⁶⁴ Владимир Щербицкий, „Речь депутата Щербицкого В.В.” в *Внеочередная седьмая сессия Верховного Совета СССР (девятый созыв) : 4-7 октября 1977 г. : стенографический отчет* (Москва: Издательство Верховного Совета СССР, 1977), 28.

²⁶⁵ Информации...землетрясение 1977, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 47, s. 98, CAPWOW.

²⁶⁶ Информации...XXV съезда КПСС...1976, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 23, s. 68, CAPWOW.

²⁶⁷ Ibid.

zareagował na zakaz publicznych modlitw na cmentarzach następującymi słowami: „Władze odebrały nam, księżom, ostatnie miejsce na świeżym powietrzu – cmentarz”²⁶⁸. Podobne myśli publicznie wyraził jego kolega, ksiądz Piotr Dubrawkin²⁶⁹. Starosta cerkwi prawosławnej w Doniecku, M. Huz, zatwierdzając projekt Konstytucji, który był omawiany podczas powyższej dyskusji publicznej, wyraził życzenie, aby przepisy dotyczące emerytów zajmujących różne stanowiska w kościołach zostały zmienione tak, aby wynagrodzenie otrzymywane przez emeryta w strukturze Kościoła prawosławnego nie wpływało na wysokość jego emerytury²⁷⁰. Ksiądz jednej z cerkwi w regionie narzekał na stan Kościoła w ZSRR i wyraził nadzieję, że „za granicą są siły, które walczą o pozycję religii w ZSRR. Możemy mieć nadzieję, że to pomoże nam poczuć się bardziej wolnymi”²⁷¹. Warto zauważyć, że w okresie zimnej wojny tego typu myśli mogły nawet doprowadzić do wszczęcia postępowania karnego.

Powyższe epizody nie mogą służyć jako przykład działalności opozycyjnej duchowieństwa prawosławnego, nawoływania do zmian w systemie stosunków kościelno-państwowych w ZSRR czy antyradzieckich nastrojów w środowisku kościelnym. Wydaje się, że niezadowolenie części duchowieństwa prawosławnego nie dotyczyło polityki wyznaniowej jako całości, ale poszczególnych przejawów jej niesprawiedliwości wobec konkretnych duchownych, parafii czy osób świeckich.

Znamiennym przykładem reakcji władz na nastroje we wspólnotach religijnych była praca nad obaleniem pogłosek o zbliżającej się wielkiej wojnie, które rozprzestrzeniły się po trzęsieniu ziemi w Rumunii 4 marca 1977 r. Najpotężniejsze trzęsienie ziemi we współczesnej historii Rumunii porównywano w cerkwiach w obwodach donieckim, żytomierskim i połtawskim do poprzedniego trzęsienia ziemi z 1940 r., które „doprowadziło do wojny niemiecko-sowieckiej”. Szybka reakcja władz doprowadziła do zneutralizowania takich porównań wśród ogółu społeczeństwa²⁷².

Liczba obrzędów, nawet biorąc pod uwagę specyfikę kontroli statystycznych przez pełnomocnika, przeprowadzonych w cerkwiach obwodu donieckiego w latach 1966–1988, wskazuje na stabilne zainteresowanie wiernych zachowaniem tradycji religijnej tylko w jej

²⁶⁸ Переписка с Советом Министров СССР и Президиумом Верховного Совета СССР по увеличению персональных пенсий, по религии, культурном и жилищном строительстве и др., zesp. P-4021, sygn. 2, akt 2518, s. 29, APOD.

²⁶⁹ Ibid.

²⁷⁰ Информации...землетрясение в 1977, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 47, s. 107, CAPWOW.

²⁷¹ Информации, докладные записки и справки областных Уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1969 год, том 3., zesp. P-4648, sygn. 5, akt 131, s. 60, CAPWOW.

²⁷² Информации, докладные записки, справки Совета, представленные в правительственные и партийные органы УССР о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике, 4 января – 29 декабря 1977, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 45, s. 113, CAPWOW.

najdramatyczniejszej części – obrzędach pogrzebowych, które są najbardziej ze wszystkich odporne na zmiany. W tym samym czasie liczba chrztów stale spadała, a liczba ślubów utrzymywała się na stałym niskim poziomie. Tak więc, podczas gdy w 1966 r. było 34406 chrztów, 190 ślubów i 17190 pochówków²⁷³, a w 1974 r. – 27430 chrztów, 193 śluby i 24431 pochówków²⁷⁴, w 1984 r. było 11954 chrztów, 114 ślubów i 24556 pochówków²⁷⁵. W 1972 roku, według pełnomocnika, 45,2% noworodków w regionie zostało ochrzczonych, 61% zmarłych zostało pogrzebanych według tradycji prawosławnej, w 1973 roku – odpowiednio 43,6% i 61%, w 1974 roku – 38,7% i 56%, w 1975 roku – 34% i 54%²⁷⁶, w 1980 roku, według pełnomocnika, 21,7% wszystkich niemowląt zostało ochrzczonych²⁷⁷. I chociaż takie dane, jak wspomniano powyżej, nie były w pełni obiektywne, umożliwiają one zrozumienie trendów w procesach zachodzących w Kościele prawosławnym. Ale oprócz tego wskazują również na fakt, że pomimo spokojnych stosunków między pełnomocnikiem a Cerkwią, kierunek ateizacji społeczeństwa pozostawał priorytetem w stosunkach cerkiewno-państwowych w okresie „stagnacji”.

Powyższe dane możemy porównać z trendami ogólnorepublikańskimi. Na przykład w 1984 r. na Ukrainie przeprowadzono prawie 178 000 chrztów²⁷⁸. Tak więc na przełomie epok „stagnacji” i „pierestrojki” 6,7% wszystkich chrztów w Ukraińskiej SRR odbyło się w obwodzie donieckim (podczas gdy populacja regionu wynosiła około 10% populacji Ukrainy). Na przykład w tradycyjnie bardzo religijnych obwodach iwano-frankowskim, lwowskim i tarnopolskim w 1984 r. pochowano 69,6%, 65,7% i 62,9% ogólnej liczby zmarłych²⁷⁹.

Dane te trudno jednak uznać za kompletne, ponieważ księża prawosławni mieli wiele sposobów na uniknięcie rejestracji przeprowadzanych obrzędów. Na przykład chrzty odbywały się w domach lub zamiast kilku ochrzczonych dzieci, ksiądz zgłaszał jedno dziecko. Jednak profesor Ołena Stiażkina przypisuje tę stosunkowo wysoką liczbę nabożeństw faktowi, że „zwracanie się do Boga było częściej związane z przekazywaniem tradycyjnego sposobu życia”, „w życiu kobiety miał miejsce raczej spontaniczne, domowe, konsumpcyjne niż

²⁷³ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України за 1966 рік та листування, зesp. P-4648, sygn. 6, akt 8, s. 98, CAPWOW.

²⁷⁴ Статистичні звіти...1974 рік, зesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 171, s. 48, CAPWOW.

²⁷⁵ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій-Київській областях та у м.Києві за 1984 рік та листування, зesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 381, s. 61, CAPWOW.

²⁷⁶ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о религиозной обрядности и денежных доходах, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 26, s. 10, CAPWOW

²⁷⁷ Єленський, *Велике повернення*, 352

²⁷⁸ Єленський, „Релігія і «перебудова»”: 11.

²⁷⁹ Ibid.

świadome kanoniczne prawosławie”, a „wiara wpisywała się w obraz świata jako zwyczajnego i tradycyjnego”²⁸⁰.

Analizując liczbę osób, które odwiedziły cerkwie prawosławne w okresie wielkanocnym w drugiej połowie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, Petro Bondarczuk dochodzi do wniosku, że proporcja między liczbą osób przystępujących do sakramentu spowiedzi w Doniecku i Dniepropietrowsku, które mają prawie taką samą liczbę ludności (1:7,5), nie może być prawdziwa²⁸¹.

Ustępstwa ze strony Kościoła nie mogły nie prowadzić do zwiększenia ingerencji państwa w wewnętrzne życie Kościoła. Pomimo wspomnianego niezadowolenia G. Gomli z ingerencji w działalność Kościoła, pełnomocnik sam próbował wpływać na skład komitetów wykonawczych wspólnot prawosławnych w regionie. W ten sposób, przy pomocy lokalnych rad deputowanych, działacze religijni, którzy bronili słusznych praw wspólnot religijnych, byli usuwani z „dwudziestki” (organów kontrolnych i rewizyjnych we wspólnotach, o czym będzie mowa poniżej). Powodem ich wydalenia był zazwyczaj tak zwany „fanatyzm i oszustwo”²⁸².

Należy zauważyć, że urząd pełnomocnika w obwodzie donieckim prowadził łagodniejszą politykę rejestracji i wyrejestrowywania wspólnot prawosławnych w badanym okresie w porównaniu z innymi regionami Ukraińskiej SRR i ZSRR. Fakt ten doprowadził do braku silnego podziemia prawosławnego w obwodzie donieckim (patrz aneks C). Z tego powodu obwód doniecki nie wpisuje się w ogólnozwiązkowe tendencje, zgodnie z którymi priorytetowym zadaniem pełnomocników w całym państwie była likwidacja niezarejestrowanych wspólnot prawosławnych. Zgodnie z art. 3 uchwały Wszechzwiązkowego Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Komisarzy Ludowych z dnia 8 kwietnia 1929 r., zmienionej dekretem Rady Najwyższej RFSRR z dnia 23 czerwca 1975 r., liczba osób wymaganych do zarejestrowania wspólnoty religijnej wynosiła nie mniej niż dwadzieścia²⁸³, więc termin „dwudziestka” był zawarty w słownictwie pełnomocnika przez cały okres. To właśnie zmniejszenie liczby członków parafii poniżej dwudziestu stawało się często oficjalnym powodem jej likwidacji. Według informacji pełnomocnika w 1972 r. do „dwudziestek” należało 1655 osób, w tym 900 kobiet i 755 mężczyzn, z których 1130 miało ponad 50 lat²⁸⁴. Według szacunków Masłowej, w okresie „stagnacji” w ZSRR liczba niezarejestrowanych parafii

²⁸⁰ Олена Стяжкіна, *Жінки в історії української культури другої половини XX століття* (Донецьк : Схід. вид. дім, 2002), 178-179.

²⁸¹ Бондарчук, „Against/beyond «радянського»”, 843-4.

²⁸² План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Донецкой области на 1971 г., зesp. P-4021, sygn. 1, akt 268, s. 3, APOD.

²⁸³ Куроедов, *Законодательство о религиозных культах*, 10.

²⁸⁴ Информации..высшие правительственные..1972, зesp. P-.4648, sygn. 5, akt 236, s. 82, CAPWOW.

prawosławnych wzrosła, ponieważ zostały one wyrejestrowane z powodu nacisków administracyjnych²⁸⁵. Jak widać, takich obserwacji nie można w pełni ekstrapolować na realia obwodu donieckiego.

W obwodzie donieckim odnotowano kilka przypadków zakazów otwierania prawosławnych budynków sakralnych. Na przykład pod koniec lat 60. XX wieku społeczności prawosławnej w Śniżnym odmówiono pozwolenia na otwarcie kościoła. Wśród powodów podano ciasne pomieszczenia, gęsto zaludniony sektor prywatny, zbyt małe podwórko, wąską ulicę i potrzebę oddalenia budynku sakralnego od osiedla²⁸⁶. Należy zauważyć, że ten ostatni powód nie był uzasadnioną przyczyną zakazu rejestracji wspólnoty, ponieważ żadne przepisy nie przewidywały obowiązkowej minimalnej odległości między budynkami sakralnymi a budynkami mieszkalnymi. Twarde stanowisko lokalnego aparatu państwowego wobec naruszeń ustawodawstwa dotyczącego kultów religijnych ilustruje epizod ze wsi Szczerbyniwka w Dzierżyńsku (współczesny Toreck), gdzie rada kościelna miejscowej cerkwi prawosławnej samowolnie wyremontowała kościół, pokrywając go cegłami. Takie działania doprowadziły do wyrejestrowania wspólnoty religijnej, ponieważ zgodnie z radzieckim prawem religijnym remonty budynków sakralnych były zabronione bez zgody władz²⁸⁷.

Wraz z początkiem pierestrojki Gorbaczowa rejestracja nowych wspólnot religijnych nie została natychmiast zintensyfikowana, ale władze wydały dużo zezwoleń na naprawę protestanckich domów modlitwy, w tym należących do wspólnot, które były przeciwne rządowi radzieckiemu na początku lat 80. Na przykład dopiero w 1986 r. pełnomocnik Rady w obwodzie donieckim zezwolił wspólnotom baptystów w dzielnicy Proletarskiej w Doniecku na zakup nowego budynku i remont starego, baptystom w Dobropilli na zakup nowego budynku na spotkania modlitewne, tak samo jak i adwentystom w Iłowajsku²⁸⁸.

Chociaż oficjalne statystyki dotyczące obrzędów religijnych mogą zawierać tendencyjne dane, jak zauważają badacze, nie ma wątpliwości co do liczby zarejestrowanych wspólnot religijnych. Tak więc liczba wspólnot prawosławnych w obwodzie donieckim wahała się od 94 w latach 1967–1970 i 1974 do 87 w latach 1981–1987 (szczegóły w aneksie C)²⁸⁹. Dla porównania, w 1979 roku, kiedy w obwodzie donieckim było 88 parafii, w obwodzie

²⁸⁵ Маслова, “Эволюция вероисповедной политики”, 30.

²⁸⁶ Заявления и жалобы...1968, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 47, s. 41, CAPWOW.

²⁸⁷ Заявления и жалобы...1970, s. 9. zesp. P-4648, sygn. 5, akt 226, s. 9, CAPWOW.

²⁸⁸ Документы по вопросам строительства, реконструкции, покупки культовых зданий (выписки из протоколов заседаний союзного и республиканского Советов и др.), zesp. P-4648, sygn. 7, akt 354, s. 12-39, 85-9, CAPWOW.

²⁸⁹ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій – Одеській областях за 1979 рік та листування, zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 276, s. 2, CAPWOW.

winnickim – 290 wspólnot, w obwodzie wołyńskim²⁹⁰ – 189, we lwowskim²⁹¹ – 690, w odeskim²⁹² – 80, a w sąsiadującym z Donieckiem obwodzie woroszyłowgradzkim (obecnie ługańskim) – tylko 59²⁹³. W 1983 roku, kiedy w obwodzie donieckim było 87 parafii prawosławnych, w Winnicy było ich 271²⁹⁴, 179²⁹⁵, 347²⁹⁶, a w sąsiednich obwodach woroszyłowskim i zaporoskim odpowiednio 56²⁹⁷ i 8²⁹⁸. Jednak nawet tak stosunkowo duże liczby, jak zauważył W. Jeleński, w żadnym wypadku nie mogą być wiarygodnym wskaźnikiem poziomu religijności²⁹⁹.

Można powiedzieć, że w obwodzie donieckim istniały grupy wierzących, którzy zwracali się do pełnomocnika z prośbą o otwarcie budynku religijnego w ich miejscowości, ale najczęściej pełnomocnik i władze lokalne całkiem rozsądnie (zgodnie z ustawodawstwem radzieckim) odpowiadali negatywnie na takie indywidualne pisma zbiorowe.

Rosyjska badaczka Nadieżda Bielakowa, po przeanalizowaniu wielu listów od wiernych z lat siedemdziesiątych XX wieku, doszła do wniosku, że głównymi naruszcicielami prawa w oczach wierzących były władze lokalne³⁰⁰. Jednocześnie skarżący podkreślali, że z ich punktu widzenia bezprawie lokalnych przywódców rzuca cień na cały system³⁰¹.

W analizie mikrohistorycznej skupimy się na trzech listach zawierających podobne żądania. Tak więc trzy zbiorowe listy ze wsi Tałakiwka, dzielnica ordżonikidzewska (obecnie część dzielnicy kalmiuskiej w Mariupolu), datowane na lata 1971, 1972 i 1973, zostały wysłane do przewodniczącego Rady Ministrów Ukraińskiej SRR, a w 1973 r. do I sekretarza Komunistycznej Partii Ukrainy W. Szerbyckiego, z prośbą o otwarcie we wsi kościoła ku czci Najświętszej Maryi Panny. Widzimy, że w wyimaginowanej hierarchii poczesne miejsce (niezbyt wysokie, gdzie z oczywistych względów nie można pisać, ale wystarczające do rozwiązywania ważnych problemów) zajmuje W.W. Szerbycki, który, choć zmienił stanowisko w 1972 r., nadal pozostaje adresatem pism mieszkańców wsi. Mieszkańcy wsi,

²⁹⁰ Ibid., s. 13.

²⁹¹ Статистичні звіти...1979, зesp. P-4648, sygn. 6сч, акт 276, s. 119, CAPWOW.

²⁹² Ibid., s.135.

²⁹³ Ibid., s. 54.

²⁹⁴ Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій – Івано-Франківській областях за 1983 рік та листування, зesp. P-4648, sygn. 6сч, акт 360, s. 6, CAPWOW.

²⁹⁵ Ibid., s. 24.

²⁹⁶ Ibid., s. 193.

²⁹⁷ Ibid., s. 53.

²⁹⁸ Ibid., s. 168.

²⁹⁹ Єленський, «Релігія і «перебудова»», 11.

³⁰⁰ Надежда Белякова, «Советские по стилю, религиозные по содержанию. Письма верующих во власть в период позднего социализма», *Российская история*. №1 (2019): 211.

³⁰¹ Ibid., 212.

którzy mają ponad 70 lat (niektórzy z nich byli analfabetami, ponieważ nie umieli się podpisać), doprowadzeni do rozpacz z powodu niemożności oddawania czci, próbują wykorzystać klisze językowe, aby odnieść sukces w swojej sprawie:

„...w sąsiedniej wsi Prymorskie nabożeństwa odbywają się w stodole, która została otwarta w czasie okupacji przez władze hitlerowskie”³⁰².

„Pokornie prosimy, aby pozwolił nam Pan go naprawić i rozpocząć służbę. Ponadto w pobliżu kościoła, 100 metrów dalej, znajduje się zbiorowa mogiła poległych żołnierzy, którzy walczyli za ojczyznę przeciwko faszyzmowi. Chcielibyśmy odprawić przy niej nabożeństwo i uczcić pamięć walczących”³⁰³.

„...dokonamy napraw i przeprowadzimy nabożeństwa oraz zapewnimy dochód państwu. Pokornie prosimy o przekazanie nam kościołów jako chrześcijanom, a my będziemy modlić się o Pańską życzliwość dla ludzi i życzymy dobrego zdrowia i wielu lat życia w kierowaniu krajem oraz realizacji decyzji 24 Zjazdu”³⁰⁴.

Widzimy, że w umysłach starszych kołchoźników nadazowskich otwarcie kościoła jest sprawą wyłącznie władz państwowych (listy nie zostały wysłane do egzarchy patriarchy Filareta ani metropolity chersońskiego i odeskiego Sergiusza, pod którego jurysdykcją znajdowała się diecezja doniecka); po drugie, autorzy próśb uważają, że w celu otwarcia budynku kościoła należy zawrzeć „umowę”, gdzie zapłatą z ich strony byłoby upamiętnienie poległych w akcji żołnierzy Armii Czerwonej („stagnacja” była okresem najbardziej aktywnego wprowadzania idei „Wielkiego Zwycięstwa” do mas), wykonanie decyzji zjazdów partyjnych i wywołanie kontrowersji między „władzami hitlerowskimi” z jednej strony, które otworzyły stary kościół, nie odpowiadający jednak zgromadzeniu, a władzami radzieckimi z drugiej³⁰⁵. Jednak ich prośba nigdy nie została spełniona ze względu na obecność kościoła w sąsiedniej wsi. Warto zauważyć, że podobnie jak w przypadku księży prawosławnych, wyznawcy prawosławia często akceptowali sowiecką metanarrację, powtarzając te same klisze językowe. A. Jurczak zauważa, że w okresie „rozwinętego socjalizmu” powtarzanie standardowych sformułowań ideologicznych stało się ważniejsze niż korygowanie oczywiście

³⁰² Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, процессах и явлениях происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1971 год, зesp. P.-4648, sygn. 5, akt 236, s. 2, CAPWOW.

³⁰³ Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Советом по областям Украинской ССР от буквы «Д» до «И» за 1972 год. Том II., зesp. P.-4648, sygn. 5, akt 309, s. 24, CAPWOW.

³⁰⁴ Ibid.

³⁰⁵ Карен Нікіфоров, “Релігійна мережа на теренах донецького Приазов’я у «пізньюорядянську добу»” (Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри, Odessa, Maj 17-18, 2019).

absurdalnych treści³⁰⁶. Francuski badacz Alain Besançon nazywa taki język „drewnianym”, podkreślając w ten sposób czasami bezsensowność uciążliwych klisz, które nie były zmieniane od dziesięcioleci³⁰⁷.

Według W. Jeleńskiego, lata 80. były okresem, w którym porażka polityki wykorzenienia religii stała się oczywista nawet dla wielu osób zawodowo zaangażowanych w jej realizację³⁰⁸. Opinię tę potwierdza w swoich wspomnieniach W. Bondarenko, który przypomina, że zdecydowana większość pracowników Rady do Spraw Religijnych przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR i lokalnych pełnomocników nie rozumiała przyczyn antyreligijnego nastawienia władzy radzieckiej i nie wierzyła w możliwość wykorzenienia wiary religijnej wśród obywateli ZSRR³⁰⁹. Ponadto badacz zauważa, że przed rozpoczęciem pierestrojki Ukraina była religijnym centrum ZSRR, ponieważ tylko oficjalnie w Ukraińskiej SRR działało 4000 wspólnot prawosławnych i 9 z 16 klasztorów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, a także 38,8% wszystkich duchownych prawosławnych w Związku Radzieckim³¹⁰.

Należy zauważyć, że kwestia otwierania nowych budynków sakralnych nadal była istotna dla wspólnot prawosławnych w regionie podczas pierestrojki. Tak więc w 1986 r. pełnomocnik odnotował, że w związku z otrzymaniem listów od poszczególnych mieszkańców wsi Dmytriwka w rejonie szachtarskim (obecnie część rejonu horliwskiego) w sprawie odbudowy spalonej cerkwi, pełnomocnik zaczął analizować sytuację. Okazało się, że prawosławna wspólnota religijna w tej wsi została zarejestrowana w grudniu 1946 r., a 4 września 1983 r. pożar zniszczył dom modlitwy, po którym pozostały tylko zrujnowane ściany z pustaków żużlowych. Pełnomocnik zauważył jednak, że od końca lat 70. we wspólnocie panowała sytuacja, w której inicjatorzy otwarcia kościoła (tzw. „dwudziestka”) byli uwikłani w konflikt interpersonalny. Ponadto pełnomocnik zauważył, że całkowita obojętność na los wspólnoty parafialnej ze strony nie tylko członków założycieli, ale także wszystkich parafian była szczególnie widoczna w tym, że przez cały rok przed pożarem we wsi Dmytriwka nie było ani jednej osoby, która podjęłaby inicjatywę zwołania wiernych zgodnie z ustaloną procedurą w celu przywrócenia pełnego życia wspólnoty. Spośród 18 członków założycieli, którzy pozostali w czasie pożaru, 11 stwierdziło, że stali się częścią „dwudziestki” przez przypadek. Przewidując prośbę o pomoc w otwarciu nowej cerkwi, pełnomocnik odpowiedział, że wierni

³⁰⁶ Yurchak, *Everything was Forever*, 54.

³⁰⁷ Алєн Бєзансон, *Свята Русь* (Київ: Кліо, 2017), 10.

³⁰⁸ Єленський, *Велике повернення*, 344.

³⁰⁹ Wiktor Bondarenko (ur. w 1956 r.).

³¹⁰ Єленський, „Релігія і «перебудова»”, 11.

ze wsi (pełnomocnik ocenił ich liczbę na 10 osób) zaspokajają swoje potrzeby religijne we wsi Stepaniwka w rejonie szachtarskim, a żaden ze zwykłych wiernych ze wsi Dmytriwka nie poruszył kwestii wznowienia działalności cerkwi w swojej wsi³¹¹. Rzeczywista sytuacja każdej konkretnej wspólnoty prawosławnej w regionie, której działalność została zawieszona w latach 60. i 80. XX wieku, pozostaje niejasna. Jednak takie przypadki ujawniają ogólną charakterystykę polityki religijnej w tym okresie, w Dmytriwce zaś – niechęć władz lokalnych do ułatwienia remontu starego lub budowy nowego budynku kościoła, która została zaostrowana przez niewielką liczebność lokalnej wspólnoty religijnej i posłużyła do zilustrowania sukcesu radzieckiej polityki antyreligijnej w regionie – w wyniku którego ostatecznie wśród kilku tysięcy osób we wsi doszło do aktów przemocy.

W tym samym 1986 roku pełnomocnik objął specjalną kontrolą (można przypuszczać, że w celu jej późniejszego zamknięcia) wspólnotę prawosławną we wsi Uspenka w rejonie amwrosijewskim (obecnie część donieckiego), gdzie według oficjalnych danych było tylko siedmiu parafian, a członkowie organu wykonawczego byli w większości w podeszłym wieku („chorzy”, jak napisał pełnomocnik), dlatego cerkiew nie była uczęszczana przez długi czas i nie było nikogo, kto mógłby wybrać nowy zarząd zgodnie z oficjalnymi zasadami. Według pełnomocnika, ta religijna wspólnota nie udzielała chrztów ani ślubów w ciągu ostatnich trzech lat³¹². Jednak na szczególną uwagę zasługują słowa zastępcy pełnomocnika regionu, który stwierdził, że kapłani we wspólnocie często się zmieniają, ponieważ według urzędników państwowych są najbardziej zainteresowani osobistymi korzyściami. Prawdopodobnie wspólnota była uważana za niewartą uwagi nie tylko przez władze, ale także przez duchowieństwo prawosławne, ponieważ „młodzi duchowni uważają, że zostali tu zesłani za jakieś grzechy”³¹³. Znany ksiądz-dysydent, Georgij Edelsztejn³¹⁴, pisze w swoich wspomnieniach o niechęci do służby w wiejskich parafiach i przydzielaniu wiejskich parafii księżom jako metodzie karania w latach 70. i 80.³¹⁵

Takie odosobnione przypadki, gdy upadek życia religijnego w społeczności doprowadził do zamknięcia kościołów, a następnie likwidacji wspólnoty religijnej, doprowadziły pełnomocnika do wniosku, że „w niektórych prawosławnych związkach

³¹¹ Информации.....за 1986 г. Том I, zesp. 4648, sygn. 7, akt 337, s. 184-5, CAPWOW.

³¹² Информации.....за 1986 г. Том I, zesp. 4648, sygn. 7, akt 337, s. 221, CAPWOW.

³¹³ Ibid.

³¹⁴ Rosyjski duchowny prawosławny, dysydent i działacz na rzecz praw człowieka. Urodził się w rodzinie żydowskiej, ale przeszedł na chrześcijaństwo i został księdzem Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Znany jest z otwartej krytyki reżimu komunistycznego, a później polityki Władimira Putina, w tym wojny w Ukrainie. Jest ojcem izraelskiego polityka, ex-speaker’a Knesset’u Julija Edelsteina

³¹⁵ Георгий Эдельштейн, *Записки сельского священника* (Москва:РГГУ, 2005):15.

wyznaniowych zachodzą procesy prowadzące do wygaśnięcia ich zorganizowanej działalności”³¹⁶.

Należy jednak zauważyć, że pełnomocnik, pomimo swojej aktywnej pracy, nie zawsze zapewniał właściwą kontrolę nad działalnością organizacji religijnych w regionie. Fakty licznych naruszeń prawa ze strony wspólnot religijnych ujawniane są zazwyczaj dopiero podczas kontroli przeprowadzanych przez przedstawicieli Rady do Spraw Wyznań. Przykładem ujawnienia niedostatecznej pracy pełnomocnika i komisji pomocowych są epizody wspomniane w jednym z raportów z podróży służbowej pracownika Rady do Spraw Wyznań w obwodzie donieckim. W 1987 r. do Rady do Spraw Wyznań wpłynęła skarga mieszkanki Horliwki, S. Szapowałowej, dotycząca działalności wspólnoty prawosławnej w centralnej dzielnicy miasta Horliwka. W celu sprawdzenia skargi i zbadania stanu prac nad kontrolą działalności wspólnot religijnych przez władze lokalne w regionie, w dniach od 2 do 7 lutego 1987 r. starszy inspektor Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR, Petro Panczenko, przebywał w podróży służbowej³¹⁷. Podczas inspekcji urzędnik stwierdził, że w cerkwi prawosławnej w centralnej dzielnicy miejskiej Horliwki doszło do poważnych naruszeń dyscypliny finansowej i gospodarczej. Wszystkimi funduszami parafii (roczny dochód za 1986 r. wynosił 155 tys. rubli) w niekontrolowany sposób zarządzała księgowa parafii O. Chamutnikowa, która wcześniej pracowała jako ekonomistka w jednym z miejskich wydziałów zaopatrzenia pracowniczego. W szczególności ujawniono, że księgowy wypłacał stróżowi premię w wysokości 50 rubli, a także otrzymywał miesięczne wynagrodzenie jako stolarz i spedytor. Ponadto jego żona, śpiewaczka chóralna, która według inspektora od czasu do czasu odwiedzała kościół, otrzymywała 200 rubli z kasy kościoła, podobnie jak pozostałych dziesięciu (chór składał się z 16 osób) członków chóru. Ponadto pełnomocnik odnotował fakt, że w 1985 r. z winy organu wykonawczego z kościoła skradziono sejf z pieniędzmi i pieczęcią³¹⁸. Parafia w ogóle nie prowadziła rejestru pogrzebów. P. Panczenko przytacza fakt, że „przez wiele lat żaden z pracowników rejonowego wydziału finansowego, będących członkami komisji pomocowych, nie sprawdzał działalności finansowo-gospodarczej”³¹⁹.

Taką samą sytuację zaobserwowano w cerkwiach nikitowskiego rejonu Horliwki, w Amwrosijewce oraz wsi Błahodatne rejonu awrosijewskiego. W kościele w tej ostatniej wsi

³¹⁶ Ibid.

³¹⁷ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета по областям о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах, проповеднической деятельности служителей культа, финансовой деятельности религиозных организаций, о снятии и взятии на учет неофициально действующих религиозных групп за 1987 год, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 380, s. 161, CAPWOW.

³¹⁸ Ibid., s. 161.

³¹⁹ Информации... неофициально действующих... 1987 год, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 380, s. 162, CAPWOW.

dach został naprawiony w 1986 roku. Trzech dekarzy otrzymało wynagrodzenie w wysokości 1500 rubli, ale pracownicy rejonowego wydziału finansowego nie potrącili im podatku dochodowego³²⁰. Tak więc skala szarej strefy, która była charakterystyczna dla późnego okresu sowieckiego, nie ominęła życia gospodarczego parafii prawosławnych. Przy obliczaniu wynagrodzeń warto zwrócić uwagę, że w 1986 roku średnia krajowa w Ukrainie wynosiła 179 rubli miesięcznie³²¹.

Tak więc z tych epizodów życia wewnątrzwyznaniowego można wnioskować, że w okresie „pierestrojki” w latach 1985–1991 niedociągnięcia w działalności pełnomocnika stały się zauważalne w wyniku kontroli przeprowadzonych przez przedstawicieli Rady do Spraw Wyznań. Takie zmiany były spowodowane przede wszystkim polityką otwartości, która stworzyła obywatelom ZSRR przynajmniej pewne możliwości bezpośredniego komunikowania się z władzami.

Prawdziwym punktem zwrotnym w stosunkach Kościół–państwo w Związku Radzieckim był rok 1988, rok tysiąclecia chrztu Rusi. Profesor Jeleński pisze o tym:

„Poważnym krokiem w kierunku zmiany sowieckiej polityki kościelnej było spotkanie Gorbaczowa z patriarchą Pimenem i członkami Świętego Synodu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w przeddzień tysięcznej rocznicy wprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi. [...] Kroki podjęte przez Gorbaczowa i jego współpracowników zmusiły centralny aparat ideologiczny do skorygowania swojego kursu. Ewolucja w tej sprawie była najlepszą ilustracją zmiany poglądów na temat tysiąclecia. Jeszcze pod koniec 1987 r. szef Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR, K. Charczew, podkreślał: „Nie uważałbym tej daty za święto narodowe. Jest to święto wielu wyznań chrześcijańskich istniejących w naszym kraju, Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej”³²².

Przygotowując się do obchodów tego wielkiego wydarzenia historycznego, rząd radziecki zwrócił szczególną uwagę na Ukrainą SRR, której stolica, Kijów, była bezpośrednim miejscem chrztu Rusi. To właśnie w Kijowie i Moskwie jako stolicy Związku miały odbyć się główne uroczystości. Jednak rząd republikański przygotował dla

³²⁰ Ibid., s. 163.

³²¹ „Показники середньомісячної заробітної плати робітників та службовців, зайнятих у галузях економіки України, за 1958–1991 роки,” Пенсійний фонд України, Dostęp Wrzesień 2, 2025, <https://www.pfu.gov.ua/70642-pokaznyky-serednomisyachno-zarobitnoyi-platy-robitnykiv-ta-sluzhbovtiv-zajnyatyh-u-galuzyah-ekonomiky-ukrayiny-za-1958-1991-roky/>

³²² Єленський, “Релігія і «перебудова»”, 13-4

zagranicznych gości wiele wycieczek do zabytków architektury sakralnej i czynnych klasztorów w regionach Ukraińskiej SRR. Należy zauważyć, że miejsca te znajdowały się w Kijowie, Odessie, Charkowie, Lwowie, na Krymie i w obwodzie czerniowieckim, a zatem obwód doniecki nie został uwzględniony na tej liście³²³.

Jednak w obwodzie donieckim również zaplanowano uroczystości upamiętniające wydarzenia sprzed tysiąca lat. W związku z przygotowaniem i przeprowadzeniem wydarzeń rocznicowych z okazji tysiąclecia wprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi, organizowanych przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną, biuro pełnomocnika w terenie zorganizowało specjalne wydarzenia.

Już w 1987 roku Rada do Spraw Wyznań wysłała do lokalnych pełnomocników tajny dokument ostrzegający, że Patriarchat Moskiewski planuje wydanie Biblii, literatury religijnej i szeregu filmów dokumentalnych. Pełnomocnicy zostali poproszeni o zinterpretowanie tego jako obalenia „burżuazyjnej propagandy” o braku wolności sumienia w ZSRR³²⁴.

Należy zauważyć, że na początku 1988 r. władze radzieckie nie planowały aktywnego udziału w obchodach rocznicy religijnej. Dokumenty ze stycznia 1988 r. pokazują, że zmiana w podejściu do religii, na przykładzie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, była dość drastyczna. Na przykład planowano, że do końca roku zostanie zburzona cerkiew prawosławna św. Jerzego we wsi Ołeksandro-Szultine, rejon kostiantynowski (obecnie część rejonu kramatorskiego)³²⁵. W tym czasie budynek kościoła, zbudowany w 1829 roku, nie był zarejestrowany jako zabytek architektury, a jego długotrwałe użytkowanie jako magazynu doprowadziło do zniszczenia fresków z pierwszej połowy XIX wieku.

W przededniu obchodów rocznicowych i w ich trakcie w wielu obwodach regionu (Donieck, Makijiwka, Kramatorsk, Słowiańsk oraz rejon kramatorski) szefowie komitetów wykonawczych spotkali się z duchownymi wspólnot religijnych RKP, baptystów, ewangelików i innych wyznań. Warto zauważyć, jak retoryka władz lokalnych wobec organizacji religijnych w regionie zmieniała się w czasie. Na przykład pełnomocnik w swoim raporcie dla Rady ds. Wyznań zauważa, że na tych spotkaniach szefowie komitetów wykonawczych rad deputowanych ludowych informowali przywódców religijnych o realizacji planów rozwoju gospodarczego i społecznego miast i dzielnic, o pracach nad pierestrojką, otwartością i demokratyzacją. Jednak szczególnie interesujące jest to, że na spotkaniach przedstawiciele

³²³ Документы по подготовке и проведению 1000-тия, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 399, s. 38-40, CAPWOW.

³²⁴ Smolkin, *Sacred Space*, 232.

³²⁵ Справки, информации и докладные записки об использовании бывших культовых зданий в городах и районах области, зesp. P-4021, sygn. 1, akt 589, s. 1, APOD.

komitetów wykonawczych rad lokalnych podkreślali potrzebę zjednoczenia wysiłków organów państwowych i organizacji kościelnych w walce o pokój i „moralny charakter” człowieka radzieckiego³²⁶.

W kwietniu 1988 r. telewizja regionalna po raz pierwszy zorganizowała wywiad z rządzącym biskupem metropolitą Sergiuszem, zwierzchnikiem diecezji donieckiej i woroszyłowgradzkiej, z okazji tysiąclecia wprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi³²⁷. W tym samym czasie w Donieckim Muzeum Sztuki zorganizowano wystawę sztuki religijnej, a w regionalnym teatrze dramatycznym odbył się uroczysty koncert³²⁸.

Kolejną oznaką, że obchody tysiąclecia były sankcjonowane przez państwo, a w niektórych miejscach nawet pomagało ono w ich organizacji, był fakt, że Donieckie Regionalne Muzeum Sztuki zorganizowało w jednej ze swoich sal wystawę poświęconą tysiącleciu wprowadzenia chrześcijaństwa w na Rusi³²⁹.

Uroczystości rocznicowe w obwodzie donieckim odbyły się w dniach 22–24 sierpnia 1988 roku. W poniedziałek 22 sierpnia w katedrze św. Mikołaja w Doniecku odbyła się Boska Liturgia z procesją oraz dziękczynne nabożeństwo na cześć obchodów. Tego samego dnia duchowieństwo i wierni z Doniecka i Woroszyłowgradu, w liczbie około 200 osób, złożyli wieniec pod pomnikiem „Twoim wyzwolicielom, Donbasie”³³⁰, odtwarzając w ten sposób obowiązkowy rytuał obywatelski, nieodłączny od wszystkich obchodów końca epoki sowieckiej, o czym wspomniano powyżej.

Do przeprowadzenia uroczystości duchowieństwu i wiernym udostępniono pomieszczenia centrum prasowego Ministerstwa Przemysłu Węglowego Ukraińskiej SRR, gdzie następnego dnia odbyło się spotkanie. Wybitna postać Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, przyszły biskup Symferopola i Krymu, Dniepru i Zaporozża, Połocka i Hłuboka, a w tym czasie członek rady diecezjalnej, rektor cerkwi św. Aleksandra Newskiego w Słowiańsku w obwodzie donieckim, archimandryta Gleb (Sawwin) wygłosił referat zatytułowany *Diecezja Woroszyłowodzko-Doniecka na Tysiąclecie Chrztu Rusi*³³¹. W spotkaniu wzięli udział przedstawiciel Komitetu Wykonawczego Donieckiej Rady Obwodowej D.F. Rossychina, wiceprzewodniczący Zarządu Donieckiego Oddziału Fundacji Kultury Radzieckiej W.M. Pugło oraz wiceprzewodniczący Obwodowego Komitetu Ochrony Pokoju

³²⁶ Ibid., s. 82.

³²⁷ Документы по подготовке и проведению 1000-тия, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 399, s. 82, CAPWOW.

³²⁸ Переписка с вышестоящими органами по основным вопросам деятельности, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 591, s. 100, APOD.

³²⁹ Ibid., s. 83.

³³⁰ Ibid., s. 112.

³³¹ Ibid.

S.O. Niekrasow. Oprócz przedstawicieli państwa gratulacje złożyli przewodniczący Donieckiej Obwodowej Rady Prezbiteriańskiej Kościoła Baptystów Ukrainy S.F. Karpenko i prezbiter Donieckiej Wspólnoty Adventystów Dnia Siódmego M.G. Ziniuk.

Należy zauważyć, że wyraził gratulacje na wydarzeniach bohater Związku Radzieckiego, pułkownik D.F. Niekrasow, w czasie wojny sowiecko-niemieckiej służył na czołgu zbudowanym kosztem wiernych RKP³³², co w sowieckim systemie wartości oznaczało legalizację ocieplających się stosunków między państwem a organizacjami religijnymi ze strony weteranów – nosicieli żywej pamięci historycznej o wydarzeniu, którego skalę historyczną w sowieckiej metanarracji można było porównać tylko z dniem „Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej”.

24 sierpnia 1988 r. komitet wykonawczy Donieckiej Obwodowej Rady Deputowanych Ludowych zorganizował spotkanie z przedstawicielami duchowieństwa diecezji donieckiej i woroszyłowgradzkiej w związku z tysiącleciem wprowadzenia chrześcijaństwa w Rosji. Przemówienia wygłosili pierwszy zastępca przewodniczącego Donieckiego Obwodowego Komitetu Wykonawczego Władimir Griszyn i metropolita Sergiusz. Pan Griszyn wyraził wdzięczność duchowieństwu i wiernym za ich pracę w dziedzinie utrzymania pokoju. W odpowiedzi metropolita Sergiusz mówił o miejscu Kościoła w procesie pierestrojki, o pragnieniu wiernych i duchowieństwa, aby w nim uczestniczyć i pomóc uczynić pierestrojkę nieodwracalną³³³.

Ostatecznie, jak zauważa Wiktor Jeleński, rocznica tysiąclecia chrztu Rusi została naznaczona rosyjskim nacjonalizmem, apologetyką rosyjskiego prawosławia i ustanowieniem „specjalnych stosunków” między Kremlem a RKP. Skala obchodów była również nieoczekiwana dla hierarchów kościelnych: nie spodziewali się oni tak znaczących ustępstw ze strony władz³³⁴.

Rok 1988 był niezwykle ważny dla RKP nie tylko jako rok jubileuszowy, ale także jako rok, w którym zatwierdzono pierwszy w historii statut RKP. Zgodnie z nim wspólnota była zarządzana przez proboszcza i radę parafialną. Kolejnym wyznacznikiem nowego kursu państwa wobec Kościoła było przyjęcie zaleceń dotyczących kontroli przestrzegania ustawodawstwa religijnego w związku z realizacją Statutu. Uznano w nich, że Statut nie był sprzeczny z radzieckim ustawodawstwem religijnym i zasugerowano, że władze lokalne nie powinny stawiać przeszkód prawosławnym wspólnotom religijnym w odzyskaniu własności

³³² Документы по подготовке и проведению 1000-тия, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 399, s. 113, CAPWOW.

³³³ Ibid.

³³⁴ Єленський, “Релігія і «перебудова»”, 20.

ich kościołów. Określono również prawo rady parafialnej do samodzielnego przyjmowania lub wydalania członków bez zgody władz³³⁵.

W związku z tym nie pozostaje nam nic innego, jak zgodzić się z wnioskami krajowych i zagranicznych badaczy, że obchody tysiąclecia chrztu Rusi były punktem zwrotnym w historii stosunków kościelno-państwowych w ZSRR. Na podstawie materiałów obwodu donieckiego możemy zauważyć, że po raz pierwszy w jego długiej historii władze regionalne nie tylko milcząco zgodziły się na organizację masowych wydarzeń przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną, ale także wzięły aktywny udział w ich przygotowaniu i przeprowadzeniu. Retoryka przedstawicieli Cerkwi prawosławnej wobec władz prawie się nie zmieniła, a metropolita Sergiusz na spotkaniu w Doniecku zadeklarował przywiązanie do idei „pierestrojki”.

Tak więc stosunki między pełnomocnikiem Rady do Spraw Wyznań a Kościołem prawosławnym w latach 1965–1991 w obwodzie donieckim można ogólnie określić jako obustronnie lojalne. Ogólnie rzecz biorąc, duchowieństwo prawosławne nie było przeciwne władzom radzieckim, a te ostatnie nie sprzeciwiały się bezpośrednio działalności wspólnot prawosławnych. Jednak całkowita kontrola nad RKP w obwodzie donieckim pozwalała władzom, reprezentowanym przez pełnomocnika, zawsze trzymać rękę na pulsie kościelnej działalności, a ateistyczna polityka władz komunistycznych pozostawała priorytetem w stosunkach kościelno-państwowych w tym czasie. Pod koniec badanego okresu oficjalna sowiecka retoryka księży nie była już akceptowana przez władze i wywoływała niezadowolenie wśród wiernych. Warto zauważyć, że w przeciwieństwie do większości innych regionów Ukraińskiej SRR, w obwodzie donieckim nie było silnego prawosławnego podziemia religijnego. W okresie „stagnacji” zdarzały się pojedyncze przypadki zamykania cerkwi i likwidacji wspólnot prawosławnych w regionie. Ponieważ spadek liczby wspólnot prawosławnych był zgodny z ogólnymi trendami sowieckiej polityki ateistycznej, władze próbowały usprawiedliwić ten proces, znajdując oficjalne wytłumaczenie w rzekomo niewystarczającej liczbie parafian. Punktem zwrotnym w stosunkach między państwem a Cerkwią prawosławną były obchody tysiąclecia chrztu Rusi w 1988 r. Pomimo faktu, że w obwodzie donieckim nie zorganizowano żadnych bezpośrednich wydarzeń, ogólnozwiązkowe zmiany logicznie wpłynęły na realizację radzieckiej polityki religijnej w regionie.

³³⁵ Переписка с вышестоящими и местными органами власти по основным вопросам деятельности, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 603, s. 8, APOD.

3.2. Działalność Pełnomocnika Rady ds. Wyznań w odniesieniu do wspólnot baptystycznych w regionie

Historia ewangelicznych chrześcijan baptystów w obwodzie donieckim rozpoczęła się w drugiej połowie XIX wieku, kiedy to w latach 80. XIX wieku na południu ówczesnej guberni jekaterynosławskiej, w szczególności w miastach Debalcewe, Makijiwka oraz we wsi Hryszyno (obecnie Pokrowsk), zaczęli osiedlać się baptyści. W 1916 r. w powiecie bachmuckim żyło 462 baptystów, w powiecie mariupolskim – 113, a już w spisie powszechnym z 1923 r. w powiatach obwodu donieckiego, które później weszły w skład obwodu donieckiego, mieszkało 3137 ewangelików i baptystów (których w spisie liczone oddzielnie). Po 1933 roku w regionie nie było prawie żadnych aktywnych społeczności ewangelickich³³⁶.

Pomimo antyreligijnej kampanii lat 30. i spadku liczby wspólnot baptystycznych w regionie, obwód doniecki nadal był jednym z centrów baptyzmu w ZSRR. Według raportu pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych przy Radzie Ministrów ZSRR z 1947 r., w przemysłowych regionach Ukraińskiej SRR, z których głównym był obwód doniecki, znajdowało się do 40% wszystkich wspólnot baptystycznych republiki³³⁷.

W tym kontekście należy zauważyć, że lata 60. były dekadą poważnych wyzwań, przed którymi stanęli ewangeliczni chrześcijanie baptyści w całym ZSRR. Po ostrej presji ze strony organów bezpieczeństwa państwowego na wspólnoty baptystyczne, Wszechzwiązkowa Rada Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów (WRECB) wysłała na początku 1961 r. tajny list do wierzących, zgodnie z którym tradycyjne baptystyczne praktyki angażowania dzieci w służbę, pracy z młodzieżą i konwertytami zostały uznane za niepożądane. W odpowiedzi powstała radykalna opozycja religijna wobec WRECB, Rada Kościołów Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów (RKECB), która została zinstytucjonalizowana³³⁸. To właśnie walka z takimi „schizmatycznymi sekciarzami” będzie być może najważniejszym zadaniem pełnomocników w regionach i republikach w drugiej połowie XX wieku w ZSRR. Biorąc pod uwagę fakt, że mezoregion doniecko-przydnieprzański (obejmujący obwody doniecki, dniepropietrowski, zaporoski i kirowogradzki) wyróżnia się obecnością dużego odsetka wspólnot protestanckich

³³⁶ Юрий Сириченко, „История евангельско-баптистского движения в г. Донецке и Донецкой области”, в *Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие*, під ред. А.Шевченка та І. Козловського (Донецьк: Наука і освіта, 2008), 90-4.

³³⁷ Отчеты о работе, справки и другие материалы уполномоченным советам по делам русской православной церкви и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, зеср. 1, sygn. 23, akt 4556, s. 115, CAPZ.

³³⁸ Петров, „Евангельські церкви”, 316-7.

w sieci organizacji religijnych w regionie³³⁹, obwód doniecki był jednym z kluczowych obszarów, w których działały zarejestrowane i niezarejestrowane wspólnoty baptystów, a co za tym idzie, była prowadzona walka z tymi ostatnimi przez władze radzieckie.

Fakt, że w 1946 roku liczba zborów baptystycznych w obwodzie stalinowskim była najwyższa w Ukrainie, świadczy o szybkim tempie zakładania nowych zborów i wzroście liczby wiernych. Obwód stalinowski zajmował dopiero szóste miejsce w republice pod względem liczby zborów baptystycznych, za obwodami rówieńskim, kijowskim, kamienieckopodolskim, sumskim i charkowskim³⁴⁰. Według stanu na 1972 r., pod względem liczby wspólnot baptystycznych obwód doniecki zajmował trzecie miejsce wraz z obwodem czerkaskim, ustępując jedynie obwodowi rówieńskiemu i kijowskiemu – 64 wspólnoty (na 1033 w Ukraińskiej SRR – 6,2%)³⁴¹, a pod względem liczby członków zarejestrowanych wspólnot baptystycznych obwód doniecki ustępował jedynie obwodowi rówieńskiemu w Ukraińskiej SRR – 9087 osób (na 97001 osób w całej Ukrainie, co stanowi 9,4% ich ogólnej liczby). Tym samym obwód doniecki wyróżniał się wysoką gęstością legalnie działających wspólnot baptystów – 142 osoby na wspólnotę, podczas gdy średnia dla Ukrainy wynosiła 94 osoby na wspólnotę. Porównując dane dotyczące płci, wieku i profilu społecznego osób ochrzczonych we wspólnotach baptystycznych w obwodach winnickim, donieckim, lwowskim i charkowskim w 1977 r., można zauważyć, że największa liczba nowych chrztów wystąpiła w obwodzie donieckim (313), podczas gdy w pozostałych trzech regionach ochrzczono 436 osób³⁴². Wśród ochrzczonych w obwodzie donieckim 42% stanowiły osoby w wieku powyżej 50 lat (na przykład w obwodzie charkowskim tylko 21%, a w obwodzie lwowskim – 68%)³⁴³.

Dlatego strategia władz sowieckich w tym okresie była kształtowana przez klasyczną zasadę *divide et impera*. W 1966 r. rozpoczęła się aktywna ofensywa przeciwko niezarejestrowanym wspólnotom Rady Kościołów, 14 marca Rada do Spraw Wyznań wydała tajny dekret nr 50/s, a 26 marca Prezydium Rady Najwyższej Ukraińskiej SRR wydało podobną dyrektywę, która odnosiła się w szczególności do „nielegalnej działalności sekciarskich schizmatyków Kościoła baptystów”³⁴⁴.

³³⁹ Сергій Павлов, “Організація релігійно-географічної сфери в Україні” (Дис. канд. геогр. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 1999), 13.

³⁴⁰ Год, “Громади Церкви СХБ”, 291.

³⁴¹ Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, процессах и явлениях происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1972 год, зєсп. Р-4648, sygn. 5, akt 293, s. 33-44, CAPWOW.

³⁴² Бондарчук, “Against/beyond «радянського»”, 798.

³⁴³ Ibid.

³⁴⁴ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий по Донецкой области на 1968 г., зєсп. Р-4021, sygn. 1, akt 230, s. 5, APOD.

Zgodnie z wytycznymi rządu centralnego, pełnomocnik Rady zaczął identyfikować przywódców podziemia baptystycznego („przywódców schizmatycznych” – zgodnie z radzieckim słownictwem) i współpracować z nimi w celu przystąpienia ich w przyszłości do WRECB. W związku z tym opracowano pewien zestaw środków, które obejmowały: zbieranie danych o „przywódcach”, rozmowy prewencyjne z przywódcami niezarejestrowanych wspólnot, agitację ateistyczną i propagandę. Wśród oficjalnie przyjętych metod pracy z opozycją władze uciekały się również do zachęcania do publicznego ostracyzmu, którego mieli doświadczać liderzy i członkowie wspólnot baptystycznych (dyskusje w grupach roboczych, w miejscu zamieszkania, publikacje o „antyradzieckich działaniach” w lokalnej prasie itp.) Na przykład 14 stycznia 1974 r. w Słowiańsku zarejestrowano nieautoryzowane przez władze spotkanie modlitewne zwolenników Rady Kościołów, a artykuł o jej liderze, pracowniku Słowiańskich Zakładów Ceramicznych, został opublikowany w gazetach „Socjalistyczny Donbas”, „Sowiecka Doniecczyzna”, „Komunista” oraz „Słowiański Ceramik”³⁴⁵. Takie formy oddziaływania miały na celu stworzenie trudnych warunków dla życia i pracy, a w rezultacie zniechęcenie protestantów do uczęszczania do wspólnot religijnych. Na przykład w 1978 roku w regionie odbyło się 109 takich rozmów, a w 1982 roku już ponad 330³⁴⁶. Wzrost liczby rozmów nie oznaczał jednak poprawy działalności ateistycznej czy intensyfikacji walki z podziemiem religijnym, a marginalizacja baptystów rzadko powodowała ich odejście od wiary.

Inną ważną cechą życia religijnego baptystów było ich aktywne zaangażowanie w działalność społeczną i wysoki poziom religijności. Na przykład w 1965 r. prawie wszyscy członkowie ośmiu największych zarejestrowanych wspólnot baptystycznych w obwodzie donieckim wzięli udział w obchodach Wielkanocy, co wyraźnie kontrastuje z sytuacją w Rosyjskim Kościele Prawosławnym³⁴⁷.

W związku z tym problematyczna dla władz radzieckich kwestia rejestracji zborów baptystycznych przeniosła się na nową płaszczyznę – zaniechanie prawnych niuansów rejestracji było postrzegane jako klucz do lojalności lokalnych baptystów, a tym samym do zmniejszenia „stopnia sprzeciwu” (zob. aneks A). Już w 1968 r. jednym z priorytetów na ten rok była rejestracja zborów baptystycznych w miastach Komsomolsku (obecnie Kalmiuckie) i Słowiańsku³⁴⁸. Chociaż uchwała Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR nr 21

³⁴⁵ Информации уполномоченных по областям и г.Киеву о наличии и деятельности находящихся вне регистрации религиозных объединений (информации о мерах по выполнению постановления ЦК Компартии Украины от 9.10.73), зesp. P-4648, sygn. 7, akt 6, s. 30, CAPWOW.

³⁴⁶ Информации обкомов и киевского горкома партии, зesp. 1, sygn. 11, akt 279, s. 51, CAPZ.

³⁴⁷ Бондарчук, „Against/beyond «радянського»”, 845.

³⁴⁸ План...1968, зesp. P-4021, sygn. 1, akt 230, s. 4, APOD.

z 16 października 1965 r. stwierdzała, iż „wszystkie baptystyczne wspólnoty religijne i grupy wiernych podlegają rejestracji pod warunkiem, że bezwarunkowo uznają i przestrzegają radzieckiego ustawodawstwa dotyczącego kultów. Nieuznawanie przez wiernych władz i organów kościelnych, niewielki rozmiar związku wyznaniowego, brak specjalnego domu modlitwy nie mogą stanowić podstawy do odmowy rejestracji związku wyznaniowego”³⁴⁹. W rzeczywistości to właśnie „uznanie władz” było kamieniem węgielnym rejestracji wspólnoty.

Jak wspomniano powyżej, władze zwracały szczególną uwagę na przywódców „schizmatyków”, jako wspólnot odłączonych od Kościoła baptystycznego głównie z powodu sympatii i pozycji prezbitera. Najbardziej znanym z tych przywódców w obwodzie donieckim był Mychajło Szaptała, który w latach 60. i 70. prowadził aktywną działalność religijną, sklasyfikowaną przez władze jako antyradziecka. Obywatele Seniczenko i Łomanow byli aktywni w ruchu Rady Kościołów w Doniecku, obywatel Kumaniszyn w Drużkowce, obywatel Stepnin w Amwrosijewce, a obywatel Sawczenko w Żdanowie³⁵⁰.

Próby władz lokalnych pozbycia się aktywnych członków protestanckiego podziemia religijnego za pomocą sankcji administracyjnych i dyscyplinarnych nie powiodły się. Prezbyter niezarejestrowanej wspólnoty baptystów w dzielnicy kujbyszewskiej w Doniecku, S. Łomanow, w rozmowie z pełnomocnikiem powiedział: „Okrucieństwo stosowane przez władze wobec wierzących nie przyniesie żadnych korzyści, ponieważ wśród wierzących zachodzą burzliwe procesy; lepiej rozwiązywać sprawy bez grzywien i kar. Nie będzie większego pożytku, jeśli zostaną uwięzieni, ponieważ inni, bardziej źli, przyjdą mnie zastąpić”³⁵¹.

Dzięki raportom pełnomocnika Rady możemy prześledzić zmiany w liczbie wspólnot wśród zwolenników Rady Kościołów w sposób chronologiczny. W 1968 roku pełnomocnik odnotował 15 grup³⁵², w 1969 – 12³⁵³, w latach 1970–1976 – 11³⁵⁴, w 1977 – 10³⁵⁵, w 1979 – 9³⁵⁶. A już w 1981 roku, w planie na następny rok, pełnomocnik L. Serpilin postawił zadanie całkowitego wyeliminowania podziemnej sieci protestanckiej w regionie w ciągu najbliższych

³⁴⁹ Информации и сведения...1964-1966, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 71, s. 5-6, CAPWOW.

³⁵⁰ План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий по Донецкой области на 1969 г., zesp. P-4021, sygn. 1, akt 240, s. 6, APOD.

³⁵¹ Документы..ехб...1973, zesp. 4648, sygn. 7, akt 38, s. 29, CAPWOW.

³⁵² План...1968, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 230, s. 1, APOD.

³⁵³ План...1969, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 240, s. 2, APOD.

³⁵⁴ План...1970, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 255, s. 2, APOD; План...1971 г., zesp. P-4021, sygn. 1, akt 268, s. 2, APOD; План...1972, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 278, s. 2, APOD; План...1973, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 288, s. 3, APOD; План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Донецкой области на 1975 г., zesp. P-4021, sygn. 1, akt 336, s. 5, APOD; План...1976, s. 4.

³⁵⁵ План работы аппарата уполномоченного по делам религий по Донецкой области на 1977 г., zesp. P-4021, sygn. 1, akt 365, s. 5, APOD.

³⁵⁶ Годые планы работы уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Донецкой области на 1979 г., zesp. P-4021, sygn. 1, akt 387, s. 4, APOD.

dwóch lat³⁵⁷. Należy jednak zauważyć, że niezależnie od liczby wspólnot, w latach 1967–1979 liczba zwolenników podziemnej organizacji baptystów pozostawała względnie stała: około 300–500 osób (według raportów pełnomocnika), co pozwoliło obwodowi donieckiemu znaleźć się wśród pięciu obwodów o największej liczbie zwolenników RKECB (stan na 1966 r.)³⁵⁸. Jednak na podstawie wspomnień i rozbieżności w liczbach podanych przez pełnomocnika, P. Bondarczuk stwierdza, że liczba podana przez pełnomocnika była zaniżona³⁵⁹.

Analizując liczbę członków społeczności i ich aktywność, Petro Bondarczuk na przykładzie obwodu donieckiego stwierdza, że w czasie świąt wielkanocnych w kwietniu 1965 r. prawie 65% członków społeczności uczestniczyło w czterech uroczystych nabożeństwach w ośmiu największych społecznościach obwodu donieckiego w Żdanowie, Doniecku, Artemiwsku, Horliwce, Kramatorsku i Słowiańsku. Już w Wielkanoc 1976 roku prawie taki sam odsetek członków wspólnoty uczestniczył w świątecznych nabożeństwach w baptystycznej wspólnocie w dzielnicy kujbyszewskiej w Doniecku³⁶⁰.

Sytuacja jest szczególnie niejednoznaczna w przypadku Wszechzwiązkowej Rady Baptystów, która wtedy przeszła na ukrytą współpracę z władzami lokalnymi. W szczególności jeden po drugim pojawiają się przypadki donosów przebiterów wspólnot baptystycznych na swoich „kolegów” z Rady Kościołów. Dla zilustrowania powyższej tezy skupmy się na mikrohistorycznej analizie działalności dwóch najbardziej znanych baptystów w regionie, którzy, jak wynika z dokumentów pełnomocnika, mieli nieformalne kontakty z władzami.

Na przykład starszy przebiter Kościoła Baptystów w obwodzie donieckim, znany w całym Związku Radzieckim kaznodzieja Iwan Tatarczenko, na posiedzeniu Rady do Spraw Wyznań w Moskwie oskarżył swoich byłych „braci w Chrystusie” o chęć przejęcia władzy w Kościele Baptystów i wyraził oburzenie działalnością „Rady Krewnych Więźniów Skazanych za Słowo Boże w ZSRR”, w której aktywnie uczestniczyła matka słynnego³⁶¹ pastora Gieorgija Winsa³⁶².

³⁵⁷ Перспективный план работы аппарата уполномоченного совета по делам религий по Донецкой области на 1981 г., zesp. P-4021, sygn. 1, akt 433, s. 2, APOD.

³⁵⁸ Бондарчук, *Релігійні течії в радянській Україні*, 197.

³⁵⁹ Бондарчук, *Релігійні течії в радянській Україні*, 197.

³⁶⁰ Бондарчук, „Свангельські християни-баптисти”, 161-2.

³⁶¹ Gieorgij Wins (1928–1998) – sekretarz generalny Rady Kościołów Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów (1965–1992), dysydent. Dwukrotnie skazany na kary od trzech do dziesięciu lat więzienia w sowieckich łagrach. Został wymieniony na sowieckich szpiegów w 1979 roku, gdy jego uwięzienie zwróciło uwagę prezydenta Jimmy'ego Cartera.

³⁶² Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Советом по Донецкой области за 1969 год. Том V., zesp. P-4648, sygn. 5, akt 148, s. 19, CAPWOW.

Na uwagę zasługuje również przypadek A. Prokofiewa, jednego z aktywnych członków Rady Kościołów. Będąc uwięzionym w mieście Thorez w obwodzie donieckim, Aleksiej Fiodorowicz Prokofiew, przed przeniesieniem na terytorium Krasnojarska, wysyłał listy do wspólnot z kazaniem, w którym, nie uciekając się do jawnych wezwań do walki z obecną władzą, podkreślał potrzebę wzmocnienia wspólnej modlitwy. Chcąc poznać motywy jego kazania, dalsze plany i nastroje wśród baptystów, Rada Kościołów wysłała prezbitera wspólnoty Makijowskiej Wszechzwiązkowej Rady, Mitina, na spotkanie z Prokofiewem. Po długim spotkaniu w areszcie śledczym Mitin przedstawił na piśmie całą treść rozmowy z opozycyjnym prezbyterem G. Gomli, żądając od władz radzieckich zapewnienia poufności jego kroku³⁶³. Warto zauważyć, że motywacja takich działań pozostaje nieznana badaczom, ale dla totalitarnego państwa z rozbudowanym aparatem karno-represyjnym i historią dziesięcioleci represji wobec wierzących i duchownych, złamanie woli nawet najbardziej uczciwych ludzi nie było trudnym zadaniem.

Proces „jednoczenia” wspólnot baptystycznych z innymi wspólnotami protestanckimi był powolny i problematyczny. Nie tylko dlatego, że sam pełnomocnik sprawował nad nim kontrolę i inicjatywę. W ten sposób, po nasileniu nacisków na niezarejestrowane związki wyznaniowe, w lipcu 1972 r. M. Szaptała został zmuszony wraz z całą wspólnotą w Charcysku (170 osób) do opuszczenia podziemia religijnego i zjednoczenia się z zarejestrowaną wspólnotą baptystów³⁶⁴. Pełnomocnik zwrócił uwagę na szczególną rolę starszego baptystów w regionie, Iwana Tatarczenki, w jednoczeniu wspólnot³⁶⁵.

Z retoryki raportów do Moskwy i Kijowa widać, że zjednoczenie było niezwykle sztuczne, a wierzący po obu stronach, po długiej obróbce ideologicznej, nie nawiązywali kontaktu z przedstawicielami „drugiej” społeczności. Sprawa była na tyle znamienna, że zwróciła uwagę urzędu Pełnomocnika ds. Wyznań Ukraińskiej SRR, który na bieżąco kontrolował sytuację w Charcysku. W szczególności, gdy na nabożeństwo w nowej wspólnocie (w której większość stanowili byli „schizmatycy”) przybył wspomniany starszy baptystów w regionie, Iwan Tatarczenko, Michaił Szaptała wręczył mu notatkę z prośbą o niewygłaszanie kazań, aby nie zakłócać spokoju w i tak już napiętej sytuacji. Reakcja Tatarczenki była błyskawiczna – już następnego dnia Szaptała został wezwany na spotkanie z inspektorem pełnomocnika Rady ds. Wyznań Ukraińskiej SRR, I. Mnyszenką, który w tym czasie przebywał

³⁶³ Заявления и жалобы...1968 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 47, s. 29-32, CAPWOW.

³⁶⁴ Докладные записки ответственных работников Уполномоченного Совета по УССР о результатах проверки работы областных Уполномоченных Совета за 1972 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 297, s. 4, CAPWOW.

³⁶⁵ Ibid., s. 5.

na inspekcji w Doniecku. Spotkanie zaowocowało publicznymi przeprosinami ze strony Szaptały wobec Tatarczenki³⁶⁶. Biorąc pod uwagę wieloletnią opozycję Szaptały wobec reżimu sowieckiego i jego wizerunek jako aktywnego społecznego i religijnego nonkonformisty, wierni Rady Kościołów nie chcieli uwierzyć, że osiągnął on porozumienie z władzami. Rozpowszechnianie informacji o zjednoczeniu wspólnot nazwali pułapką, a sam pastor Szaptała po prostu zmienił miejsce zamieszkania i założył własną wspólnotę na południu Ukrainy³⁶⁷.

W 1976 r. proces jednoczenia odrębnych wspólnot baptystycznych Związku Baptystów i Rady Kościołów zakończył się wyborem M. Szaptały na prezbitera, który oświadczył, że pomimo zróżnicowanych poglądów członków wspólnoty, zastosuje środki reedukacji wobec tych, którzy do tej pory wspierali „schizmatyków”, aby „zmusić ich do zajęcia właściwego stanowiska”³⁶⁸. Można z dużym prawdopodobieństwem założyć, że zdarzenie to jest przykładem niejawnego administrowania i nacisków ze strony pracowników Rady do Spraw Wyznań.

Cechą charakterystyczną wspólnot protestanckich w późnym okresie sowieckim był silny związek między charyzmatycznym przywódcą wspólnoty a przynależnością jego wspólnoty do Wszechzwiązkowej Rady lub Rady Kościołów. Z reguły to stanowisko prezbitera determinowało opinię większości członków jego wspólnoty. Widać to na przykładzie M. Szaptały i jego przejścia do WRECB, a także na przykładzie I. Tatarczenki, do którego przeszli wierni z Rady Kościołów³⁶⁹. Według czasopisma „Bratskij wiestnik” w latach 1966–1967 ponad 80 wiernych przeszło z Rady Kościołów do WRECB w obwodzie donieckim³⁷⁰. W latach 70. apele o organizowanie braterskich spotkań, wznowienie komunikacji i dążenie do jedności podpisywali S. Seniczenko i I. Aleksiejew, baptyści z obwodu donieckiego, którzy przenieśli się z niezarejestrowanych wspólnot³⁷¹.

³⁶⁶ Докладные записки...проверки...1972 zesp. P-4648, sygn. 5, akt 297, s. 4, CAPWOW.

³⁶⁷ Ibid., s. 5.

³⁶⁸ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях Ехб за 1976 г., zesp. 4648, sygn. 7, akt 25, s. 29, CAPWOW.

³⁶⁹ “Вести из общин”, *Братский вестник* 4 (1969), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2626/

³⁷⁰ “Вести из общин”, *Братский вестник* 2 (1968), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2598/

³⁷¹ “Послание ко всему братству евангельских христиан-баптистов в СССР,” *Братский вестник* 5 (1972), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2763/; “Обращение ко всем верующим Евангельско-Баптистского исповедования в СССР,” *Братский вестник* 4 (1974), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2821/

Jednak nawet taki sytuacyjny stosunek niektórych wybitnych postaci Kościoła baptystycznego w obwodzie donieckim do władz radzieckich nie zmienił zdecydowanego i nieugiętego dążenia tej organizacji religijnej do niezależności. Uderzającym przykładem jest przypadek, gdy baptysci bronili prawa do wyboru głowy własnej organizacji w obwodzie donieckim, pomimo ingerencji pełnomocnika w ten wewnętrzny proces kościelny, podczas wyborów starszego Kościoła Baptystów w obwodzie donieckim w 1974 r.³⁷²

W dniu 20 grudnia 1972 r. starszy Rady Baptystów obwodu donieckiego, Iwan Tatarczenko, zmarł z powodu wylewu krwi do mózgu. Trudno przecenić jego wkład w działalność wspólnot baptystycznych w całym Związku Radzieckim, ponieważ został on wyświęcony w 1926 r., a od 1957 r. pełnił funkcję starszego w obwodzie donieckim³⁷³. O autorytecie Tatarczenki jako starszego świadczy jego obowiązkowa obecność na wszystkich ważnych wydarzeniach Kościoła baptystycznego, nie tylko w skali regionalnej (np. pogrzeb Anatolija Kiriuczancewa, przywódcy wspólnoty baptystów w Leningradzie)³⁷⁴. W 1970 roku I. Tatarczenko został ponownie wybrany do Prezydium Wszechzwiązkowego Kongresu Związku Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów³⁷⁵. Pogrzeb Iwana Tatarczenki był ważnym wydarzeniem, które skłoniło wielu starszych baptystów z całego Związku Radzieckiego do przyjazdu do Doniecka (w uroczystości pogrzebowej wzięło udział około 500 osób)³⁷⁶. Natychmiast po śmierci kaznodziei starsi zaczęli rozmawiać o nowym kandydacie na to wysokie stanowisko. Starszy na Ukrainę, M. Mielnikow, otrzymał list od 19 duchownych, w którym domagali się, aby na to stanowisko został wybrany S. Karpenko, starszy wspólnoty baptystów dzielnicy Czerwonogwardyjskiej w Makijiwce, lub P. Rybalka, starszy wspólnoty w Kramatorsku, a kaznodzieja z Doniecka D. Kijaszo został mianowany zastępcą starszego³⁷⁷.

Jednak takie zamiary kierownictwa baptystów nie spotkały się z życzeniem pełnomocnika. G. Gomla wołał, aby starszym został W. Mitin, o którym wspomniano wyżej w kontekście jego doniesień o uwięzionym Prokofiewie. Oczywiście obecność W. Mitina, który

³⁷² Карен Нікіфоров, "Євангельські християни-баптисти та радянська влада на Донеччині в період "застою", *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія* Вип.24 (2019): 102.

³⁷³ "Сообщение Президиума ВСЕХБ," *Братский вестник* 1 (1973), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2809/

³⁷⁴ Е.М. Гусева, "Траурные богослужения в Ленинградской общине евангельских христиан-баптистов" *Братский Вестник* 2 (1967), https://mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2513/

³⁷⁵ "Первый день съезда - утреннее заседание 9 декабря" *Братский Вестник* 2 (1970), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2676/

³⁷⁶ Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1972 год. Том III., 14 сентября-29 декабря 1972 г., зesp. Р-4648, sygn. 5, akt 296, s. 91, САРWOW.

³⁷⁷ Ibid., s. 91.

swoimi czynami udowodnił lojalność wobec władz, pomogłaby pełnomocnikowi kontrolować życie religijne i nastroje w niejednorodnej społeczności baptystów³⁷⁸.

Interesująca jest charakterystyka kandydatów, których G. Gomla przedstawił swoim przełożonym w Kijowie i Moskwie. Tak więc W. Mitin, według Gomli, „zna radzieckie ustawodawstwo dotyczące kultów religijnych [...] sam je egzekwuje i zapobiega jego naruszeniom”, „dostarcza obiektywnych informacji o wewnętrznych procesach we wspólnotach [...]”, „wie, jak prawidłowo budować relacje z władzami lokalnymi i pełnomocnikiem Rady”³⁷⁹. Jeśli chodzi o jego przeciwników, pełnomocnik informuje:

„Ani Karpenko, ani Rybałko nie nadają się na to stanowisko ani ze względu na motywy polityczne, ani na erudycję. Mają specyficzne rozumienie przepisów dotyczących kultów religijnych i wielokrotnie próbowali je naruszać. Na przykład Karpenko został pociągnięty do odpowiedzialności administracyjnej za zorganizowane nauczanie religii dla dzieci. Rybałko zignorował lokalne władze i pomógł zorganizować męski chór”³⁸⁰.

Na początku 1973 r. G. Gomla zauważył opóźnienie w procesie wyboru starszego prezbitera przez radę prezbiterialną regionu z powodu niechęci do władzy na tym stanowisku. Pełnomocnik zauważył:

„Nie wyklucza się możliwości wysłania na to stanowisko osoby z innego regionu. Osoba ta zajmie neutralne stanowisko, łatwiej będzie ją wykształcić; mając z nami kontakt, pomoże wyeliminować ekstremistyczne przejawy ze strony poszczególnych prezbitarów”³⁸¹.

Po długim oporze członków Rady prezbiteriańskiej przed wyborem W. Mitina, pełnomocnik poinformował w memorandum do członka Rady do Spraw Wyznań T. Tarasowa, że nie ma żadnych roszczeń do wyboru S. Karpenki na starszego prezbitera regionu³⁸². Ostatecznie 23 marca 1974 r. w mieście Kostiantyniwka w obwodzie donieckim, w obecności Mykoły Mykołajowycza Melnykowa, starszego Kościoła Baptystów w Ukrainie w latach

³⁷⁸ Ibid., s. 98.

³⁷⁹ Информации...1972...Том..III, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 296, s. 98, CAPWOW.

³⁸⁰ Ibid.

³⁸¹ Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1973 год. Том I., 19 января -27 июня 1973 г., zesp. P-4648, sygn. 5, akt 331, s. 198, CAPWOW.

³⁸² Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1973 год. Том II., 2 июля-29 декабря 1973 г., zesp. P-4648, sygn. 5, akt 332, s. 144, CAPWOW.

1964–1987, Stepan Fedorowycz Karpenko (ur. 1929) został wybrany starszym Kościoła Baptystów w obwodzie donieckim³⁸³.

Ten epizod z życia wspólnoty baptystów w obwodzie donieckim żywo ilustruje autonomistyczne aspiracje tego wyznania, z których nie zrezygnowało pomimo ustępstw wobec władz sowieckich. Ale jednocześnie widzimy w sytuacji z wyborem starszego baptystów w regionie, że metody administracyjne pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań są niewystarczające, aby mieć całkowity wpływ na wspólnoty religijne. Zasadnicze stanowisko baptystów z Rady Kościołów Baptystów spowodowało wówczas taktyczne ustępstwo na rzecz wspólnoty ze strony władz reprezentowanych przez pełnomocnika.

Dowodem oficjalnej kontroli władz nad działalnością baptystów była obecność pracowników biura pełnomocnika na ważnych wydarzeniach wewnątrzwyznaniowych. Na przykład w dniu 9 lutego 1985 r. w Doniecku odbyło się regionalne spotkanie przedstawicieli związków wyznaniowych baptystów obwodu donieckiego, na którym omówiono następujące kwestie: sprawozdanie starszego i regionalnej rady prezbiterialnej, wybory starszego i regionalnej rady prezbiterialnej, wybory delegatów na 43. Wszechzwiązkowy Zjazd Rady Najwyższej Baptystów, wybory delegatów na republikańskie zebranie baptystów, informacja starszego na Ukrainę J. Duchonczenko na temat sytuacji w zborach baptystycznych republiki. Starszy regionu S. Karpenko złożył na spotkaniu sprawozdanie³⁸⁴. W zjeździe wzięły udział 22 osoby z obwodu donieckiego³⁸⁵. W spotkaniu uczestniczył inspektor Rady ds. Wyznań Ihor Kozłowski z biura pełnomocnika³⁸⁶. W dniu 29.03.1986 r. w biurze pełnomocnika Rady ds. Wyznań odbył się specjalny dzień informacyjny dla prezbiterów baptystycznych wspólnot religijnych (wzięło w nim udział 68 osób). W. Rybalka, doktor nauk historycznych, docent katedry historii KPZR Donieckiego Uniwersytetu Państwowego, wygłosił wykład na temat *Działalność KPZR i państwa radzieckiego w polityce zagranicznej na obecnym etapie stosunków międzynarodowych*, a S. Niekrasowa, sekretarz wykonawczy regionalnego oddziału Radzieckiej Fundacji Pokoju – na temat *Miejsce i rola radzieckich organizacji pokojowych w międzynarodowym ruchu pokojowym*³⁸⁷. Nawet fakt, że obecność na wykładzie była

³⁸³ Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1974 год. Том I., 3 января-26 июля 1974 г., зesp. P-4648, sygn. 5, akt 370, s. 38, CAPWOW.

³⁸⁴ Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том I., зesp. P-4648, sygn. 7, akt 304, s. 65.

³⁸⁵ Ibid., s. 127.

³⁸⁶ Информации..происшествиях, s. 66.

³⁸⁷ Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том I., зesp. P-4648, sygn. 7, akt 339, s. 97, CAPWOW.

prawdopodobnie zapewniona metodami administracyjnymi, nie neguje okoliczności, że starsi baptystów nie odmówili przyjęcia i wysłuchania otwarcie ideologicznych wykładów, co może pośrednio wskazywać na pewien poziom lojalności wobec władz duchowieństwa baptystycznego w regionie. Tak więc, pomimo sporadycznych przejawów tolerancji ze strony władz radzieckich, ich stanowisko wobec wspólnot Wszechzwiązkowej Rady Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów w regionie nadal ucieleśniało się w próbach kontrolowania ich działalności.

Radzieckie władze państwowe i partyjne były zaniepokojone ekspansją sieci wspólnot baptystycznych, intensyfikacją w nich życia religijnego oraz wzrostem liczby publikacji baptystycznych. W szczególności w 1976 r. pełnomocnik zwrócił się o radę w sprawie zwiększenia nakładu czasopisma „Bratskij wiestnik”. W odpowiedzi na tę prośbę profesorowie Katedry Ateizmu Naukowego Donieckiego Uniwersytetu Państwowego, W. Bojarenczew i I. Czerskich, stwierdzili, że nie należy zwiększać nakładu czasopisma, ponieważ jest ono wyraźnym przejawem rozprzestrzeniania się ideologii religijnej, a strona urzędowa przedstawiła zalecenia dotyczące urozmaicenia artykułów materiałami o charakterze religijnym i patriotycznym³⁸⁸. Pełnomocnik kontynuował również kontrolę treści kazań starszych baptystów. Szacowano, że w 1976 r. 360 kaznodziejów wygłosiło 34000 kazań w zarejestrowanych zborach baptystycznych³⁸⁹. Niektóre z nich spotkały się z krytycznymi uwagami pełnomocnika. Na przykład kaznodzieja z miasta Makijiwka, Kowtkow, przekonywał swoją kongregację, że „nie było człowieka na Księżycu, tak jak nie było łazika księżycowego”. Warto zauważyć, że baptystyczny kaznodzieja zakwestionował tylko lądowanie amerykańskich astronautów na Księżycu, podczas gdy zignorował loty kosmiczne radzieckich kosmonautów. Prezbiter Błażko powiedział w swoim kazaniu: „Proszę spojrzeć, bracia i siostry: żyjemy dobrze, mamy wszystko w naszych domach – lodówki i telewizory. Ale nie ma radości w domu i nie ma radości w sercu, ponieważ nie ma wiary i ona upada”³⁹⁰. To ostatnie stwierdzenie dało pełnomocnikowi podstawy do stwierdzenia, że kryzys religii pogłębia się i do wykorzystania go jako dowodu na skuteczność sowieckiej polityki religijnej.

Na stanowisko ukraińskich baptystów wpłynęło również przyjęcie Aktu końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, znanego jako Porozumienia Helsińskie, które położyło podwaliny pod utworzenie OBWE. Według pełnomocnika, niektóre grupy

³⁸⁸ Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах, о реагировании верующих на решения XXV съезда КПСС, о проповеднической деятельности за 1976 год, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 23, s. 99-100, CAPWOW.

³⁸⁹ Информации..XXV съезда КПСС...1976, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 23, s. 207, CAPWOW.

³⁹⁰ Ibid., s. 206.

baptystów w regionie, które nazywa „ekstremistami”, promowały ideę demokratyzacji Kościoła. Przykładem takiej liberalizacji były wydarzenia z września 1975 roku, kiedy to w obwodzie donieckim odbyło się zgromadzenie młodzieży baptystycznej. W odpowiedzi na niezadowolenie pełnomocnika z działań skierowanych do dzieci i młodzieży, baptystyczny kaznodzieja Krygin oświadczył, że Kościół w ZSRR jest oddzielony od państwa, a państwo nie powinno „ingerować w działalność Kościoła”³⁹¹.

W 1987 r., kiedy administracyjny nacisk władz na organizacje religijne stawał się coraz mniejszy, doszło do incydentu, który zmusił pełnomocnika do zwrócenia szczególnej uwagi na działalność regionalnych wspólnot baptystycznych w związku z dystrybucją wśród ewangelicznych chrześcijan baptystów apelu autonomicznych stowarzyszeń baptystycznych, zatytułowanego *Świadomość duchowej potrzeby i wezwanie do modlitwy*, który wzywał do codziennej modlitwy przez miesiąc, co pełnomocnik uznał za pretekst do intensyfikacji życia religijnego i pracy misyjnej, a nawet szerzenia fanatyzmu. Poparcia dla tego apelu kategorycznie odmówiły jednak wszystkie wspólnoty Rady Baptystów i autonomicznie zarejestrowane wspólnoty Ewangelicznego Wyznania Chrześcijańskiego. Według meldunków operacyjnych, zwolennicy Rady Baptystów wszystkich czterech wspólnot w miastach Makijiwce, Doniecku, Horliwce i Charcysku, częściowo poparli apel, co wyrażało się w indywidualnych przypadkach modlitw w domach. Apel w pełni poparły tylko trzy autonomicznie zarejestrowane wspólnoty baptystów w miastach Charcysk, Drużkiwka i Słowiańsk, gdzie codziennie przez 40–60 minut przez cztery tygodnie z rzędu odbywały się godzinne modlitwy³⁹².

Ogólnie rzecz biorąc, możemy zgodzić się z konkluzją W. Wojnałowicza i N. Koczana, że połowiczne działania antyreligijne rządu radzieckiego doprowadziły jedynie do konsolidacji podziemia religijnego i przekształcenia go w poważne źródło oporu wobec polityki reżimu, a nie do zniszczenia religii lub przynajmniej zmniejszenia liczby wierzących³⁹³.

Na szczególną uwagę zasługuje międzynarodowa działalność religijna Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów. Wszechzwiązkowa Rada Kościołów Baptystów dołączyła do jednej z najpotężniejszych międzynarodowych organizacji międzyreligijnych, Światowej Rady Kościołów, w 1962 r. Chociaż początkowo Światowa Rada Kościołów była dość przychylna

³⁹¹ Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о религиозной обстановке, о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах за 1975 г., зesp. P-4648, sygn. 7, akt 2, s. 36, CAPWOW.

³⁹² Информации, докладные записки и справки уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о деятельности зарегистрированных объединений, процессах и явлениях, происходящих в них за 1987 год, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 381, s. 29, CAPWOW.

³⁹³ Віктор Войналович, *Релігійний чинник*, 287.

państwu radzieckiemu, eskalacja sytuacji w polityce zagranicznej w pierwszej połowie lat 80., w szczególności rozmieszczenie wojsk radzieckich w Afganistanie, doprowadziła do ostrych oświadczeń tej Rady dotyczących działań rządu radzieckiego. Na przykład w lutym 1980 r. Komitet Wykonawczy Światowej Rady Kościołów przyjął dokument zatytułowany *Zagrożenie dla świata*, w którym publicznie potępił inwazję na Afganistan. Delegacja radziecka, której członkiem był Byczkow, sekretarz generalny Światowej Rady Baptystów w latach 1971–1990, na próżno nalegała na anulowanie tego dokumentu³⁹⁴. Przykładem wsparcia stosunków międzynarodowych ewangelicznych chrześcijan baptystów pod koniec lat 80. jest wizyta w ZSRR głowy Związku Kościołów Słowiańskich w USA, W. Szachowa, jego zastępcy, G. Boltneva, oraz zastępcy głowy Pacyficznego Związku Kościołów Słowiańskich, O. Ageeva. Podczas dwutygodniowej wizyty we wrześniu 1987 r. baptystyczni kaznodzieje odwiedzili również Donieck, Kostiantyniwkę i Szachtarsk³⁹⁵. Przyjazd amerykańskich pastorów był oczywiście częścią deeskalacji napięć międzynarodowych w erze pierestrojki, a ich wizyty w obwodzie donieckim pokazują ważne miejsce wspólnot baptystycznych w regionie w skali kraju.

Obchody tysiąclecia chrztu Rusi odbyły się nie tylko we wspólnotach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. W 40 kościołach WRECB w obwodzie donieckim również odbyły się uroczystości z okazji rocznicy³⁹⁶. Korzystając ze złagodzenia presji ze strony władz radzieckich, w październiku 1988 r. donieccy baptysci mogli otworzyć nowy dom modlitwy. Podczas kazania Byczkow zauważył, że rok jubileuszowy był rokiem „powrotu narodu do chrześcijańskiego dziedzictwa i zrozumienia, że wierzący i niewierzący mają jedną Ojczyznę”³⁹⁷.

Tak więc zaczynając od lat 60. i kończąc z początkiem lat 90., wspólnoty protestanckie w obwodzie donieckim stały się bardziej aktywne, chociaż częściowo pozostawały w podziemiu. Wspólnota baptystów nadal działała w obwodzie donieckim, który był jednym z największych w Ukraińskiej SRR pod względem liczby wspólnot i wiernych. Władze radzieckie, reprezentowane przez pełnomocnika Rady ds. Wyznań w obwodzie donieckim i jego pracowników, obrały politykę katalizowania rozłamu we wspólnocie baptystów w stosunku do ewangelicznych chrześcijan baptystów. W ten sposób zawsze opozycyjna Rada

³⁹⁴ Олена Панич, “Міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів в умовах радянської політики державного атеїзму (1960-1980-ті рр.),” *Український історичний журнал* №5 (2017): 76.

³⁹⁵ В.И.К. “Хроника,” *Братский вестник* 1 (1988), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/3442/

³⁹⁶ “Из жизни поместных Церквей,” *Братский вестник* 2 (1989), https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/3481/

³⁹⁷ Ibid.

Kościółów zwróciła się ku taktycznym przejawom lojalności wobec systemu sowieckiego, co znacznie zmniejszyło presję wywieraną na nią przez pełnomocnika. Jednocześnie w latach 60.–90. XX wieku pełnomocnik zaczął ingerować w wewnętrzne procesy wyznaniowe Wszechzwiązkowej Rady Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów, na przykład popierając niektórych, a nie popierając innych na stanowisko starszych prezbiterów w regionie. Jednocześnie zwolennicy opozycyjnej Rady Kościołów Baptystycznych nadal byli poddawani szykanom i administracji ze strony władz, co przejawiało się w próbach pełnej kontroli życia religijnego w niezarejestrowanych wspólnotach, zakazywaniu ich działalności itp. Warto zauważyć, że oprócz administracyjnego oddziaływania na członków niezarejestrowanych wspólnot religijnych, władze radzieckie stosowały również metody presji psychologicznej, na przykład dyskusje na temat przynależności religijnej, odbywające się w grupach roboczych i w miejscu zamieszkania wiernych z Rady Kościołów Baptystycznych. Jednak wraz z początkiem liberalizacji życia społeczno-politycznego w drugiej połowie lat 80. presja administracyjna ze strony pełnomocnika stawała się coraz mniejsza.

3.3. Inne organizacje religijne w regionie i ich relacje z Pełnomocnikiem Rady do Spraw Wyznań

Oprócz największej Cerkwi prawosławnej i aktywnych wspólnot baptystycznych, w obwodzie donieckim istniały wspólnoty ewangelicznych zielonoświątkowców, adwentystów dnia siódmego, żydów, świadków Jehowy, adwentystów reformowanych, staroobrzędowców (Porozumienie Białokrynickie), mołokanów oraz wspólnota Prawdziwego Kościoła Prawosławnego (zob. aneks D).

3.3.1. Zielonoświątkowcy

Okres pogłębiających się kryzysów w radzieckim systemie dowodzenia i kontroli w latach 1960–1980 charakteryzował się dramatycznymi zmianami dla chrześcijan wyznania ewangelickiego (zielonoświątkowców). Już w 1945 r., z milczącej inicjatywy władz sowieckich, stowarzyszenia wspólnot baptystycznych i zielonoświątkowych przyjęły tzw. „porozumienia moskiewskie”, zgodnie z którymi wspólnoty religijne tych dwóch wyznań miały zjednoczyć się w jedną, a raczej zielonoświątkowcy mieli przyłączyć się do wspólnot baptystycznych. Późniejszy proces zjednoczenia był bardzo powolny i trudny, ale trwał do końca lat 80. Na przykład w 1973 r. zastępca starszego prezbitera Kościoła Zielonoświątkowego na Ukrainie, Hluchowski, analizując wydarzenia związane ze zjednoczeniem wspólnot baptystów i zielonoświątkowców na Ukrainie, zauważył, że w

zachodnich regionach Ukrainy proces zjednoczenia był znacznie szybszy niż w regionach wschodnich, gdzie większość wspólnot protestanckich nie była świadoma porozumień moskiewskich; ponadto we wcześniej zjednoczonych wspólnotach–baptyści dokonywali ataków na zielonoświątkowców³⁹⁸.

Pojawienie się pierwszych wspólnot zielonoświątkowych w obwodzie donieckim nastąpiło wraz z założeniem pierwszego kościoła w Doniecku w 1933 r., kiedy inne organizacje religijne zeszyły do podziemia i ograniczyły swoją działalność. Dwie największe wspólnoty działały w Doniecku i Mariupolu, przy czym ta ostatnia, pomimo represyjnej polityki władz, w 1941 roku liczyła około 300 wiernych³⁹⁹.

Przez długi czas władze radzieckie prowadziły kampanie dyskredytujące zielonoświątkowy styl życia, poddawały członków wspólnot zielonoświątkowych prześladowaniom społecznym, na co zielonoświątkowcy zareagowali w dość oryginalny sposób – wśród członków ich wspólnot rozpowszechniły się nastroje emigracyjne, co, jak zauważa profesor W. Jeleński, było dość nieoczekiwane dla KGB⁴⁰⁰. Istnienie nastrojów emigracyjnych wśród zielonoświątkowców w Ukrainie zostało stwierdzone w notatce skierowanej do pierwszego sekretarza Komunistycznej Partii Ukrainy, W. Szerbyckiego, w dniu 10 października 1977 r. przez sekretarza Komunistycznej Partii Ukrainy W. Malanczuka i kierownika wydziału Komunistycznej Partii Ukrainy J. Jelczenkę. Odnotowali oni, że 324 rodziny (1 562 osoby) z Ukraińskiej SRR złożyły wnioski o wyjazd za granicę z powodów religijnych, w tym 27 rodzin (130 osób) z obwodu donieckiego⁴⁰¹. W 1977 r. pełnomocnik G. Gomła spotkał się również ze starszymi wspólnot baptystycznych regionu. Podczas rozmowy poruszono kwestie związane z chęcią wyjazdu za granicę niektórych zielonoświątkowców. Swoją opinię na ten temat wyraził organizator grupy zielonoświątkowców w mieście Hirnyk, W. Woronin. Zauważył, że nie widzi nic złego w takich działaniach, popierając swoje przekonanie odniesieniem do polityki emigracyjnej rządu bolszewickiego Lenina: „Za czasów Lenina nikt nie przeszkadzał w swobodnym wyjeździe za granicę, teraz mamy do czynienia z wypaczeniem leninowskiej polityki wobec emigracji”⁴⁰². Załóżmy, że W. Woronin w tym sformułowaniu i odniesieniu do „wielkiego Iljicza” zastosował znaną w sowieckim środowisku

³⁹⁸ Информации..1974, зesp. Р-4648, сыгн. 5, акт 370, с. 40, САРВОУ.

³⁹⁹ Станислав Стасенко, „Пятидесятническое движение в Донбассе”, в *Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие*, під ред. А.Шевченка та І. Козловського (Донецьк: Наука і освіта, 2008), 109.

⁴⁰⁰ Єленський, *Велике повернення*, 357.

⁴⁰¹ Войналович, *Партійно-державна політика*, 523.

⁴⁰² Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных объединений, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях ЕХБ, пятидесятников за 1977 г., зesp. 4648, сыгн. 7, акт 49, с. 7, САРВОУ.

naukowym technikę uzasadniania swoich pomysłów poprzez dosłowne wdrażanie sowieckiej ideologii, tym samym pozbawiając ją znaczenia. Podobną technikę (w jej zastosowaniu w środowisku naukowym) opisał wybitny radziecki historyk L. Klejn. Profesor Klejn zauważa, że „jeśli deklaruje się pewne cechy jako „nasze”, socjalistyczne, rosyjskie przez długi czas i uparczywie, podczas gdy w rzeczywistości nie mamy tych cech, a te postulaty są dalekie od realizacji, wówczas administracja naukowa znajduje się w niezręcznej sytuacji: musi podjąć środki, aby w jakiś sposób spełnić deklarowane cechy i postulaty”⁴⁰³.

Należy jednak zauważyć, że w latach siedemdziesiątych, pomimo skutków prawnych porozumień moskiewskich, zielonoświątkowcy mogli rejestrować własne wspólnoty. W ciągu następnych dwóch dekad wiele jednostek administracyjno-terytorialnych ZSRR (w tym obwód doniecki) aktywnie rejestrowało wspólnoty zielonoświątkowe (patrz aneks D). Należy zauważyć, że w 1975 r. liczba zielonoświątkowców została oceniona przez pełnomocnika na 978 osób⁴⁰⁴.

Co ciekawe, proces rejestracji, pomimo wielu lat walki z podziemiem zielonoświątkowym, przebiegał w regionie przeważnie szybko i sprawnie. Na przykład bez zbędnej zwłoki podjęto decyzję o rejestracji pierwszej wspólnoty chrześcijan wyznania ewangelickiego w Słowiańsku (50 osób)⁴⁰⁵, a rok później w dzielnicy proletariackiej Doniecka (150 osób)⁴⁰⁶.

Jednak wśród zielonoświątkowców istniała również nonkonformistyczna opozycja, która koncentrowała się głównie w Kijowie, ale miała wpływ na społeczności regionalne, zwłaszcza w Doniecku. Na przykład 80-osobowa wspólnota chrześcijańskich ewangelików w mieście Makijiwka zgodziła się zarejestrować w 1980 r., ale po tym, jak przywódcy opozycyjnego ruchu zielonoświątkowego, Iwanow i Lewczuk, przybyli ze stolicy Ukraińskiej SRR i spotkali się z działaczami wspólnoty zielonoświątkowej w Makijiwce, Nesterukiem, Gorbaczowem i Łucenką, grupa w Makijiwce zgodziła się zarejestrować dopiero po uznaniu

⁴⁰³ Лев Клейн, “Лукавый талмудизм: 12 приемов, которые помогали советским ученым обойти цензуру”, Theory&practice, 13 maja 2017, <https://theoryandpractice.ru/posts/15743-imitatsiya-marksizma-12-priemov-kotorye-pomogali-sovetskim-uchenym-oboyti-tsenzuru>.

⁴⁰⁴ Информации... (9.10.73), zesp. P-4648, sygn. 7, akt 6, s. 23, CAPWOW.

⁴⁰⁵ Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов /решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета, выписки из протоколов заседаний Совета/ по областям Украинской ССР / от буквы «В» до «Ж»/ за 1972 год, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 298, s. 82, CAPWOW.

⁴⁰⁶ Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов /решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета, выписки из протоколов заседаний Совета/ по областям Украинской ССР / от буквы «В» до «Д»/ за 1973 год, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 334, s. 94, CAPWOW.

jej za odrębny ośrodek religijny⁴⁰⁷. Mniejsza grupa wiernych z Makijiwki, kierowana przez Jewhena Podzołowa, zgodziła się zarejestrować na warunkach upoważnionego przedstawiciela, co doprowadziło inspektora Rady W. Nikulina do wniosku, że władze lokalne powinny współpracować nie tylko z liderami wspólnot religijnych, ale także z indywidualnymi wierzącymi, którzy „są w stanie myśleć samodzielnie”⁴⁰⁸. Inna grupa 20 zielonoświątkowców w Makijiwce również sprzeciwiła się rejestracji. Jej lider, O. Wołoszyn, powiedział pełnomocnikowi, że osobiście napisał list do Leonida Breżniewa z prośbą o uchylenie ustawy o sektach i teraz czeka na odpowiedź⁴⁰⁹.

Jeden z liderów zielonoświątkowców w obwodzie donieckim, O. Łukaszow z miasta Żdanow, na spotkaniu z przewodniczącym Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR, K. Łytwynem, w dniu 26 grudnia 1977 r., poruszył kwestię zwołania zjednoczeniowego spotkania zielonoświątkowców⁴¹⁰. Łukaszow stwierdził, że wielu zielonoświątkowców wierzyło, że rejestracja nie pochodzi od Boga i że jeśli nie będzie podziałów wśród zielonoświątkowców, proces rejestracji zostanie przyspieszony. W latach 70. wśród niezarejestrowanych byli nie tylko zwolennicy wspomnianego biskupa kijowskiego Iwanowa. Na przykład w Żdanowie, obok zarejestrowanej wspólnoty ewangelicznych chrześcijan wiary ewangelickiej, która według wykazu liczyła 112 osób, istniała również grupa wiernych neutralnie nastawionych do rejestracji (300–350 osób), którzy czasami uczestniczyli w nabożeństwach i przyjmowali postawę wyczekującą. Według raportów pełnomocnika, istniała również grupa zwolenników pastora Iwanowa (300 osób), którzy sprzeciwiali się rejestracji i nie mieli kontaktu z zarejestrowaną społecznością⁴¹¹.

Pastor Łukaszow zauważył również, że zielonoświątkowcy nie mogą modlić się w konkretne święta państwowe, ale modlą się o dobrobyt całego kraju, ponieważ tylko Jezus Chrystus powinien być omawiany w domu modlitwy⁴¹². Odnosząc się do kwestii uczestnictwa dzieci w nabożeństwach, która w tamtym czasie była szczególnie bolesna dla radzieckich protestantów, Łukaszow zauważył, że jeśli dzieci nie mogą uczestniczyć w nabożeństwach, to nie ma perspektyw na zalegalizowanie ich wiary⁴¹³. W wyniku tej rozmowy przewodniczący i

⁴⁰⁷ Докладные записки о проверке, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 9, s. 134, CAPWOW.

⁴⁰⁸ Ibid., s. 135.

⁴⁰⁹ Ibid.

⁴¹⁰ Информации, докладные записки....4 января – 29 декабря 1977, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 45, s. 111, CAPWOW.

⁴¹¹ Ibid., s. 112.

⁴¹² Oksana Salata, and Karen Nikiforov “Adventists and Pentecostals of Donetsk Region in the Late Soviet Era: Between the Scylla of Legalization and the Charybdis of Opposition,” *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* Vol. 41. Iss. 4 (2021): 103.

⁴¹³ Информации, докладные записки....4 января – 29 декабря 1977, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 45, s. 112, CAPWOW.

pracownicy Rady do Spraw Wyznań odnieśli wrażenie, że Łukaszow, spośród wszystkich innych przywódców zielonoświątkowych w republice, był najbardziej skłonny do współpracy z władzami⁴¹⁴.

Pełnomocnik walczył z tymi nielicznymi, którzy nie zgadzali się na rejestrację i milczącą akceptację ze swej strony władz radzieckich, stosując zwykłe metody: omawianie „antyspołecznych” zachowań na spotkaniach roboczych, a w przypadku powtarzających się naruszeń radzieckiego ustawodawstwa (w szczególności w przypadku nielegalnego spotkania modlitewnego) wierzący byli karani grzywną. W ten sposób od października 1973 r. do grudnia 1975 r. ukarano grzywną 29 zielonoświątkowców⁴¹⁵.

W okresie rozpadu Związku Radzieckiego w latach 1985–1991, pomimo procesu częściowej liberalizacji życia religijnego w kraju, kurs zjednoczenia ewangelicznych baptystów i zielonoświątkowców nadal był na porządku dziennym. W związku z tym zebranie wybrało Wasyla Iwanowicza Zabarenkę, prezbitera wspólnoty baptystów w Słowiańsku, do regionalnej rady prezbiterialnej w celu wzmocnienia pracy nad osiągnięciem jedności ze wspólnotami zielonoświątkowymi, które nie są członkami WRECB⁴¹⁶.

Jednak liberalizacja religijna z 1988 roku częściowo dotknęła zarejestrowane wspólnoty protestanckie. Na przykład na spotkaniu przedstawicieli wspólnot protestanckich z przewodniczącymi komitetów wykonawczych lokalnych rad w regionie pastory poprosili urzędników państwowych o pomoc w rozwiązaniu ich bieżących problemów. W rezultacie pozytywnie rozwiązano kwestię duchownych wyznań nieprawosławnych, którzy zwrócili się do z prośbą o pomoc w zakupie materiałów budowlanych do remontu domów modlitwy⁴¹⁷.

Warto zauważyć, że ucisk wspólnot zielonoświątkowych przez władze radzieckie miał długofalowe konsekwencje. Według W. Bondarenki, w latach 20. XXI wieku wielu ewangelikalnych chrześcijan na Ukrainie pozostaje niezarejestrowanych, zachowując tradycyjną nieufność wobec formalnej legalizacji ich działalności⁴¹⁸.

Można zatem stwierdzić, że w epoce „rozwiniętego socjalizmu” opracowano specjalny model polityki państwa w stosunku do zielonoświątkowców. Z jednej strony państwo, reprezentowane przez pełnomocnika, starało się kontynuować proces jednoczenia ich wspólnot z baptystami. Z drugiej strony, na początku lat 70. władze milcząco zgodziły się na zalegalizowanie działalności Kościoła zielonoświątkowego. Jednocześnie w regionie istniały

⁴¹⁴ Ibid., s. 113.

⁴¹⁵ Информации..(9.10.73), zesp. P-4648, sygn. 7, akt 6, s. 24-5, CAPWOW.

⁴¹⁶ Информации. Том I., zesp. P-4648, sygn. 7, akt 304, s. 66, CAPWOW.

⁴¹⁷ Справки.... об использовании бывших культовых зданий, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 589, s. 1. APOD.

⁴¹⁸ Wiktor Bondarenko (ur. w 1956 r.).

grupy zielonoświątkowe, które sprzeciwiały się władzy radzieckiej i pomimo niewielkiej liczebności stanowiły realne zagrożenie dla ogólnego obrazu konformistycznej polityki Kościoła zielonoświątkowego wobec pełnomocnika regionalnego. Głównym ośrodkiem tego ostatniego była wspólnota w Żdanowie. O tym, że władze traktowały działalność ewangelicznych chrześcijan oddzielnie, świadczy fakt, że na przykład w 1983 r. pod kierownictwem L. Serpilina w regionie odbyły się seminaria dla sekretarzy i pracowników komitetów wykonawczych rad lokalnych na temat praktycznej pracy z zielonoświątkowcami⁴¹⁹.

3.3.2. Adwentyści dnia siódmego

Liczba adwentystów dnia siódmego w Ukrainie stanowiła 45% ich całkowitej liczby w ZSRR⁴²⁰. Liczba wspólnot adwentystycznych w obwodzie donieckim była średnia dla Ukraińskiej SRR (w 1967 r. na 136 wspólnot w całym kraju 6 znajdowało się w obwodzie donieckim). Problemami, których najczęściej doświadczali przedstawiciele wspólnot adwentystycznych w okresie pogłębiania się kryzysu systemu sowieckiego były kwestie rejestracji ich wspólnot religijnych. Jednak w obwodzie donieckim adwentyści nie doświadczyli znacznego oporu wobec rejestracji ich wspólnot przez władze radzieckie. Wręcz przeciwnie, w niektórych miejscach biuro pełnomocnika zwróciło się do władz lokalnych i Rady do Spraw Wyznań o legalizację tych wspólnot, których członkowie nie zostali uznani za naruszających prawo. Na przykład w 1971 r. w Horliwce, dzięki staraniom rady miejskiej i osobiście G. Gomli, zarejestrowano wspólnotę adwentystów liczącą 63 osoby, która wcześniej działała bez rejestracji przez pięć lat⁴²¹. Inną przykładową sytuacją jest zarejestrowanie szesnastoosobowej wspólnoty adwentystów w Iłowajsku, ale jak się okazało po kontroli w 1975 r., wspólnota była faktycznie nieaktywna, co skłoniło pełnomocnika do zaproponowania jej likwidacji⁴²². Oczywiście ta promocja rejestracji wspólnot protestanckich wynikała przede wszystkim z chęci władz do zalegalizowania adwentystycznego życia religijnego w celu jego pełnej oficjalnej kontroli.

Oprócz rejestracji niezarejestrowanych wspólnot ważne stały się wówczas codzienne aspekty życia adwentystów dnia siódmego, związane ze specyfiką ich dogmatów. W 1968 r.

⁴¹⁹ Информации, докладные записки, справки Совета и уполномоченных по областям и г.Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях РПЦ, старообрядческой и протестантской церквей, иудейской религий, ЕХБ и пятидесятников в 1983 г., том I, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 237, s. 118, CAPWOW.

⁴²⁰ Бондарчук, "Особливості релігійної ситуації", 305.

⁴²¹ Информации уполномоченных о наличии и деятельности находившихся вне регистрации религиозных объединений пятидесятников, СцЕхб, иеговистов и мелких сектантских течений за 1975 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 184, s. 73, CAPWOW.

⁴²² Информации...сектантских течений за 1975 год, , зesp. P-4648, sygn. 5, akt 184, s. 73, CAPWOW.

sekretarz podstawowej organizacji partyjnej szkoły nr 13 w Charcysku, Lewczenko, wysłał pismo do przewodniczącego Rady ds. Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR, W.O. Kurojedowa, z prośbą o wyjaśnienie legalności odmowy przez rodziców adwentystów uczęszczania ich dzieci do szkoły w soboty. Z pomocą Chodarchenki, radcy prawnego Ministerstwa Edukacji Ukraińskiej SRR, G. Gomla orzekł, że działania takich rodziców są nielegalne, powołując się na akty prawne w dziedzinie edukacji⁴²³.

Jednak kluczową kwestią w organizacji adwentystów dnia siódmego było stworzenie własnego centrum religijnego. Według W. Wojnałowicza, jeszcze przed 1965 r. lokalni pełnomocnicy ds. kultów religijnych i szefowie lokalnych władz radzieckich zaczęli ostrożnie, a następnie coraz bardziej natarczywie podnosić kwestię przywrócenia duchowego centrum adwentystów, co pozwoliłoby im przejąć kontrolę nad działalnością poszczególnych wspólnot, kaznodziejów i starszych oraz ograniczyć „niezdrowe nastroje”, które zaczęły panować w społecznościach adwentystycznych⁴²⁴. Pomimo tego, że w swojej odpowiedzi z 8 czerwca 1967 r. Przewodniczący Rady ds. Wyznań, W. Kurojedow, napisał: „Biorąc pod uwagę wszystko powyższe, a także fakt, że przywrócenie centrum religijnego może być precedensem dla podobnych działań stowarzyszeń religijnych innych kultów (żydów, menonitów, zielonoświątkowców itp.), Rada do Spraw Wyznań uważa, że wniosek o przywrócenie Wszechzwiązkowej Rady Adwentystów Dnia Siódmego powinien zostać odrzucony”⁴²⁵, kwestia zjednoczenia rozproszonych wspólnot protestanckich pozostawała aktualna przez całe lata siedemdziesiąte. W dniu 14 maja 1976 r. starszy kaznodzieja wspólnoty adwentystów, W. Proliński, przyszedł do pełnomocnika obwodu donieckiego i pokazał telegram od Michaiła Kułakowa (starszego kaznodziei SDA z obwodu tulskiego, RFSRR), w którym został zaproszony do przyjazdu do Moskwy w dniu 17 maja 1976 r. w celu omówienia możliwości zjednoczenia zielonoświątkowców pod przewodnictwem pastorów Paraseja i Żukaluka. Pełnomocnik Rady wyraził zgodę na wizytę. 24 maja, po powrocie, W. Proliński odwiedził pełnomocnika Rady i poinformował go o wynikach podróży. Według prezbitera, miejscem spotkania miał być Donieck lub Odessa, ale wreszcie wybrano było Kijów, aby po spotkaniu Rada mogła porozmawiać ze wszystkimi uczestnikami⁴²⁶.

W odpowiedzi na brak bezpośrednich represji ze strony władz, niektórzy aktywni adwentyści starali się pomóc im zidentyfikować nastroje opozycyjne w społecznościach. Na

⁴²³Заявления и жалобы..1968, зesp. P-4648, sygn. 5, акт 47, s. 13-16, CAPWOW.

⁴²⁴ Войналович, *Партійно-державна політика*, 503.

⁴²⁵ Ibid.

⁴²⁶ Информации...Рпц...1976 г., зesp. P-4648, sygn. 7, акт 24, s. 202-3, CAPWOW.

przykład w 1974 r. biuro pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań w obwodzie donieckim odwiedził prezbiter wspólnoty religijnej adwentystów, W. Prolński, który w „poufnej rozmowie” poinformował G. Gomłę o planach moskiewskich adwentystów zorganizowania ogólnozwiązkowego spotkania kaznodziejów adwentystów w Kijowie. Według organizatorów, spotkanie to zostało zatwierdzone przez członka Rady ds. Wyznań J. Tarasowa, ale zdaniem Prolńskiego mogło doprowadzić do pogłębienia rozłamu w społeczności adwentystycznej⁴²⁷. Już 2 grudnia 1975 r. biuro pełnomocnika przeprowadziło rozmowę ze starszym kaznodzieją regionu, W. Prolńskim, który wrócił z Bojarki (obwód kijowski), gdzie wraz z pastorem z obwodu donieckiego, O. Katsalem, oraz innymi trzynastoma liderami ruchu adwentystycznego na Ukrainie uczestniczył w ogólnoukraińskim spotkaniu kaznodziejów adwentystów. Pastor Prolński wyraził wątpliwości co do legalności tego spotkania z powodu nieobecności przedstawicieli „drugiej strony”, co prawdopodobnie oznaczało adwentystów reformowanych⁴²⁸. W dniu 9 grudnia 1975 r. W. Prolński ponownie odwiedził biuro pełnomocnika i powiedział, że pełnomocnik rady obwodu woroszyłowgradzkiego, odwiedzwszy dom modlitwy w Woroszyłowgradzie, ostrzegł kierownictwo wspólnoty, że odtąd będą wprowadzani regionalni starsi kaznodzieje i że władze zarekomendują go na to stanowisko. Sam Prolński podzielił się z pełnomocnikiem swoimi przemyśleniami, że jest to próba skompromitowania go⁴²⁹. Innym przejawem współpracy między prezbiterium adwentystów obwodu donieckiego, reprezentowanym przez W. Prolńskiego, a władzami państwowymi, reprezentowanymi przez pełnomocnika, było jawne poparcie sowieckich inicjatyw ustawodawczych. Na przykład pastor Prolński pozytywnie ocenił rozporządzenie z 1977 r. w sprawie stowarzyszeń religijnych w Ukraińskiej SRR i z własnej inicjatywy osobiście skopiował je na maszynie do pisania, i przekazał pozostałym pięciu prezbiterom adwentystów w regionie⁴³⁰.

W odpowiedzi na projekt Konstytucji ZSRR, prezbiter wspólnoty wyznaniowej adwentystów w Nowojnatiewce, w rejonie wołnowaskim, powiedział, że on i wierni wspólnoty w pełni akceptują projekt, ponieważ gwarantuje on wolność sumienia w kraju. Pozytywnie oceniając art. 41 projektu (*Obywatele mają prawo do odpoczynku*), duchowny wyraził zadowolenie, że sobota jest dniem odpoczynku, co pokrywa się z dogmatem adwentyzmu⁴³¹.

⁴²⁷ Документы о деятельности и положении религиозных обществ адвентистов седьмого дня на территории Украинской ССР /информации, справки, докладные записки, сведения/ за 1974 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 398, s. 11-2, CAPWOW.

⁴²⁸ Докладные записки о проверке, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 9, s. 70, CAPWOW.

⁴²⁹ Ibid., s. 71.

⁴³⁰ Информации, докладные... 1977, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 4, s. 15, CAPWOW.

⁴³¹ Ibid., s. 96.

Warto zauważyć, że podczas ogólnej liberalizacji życia społecznego i religijnego w ZSRR w okresie pierestrojki, adwentyści dnia siódmego byli jednymi z pierwszych, którzy zreorganizowali regionalną strukturę swojej organizacji, odchodząc od ogólnie przyjętego podziału na jednostki administracyjno-terytorialne. Tak więc w czerwcu 1987 r. donieckie stowarzyszenie adwentystów zostało skonsolidowane i przemianowane na Centrum Wschodnioukraińskie, z Donieckiem jako centrum⁴³². W tym samym czasie odbyły się wybory szefa Centrum Wschodnioukraińskiego, którym został M. Trusiuk, międzyregionalny kaznodzieja obwodów donieckiego i woroszyłowgradzkiego od listopada 1981 r.⁴³³ Pomimo osłabienia przez władze kontroli nad życiem religijnym w ZSRR, pełnomocnik dysponował wynikami wewnętrznego sondażu wśród kaznodziejów na temat faworytów wyborów⁴³⁴.

W związku z tym należy zauważyć, że w połowie lat 60. i na początku lat 90. wspólnoty adwentystów dnia siódmego w obwodzie donieckim nawiązały stosunkowo stabilne stosunki z obwodowym pełnomocnikiem Rady do Spraw Wyznań. Ten ostatni nie utrudniał rejestracji wspólnot adwentystycznych i osobiście pomagał w rozwiązywaniu kwestii prawnych dotyczących przestrzegania szabatu przez wyznawców adwentyzmu. Przedstawiciele zarejestrowanych wspólnot SDA również zareagowali z odpowiednią lojalnością wobec pełnomocnika. Przykładem może być publiczne wystąpienie członka donieckiej wspólnoty adwentystów, Ignatowa, z 1976 roku, podczas którego oświadczył: „Musimy modlić się do Boga o zachowanie pokoju na naszej planecie i prosić Pana, aby pobłogosławił szlachetne wysiłki rządu naszego kraju w celu wzmocnienia powszechnego pokoju”⁴³⁵.

3.3.3. Żydzi

Żydzi byli kolejną społecznością, która znalazła się pod specjalnym nadzorem biura pełnomocnika. Jak powszechnie wiadomo, stosunek społeczeństwa radzieckiego do Żydów był niezwykle podejrzliwy i zdeterminowany przez dominację codziennego antysemityzmu w opinii publicznej. Bezprecedensowa kampania antysyjonistyczna rozpoczęta po wojnie 1967 roku i zerwaniu stosunków dyplomatycznych z Izraelem nie zakończyła się aż do końca lat 80.⁴³⁶ Antyizraelska polityka rządu radzieckiego i rosnące negatywne nastawienie do Żydów w społeczeństwie były najważniejszymi przyczynami masowej emigracji Żydów z ZSRR do

⁴³² Информации... за 1987 год, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 381, s. 103-4, CAPWOW.

⁴³³ Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том II., zesp. P-4648, sygn. 7, akt 305, s. 28, CAPWOW.

⁴³⁴ Ibid., s. 108.

⁴³⁵ Информации... проповеднической.. 1976, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 23, s. 208, CAPWOW.

⁴³⁶ Карен Нікіфоров, “Іудейські релігійні громади в донесеннях уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області (др.пол. 1960-х – 1970-х рр.).” (Каразінські читання (історичні науки), Charków, Kwiecień 28, 2017).

Izraela. Według izraelskiego badacza Marka Tolca w latach 1970–1989 z ZSRR wyjechało około 363 tysięcy Żydów i członków ich rodzin, z czego do Izraela trafiło 177,9 tysiąca. Natomiast w latach 1990–1991 liczba ta wyniosła już 400 tysięcy, z których do Izraela wyjechało 212,9 tysiąca osób⁴³⁷.

W. Wojnałowycz zauważa:

„Liczne raporty z końca lat 60. dosłownie demonizowały intensyfikację życia religijnego społeczności żydowskich i zakres rozprzestrzeniania się nielegalnych grup religijnych. Takie fakty były przedmiotem dokładnej analizy departamentów SSR i zostały podsumowane w raporcie *O niektórych negatywnych zjawiskach w stowarzyszeniach religijnych kultu żydowskiego i środkach ich eliminacji*. Raport departamentu, rozpatrzony na posiedzeniu Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR w dniu 21 września 1971 r., został przesłany na szczebel lokalny. W swojej uchwale Rada zobowiązała swoich pełnomocników, wraz z władzami, do podjęcia zdecydowanych środków w celu wzmocnienia kontroli nad stowarzyszeniami żydowskimi w celu „zapobiegania naruszeniom przepisów dotyczących kultów i prowokacyjnych działań fanatyków religijnych i syjonistów”. W ten sposób program prześladowań religii żydowskiej został ustalony na wiele lat z góry”⁴³⁸.

Historia społeczności żydowskich w obwodzie donieckim sięga ponad dwa wieki wstecz, ponieważ „strefa osiedlenia”⁴³⁹ przebiegała wzdłuż rzeki Kalmius. Pierwsze osady żydowskie w Mariupolu pojawiły się w 1820 r., a szczególnie aktywna migracja Żydów do Jużywki (obecnie Donieck). W sumie w 1897 r. w obwodzie donieckim mieszkało 4780 Żydów. W tym czasie na terytorium współczesnego obwodu donieckiego istniały trzy synagogi: dwie w Mariupolu i jedna w Doniecku, a kilka lat później otwarto synagogę w Jenakijewie. Do 1930 r. władze bolszewickie zamknęły wszystkie istniejące synagogi w regionie⁴⁴⁰.

Według W. Jeleńskiego polityka rządu sowieckiego wobec wszystkich mniejszości narodowych miała na celu oddzielenie elementu etnicznego od konfesyjnego, zapobieganie konsolidacji grup narodowych na tle religijnym i neutralizację wpływu „zagranicznych ośrodków”⁴⁴¹. Rzeczywiście, według raportów dotyczących obwodów odeskiego i

⁴³⁷ Марк Тольц, „Еврейская эмиграция из бывшего СССР с 1970 года составила почти 2 миллиона человек”, Демоскоп Weekly, 13 maja 2017. <http://demoscope.ru/weekly/2012/0497/tema01.php>.

⁴³⁸ Войналович, *Партійно-державна політика*, 601-2.

⁴³⁹ Granica, która istniała na terytorium Imperium Rosyjskiego w latach 1791-1917, na wschód od której (z pewnymi wyjątkami) Żydom nie wolno było się osiedlać.

⁴⁴⁰ Ілля Луковенко, „Иудаизм: Иудаизм в Донбассе,” w *Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие*, під ред. А.Шевченка та І. Козловського (Донецьк: Наука і освіта, 2008), 109.

⁴⁴¹ Єленський, *Велике повернення*, 347.

żytomierskiego, miasta Kijowa i innych regionów Ukraińskiej SRR, pełnomocnicy postawili sobie za zadanie walkę z podziemnymi grupami żydowskimi, ale w obwodzie donieckim sytuacja wyglądała nieco inaczej. W tym kontekście należy zauważyć, że obwód doniecki był jednym z regionów o największym udziale Rosjan w ogólnej strukturze etnicznej, co częściowo wynikało z polityki migracyjnej władz radzieckich i promowania przesiedleń Rosjan do miast. Na przykład w obwodzie donieckim Wiktor Danylenko zauważa, że w latach 70. liczba Ukraińców w wartościach bezwzględnych wzrosła o 26 000, a liczba Rosjan – o 238 000⁴⁴². Warto zauważyć, że obwód doniecki nie był regionem, w którym Żydzi stanowili znaczny odsetek innych narodowości. Tak więc, według spisu ludności z 1959 r., Żydzi stanowili 1% ludności regionu, w 1970 r. – 0,8%, a w 1979 r. – 0,7%. Jednocześnie udział Żydów w obwodzie donieckim w ogólnej liczbie przedstawicieli tej samej narodowości w Ukraińskiej SRR wynosił 6,7% w 1959 r., 6,8% w 1970 r. i 7,3% w 1979 r. (w tym samym czasie ludność obwodu donieckiego stanowiła 10,2% w 1959 r. i 10,4% ludności Ukraińskiej SRR w 1970 i 1979 r.)⁴⁴³.

Ponieważ społeczności żydowskie nie były rejestrowane, pełnomocnik podawał różne informacje na temat ich liczby w różnych latach: od dwóch do dziewięciu. W rzeczywistości, biorąc pod uwagę brak oficjalnej rejestracji i cechy społeczne wierzących Żydów, które zostaną omówione poniżej, stabilna liczba stałych społeczności prawdopodobnie nie istniała.

W różnych latach liczba praktykujących Żydów w regionie była szacowana przez pełnomocnika na 150–200 osób, w większości starszych (pełnomocnik szacuje minimalny wiek wierzących na 65 lat)⁴⁴⁴. Nawet fakt, że w 1973 r. w obwodzie donieckim służyło dwóch rabinów – urodzony w 1882 r. Jewsiej Ajzykowicz Bakman i urodzony w 1883 r. Izaak Markowicz Żabiński – świadczy o tym, że w tym czasie obaj mieli ponad 90 lat⁴⁴⁵. Literatura religijna używana podczas modlitw pochodziła jeszcze z czasów przedrewolucyjnych, ponieważ publikacja i dystrybucja takiej literatury była niemożliwa w czasach sowieckich⁴⁴⁶. Pieczenie i dystrybucja tradycyjnej żydowskiej potrawy paschalnej, macy, zostały zakazane w miastach o dużej populacji żydowskiej w latach pięćdziesiątych XX wieku, a w 1977 roku, po

⁴⁴² Віктор Даниленко, *Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії*, (Київ: Інститут історії НАН України, 2018), 55.

⁴⁴³ Іван Баликін, “Загальна характеристика національного складу населення Донбасу (1943-1982 рр.),” *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 7-8 (2013): 16–9.

⁴⁴⁴ Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1971 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 304, s. 15, CAPWOW; Сведения и информации областных Уполномоченных Совета о деятельности легальных и нелегальных иудейских общин и групп в период осенних иудейских праздников на территории Украинской ССР за 1973 год, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 354, s. 12, CAPWOW.

⁴⁴⁵ Сведения и информации...1973, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 354, s. 11, CAPWOW.

⁴⁴⁶ Информации...происшествиях за 1971, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 304, s. 15-6, CAPWOW.

wprowadzeniu zakazu importu produktów mącznych, zdobycie macy stało się w ogóle niemożliwe⁴⁴⁷.

Na uwagę zasługuje również charakter relacji z władzami ze strony społeczności żydowskich, który całkowicie różni się od ogólnego obrazu, kiedy to państwo i społeczności religijne znajdowały się w stanie konfrontacji. Żydowskie minjany (w regionie nie było pełnoprawnej synagogi) były organizowane w domach wiernych, a w 1973 r. było ich cztery: dwa w dzielnicy woroszyłowskiej w Doniecku, jeden w dzielnicy centralnomiejskiej w Makijiwce i jeden w Jenakijewie⁴⁴⁸. Listy obecnych były składane jawnie w biurze pełnomocnika, a pozwolenie na modlitwę uzyskiwano od komitetów wykonawczych⁴⁴⁹. Wierni nie dyskutowali między sobą o procesach politycznych zachodzących w państwie Izrael i modlili się za ZSRR⁴⁵⁰. Według pełnomocnika, nastroje emigracyjne nie były rozpowszechnione wśród Żydów donieckich, a wierni twierdzili, że „ich ojczyzną jest ZSRR, ich korzenie są w Rosji i nie mają nic do roboty w Izraelu”⁴⁵¹. Niewielkie dochody społeczności były wykorzystywane do utrzymania budynków, w których odbywały się nabożeństwa.

Jednak pomimo braku rzeczywistego życia religijnego wśród Żydów w regionie Doniecka, pełnomocnik nadal sprawował ścisłą kontrolę nad swoimi społecznościami. Na przykład z niektórymi odwiedzającymi minjany nawiązano „relacje oparte na zaufaniu”, aby biuro pełnomocnika otrzymywało informacje o wszystkich procesach zachodzących w społeczności żydowskiej⁴⁵². W szczególności pełnomocnik zauważył, że „ponieważ żydowskie minjany [w oficjalnych dokumentach podczas badanego okresu używana jest błędna transliteracja tego słowa – K.N.] są w pewien sposób specyficzne, a służba w nich odbywa się w starożytnym języku hebrajskim, sekretarze rad miejskich i powiatowych są przez nas poinstruowani, aby mieć, jeśli to możliwe, pewną liczbę żydowskich powierników. To pozwoli nam dowiedzieć się więcej o tendencjach i procesach zachodzących w minjanach”⁴⁵³.

W 1981 r. eksperci z Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR zauważyli, że nastąpił proces zmian w praktykach religijnych wśród radzieckich Żydów, na przykład w minjanie w Doniecku, pomimo surowego prawa religijnego, nabożeństwa

⁴⁴⁷ Олена Стяжкіна “Структури, символи, канали комунікації соціуму: Радянській споживач у мистецтві життя та мистецтві кіно,” в *Українське суспільство в 1960-1980-х рр. Історичні нариси*, відп.ред. Віктор Даниленко (Київ: Інститут історії України НАН України, 2022), 474.

⁴⁴⁸ Сведения и информации...1973, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 354, s. 10, CAPWOW.

⁴⁴⁹ Ibid., s. 11.

⁴⁵⁰ Ibid., s. 12.

⁴⁵¹ Ibid.

⁴⁵² Ibid.

⁴⁵³ Информации...происшествиях за 1971, зesp. P-4648, sygn. 5, akt 304, s. 16, CAPWOW.

odbywały się w obecności tylko dziewięciu osób (dziesiątą osobą, według rabina, był Pan Bóg)⁴⁵⁴.

Tak więc, pomimo niewielkiej liczebności, społeczności żydowskie zajmowały ważne miejsce w oficjalnych dokumentach pełnomocnika Rady ds. Wyznań Rady Ministrów ZSRR w obwodzie donieckim. W latach 60. i 80. XX wieku pełnomocnik zwracał uwagę na malejącą liczbę wiernych, z których większość była w wieku emerytalnym, oraz na brak otwartych oświadczeń politycznych lub emigracyjnych ze strony Żydów w regionie.

3.3.4. Świadkowie Jehowy

Wśród organizacji religijnych, z którymi pełnomocnik Rady nie utrzymywał „stosunków opartych na zaufaniu”, byli świadkowie Jehowy. Wcześniej, w 1949 i 1951 r., Rada Ministrów ZSRR wydała uchwały o dożywotnim przesiedleniu świadków Jehowy z miejsc ich zwartego zamieszkania (Ukraina Zachodnia i Białoruś, Mołdawska, Łotewska, Litewska i Estońska SRR). Łącznie w ten sposób eksmitowano 8 576 osób (w tym 6 140 z Ukrainy), a ponad 1000 aresztowano⁴⁵⁵. Jednak wraz z początkiem wdrażania nowego kursu polityki państwa wobec organizacji religijnych w 1965 r., Prezydium Rady Najwyższej ZSRR wydało dekret nr 4020-VI z dnia 30 września 1965 r. zwalniający świadków Jehowy ze specjalnego reżimu osiedleńczego i zezwalający im na wyjazd do dowolnego miejsca zamieszkania, z wyjątkiem poprzedniego⁴⁵⁶.

W 1984 roku w obwodzie donieckim było 11 wspólnot świadków Jehowy na 215 w Ukraińskiej SRR, przy czym prawie połowa wszystkich wspólnot działała w dwóch obwodach Ukrainy: zakarpackim i iwano-frankowskim, a połowa – w pozostałych 23 obwodach republiki, wśród których obwód doniecki zajmował szóste miejsce⁴⁵⁷. Stosunkowo duża liczba świadków Jehowy w obwodzie donieckim wynika z faktu, że władze lokalne często zabraniały „niewiarygodnym” wierzącym powrotu do ojczyzny, dlatego wierzący osiedlali się na obszarach, gdzie szczególnie brakowało siły roboczej⁴⁵⁸.

Dopiero pod koniec lat 70. w literaturze specjalistycznej pojawiły się pierwsze stwierdzenia, że świadkowie Jehowy są organizacją religijną, a nie polityczną (czyli

⁴⁵⁴ Информации, докладные записки, справки Совета и уполномоченных по областям и г.Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях РПЦ, реформаторской, иудейской религий, Асд в 1981 году, зesp. P-4648, sygn. 7, akt 162, s. 66, CAPWOW.

⁴⁵⁵ О необходимости выселения из западных областей Украины и Белоруссии, Молдавской, Латвийской, литовской и Эстонской ССР участников антисоветской секты иеговистов и членов их семей, Михаил Одинцов, *Совет Министров*, 36-7.

⁴⁵⁶ Бондарчук, „Against/beyond «радянського»”, 797-8.

⁴⁵⁷ Записки....ЦК Компартии, зesp. 1, sygn. 25, akt 2717, s. 10, CAPZ.

⁴⁵⁸ Войналович, *Партійно-державна політика*, 500.

„narzędziem politycznym Stanów Zjednoczonych”)⁴⁵⁹. Jednak nieufny stosunek do literatury, którą świadkowie Jehowy potajemnie rozpowszechniali, pozostał w opinii publicznej i w kręgach akademickich. Na przykład w swojej pracy doktorskiej z 1973 r. filozof I. Pugacz zauważa, że „działalność Brooklyńskiego Centrum Świadców Jehowy kryje w sobie antykomunizm zakamuflowany w formie religijnej”⁴⁶⁰.

Nie mając wystarczających informacji na temat kultowej działalności świadków Jehowy, pełnomocnik bezskutecznie próbował umieścić ich w tych samych ramach, co inne organizacje religijne w regionie. Nieudane próby skontaktowania się ze świadkami Jehowy doprowadziły do zastosowania wobec nich metod administracyjnych. Na przykład 13 lipca 1980 r. Sąd Ludowy dzielnicy Nikitowskiej Horliwki skazał D. Czumaka na 3 lata pozbawienia wolności w kolonii karnej o reżimie ogólnym za odmowę służby w siłach zbrojnych z powodu swoich przekonań religijnych⁴⁶¹. Duży i głośny proces grupy świadków Jehowy w obwodzie donieckim odbył się w 1982 roku i przyciągnął uwagę całego kraju. Wyrokiem z dnia 19 grudnia 1982 r. Sąd Ludowy w Thorezie skazał W. Szuhaja, I. Starowojta, B. Cislowa, M. Iwanowa oraz A. Wyszковского na pięć lat pozbawienia wolności i zesłanie na pięć lat po odbyciu kary oraz konfiskatę mienia za nawoływanie do nieprzestrzegania prawa radzieckiego w swoich kazaniach w latach 1979–1982⁴⁶².

Sprawy karne przeciwko świadkom Jehowy w późnym okresie „stagnacji” były raczej wyjątkiem niż regułą, ponieważ w latach 80. świadkowie Jehowy byli skazywani na różne kary tylko w Karelskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, Kraju Krasnodarskim i Obwodzie Kaliningradzkim RFSRR oraz Obwodzie Donieckim w Ukraińskiej SRR⁴⁶³. Ten wyjątek od ogólnego liberalnego tła religijnego regionu można wytłumaczyć przede wszystkim dużą koncentracją świadków Jehowy w regionie i specyfiką praktyk religijnych w ogóle, co nie pozwalało pełnomocnikowi działać przeciwko świadkom Jehowy przy użyciu formuł, które okazały się skuteczne w postępowaniu z innymi niezarejestrowanymi organizacjami. Jednak presja administracyjna wywierana na świadków Jehowy przez władze lokalne była stała. O tym, że ta grupa wyznaniowa najczęściej spotykała się z publicznym potępieniem inspirowanym przez władze, świadczy fakt, że w 1985 r. na zebraniu roboczym w obwodzie donieckim o poglądach religijnych dyskutowały 634 osoby, w tym 227 świadków

⁴⁵⁹ Ibid., 497.

⁴⁶⁰ Пугач, „Анализ религиозного сознания”, 5.

⁴⁶¹ Петро Бондарчук, *Релігійність населення України у 40-80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін*, (Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019), 103.

⁴⁶² Одинцов, *Совет Министров*, 139-42.

⁴⁶³ Ibid., 31.

Jehowy, 251 członków Kościoła Chrześcijan Baptystów i 156 zielonoświątkowców⁴⁶⁴. Biorąc pod uwagę liczbę wierzących w każdej z tych organizacji religijnych, istniała znaczna dysproporcja.

Pełnomocnik za najlepsze wyjście z sytuacji związanej z działalnością świadków Jehowy uznał całkowitą likwidację wspólnot, a nie ich legalizację, jak w przypadku opozycyjnych grup protestanckich. Proponowano likwidację podziemnych grup świadków Jehowy⁴⁶⁵, nie precyzując, w jaki sposób miałyby się to odbyć, gdyż pod koniec lat 60. fizyczne wyniszczenie lub deportacja wyznawców nie wchodziły już w grę. Takie intencje pełnomocnika pozostały niezrealizowane, o czym świadczy fakt, że na przełomie epoki „stagnacji” i „pierestrojki” Przewodniczący Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR zauważył, że dwie grupy świadków Jehowy w Artemiwsku i Śniżnym wyrzekły się „wrogiej działalności” i złożyły dokumenty do rejestracji, którą komitet wykonawczy Donieckiej Rady Obwodowej zaproponował przeprowadzić w 1985 roku⁴⁶⁶.

Tak więc sowiecką politykę religijną wobec świadków Jehowy można ogólnie określić jako represyjną. Pomimo złagodzenia nacisków na organizacje religijne pod koniec ery sowieckiej, społeczności świadków Jehowy nadal były uważane przez władze za „wrogie”, a wszelka otwarta działalność religijna była uważana za nielegalną. Po raz pierwszy „wiadkowie Jehowy na Ukrainie zaczęli czuć się wolni po przyjęciu przez Radę Najwyższą Ukraińskiej SRR ustawy o wolności sumienia i organizacjach religijnych.

3.3.5. Staroobrzędowcy

Wieś Olchowatka, która była częścią Jenakijewa, stanowiła miejsce zwartego zamieszkania rosyjskich staroobrzędowców od co najmniej XVIII w. W 1897 r. 79% wszystkich staroobrzędowców w guberni jekaterynosławskiej mieszkało w trzech powiatach, które znajdowały się w granicach współczesnego obwodu donieckiego⁴⁶⁷. Drugim historycznym centrum staroobrzędowców w regionie była położona na południu miejscowość wypoczynkowa Melekine w rejonie pierwomajskim. Liczebność obu społeczności w okresie powojennym sięgała około 800 osób⁴⁶⁸. Do lat 90. XX w., mimo obecności kilkuset staroobrzędowców, w regionie nie było funkcjonującego kościoła, a do połowy lat 70. dwa–trzy razy w roku przyjeżdżał ksiądz z obwodu rostowskiego RFSRR (w przypadku Melekine)

⁴⁶⁴ Докладные записки...командировок, zesp. P-4648, sygn. 7, akt 345, s. 51, CAPWOW.

⁴⁶⁵ План...1969, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 240, s. 3, APOD.

⁴⁶⁶ Записки...ЦК Компартии, zesp. 1, sygn. 25, akt 2717, s. 8, CAPZ.

⁴⁶⁷ Светлана Нестерцова, и Елена Майорова “Старообрядчество в Донбассе в XIX- начале XX вв.,” *Нові сторінки історії Донбасу*. Кн. 21 (2012): 162.

⁴⁶⁸ Ілля Луковенко, “Старообрядницькі поселення на Донеччині: історія і сучасність” (Історія релігій в Україні: Праці XIX-ї міжнар. наук. конзеср. (Лwów, Maj, 12-15, 2009).

i obwodu ługańskiego (w przypadku Olchowatki)⁴⁶⁹. Sytuacja statusu prawnego wspólnoty staroobrzędowców zmieniła się diametralnie w 1978 r., kiedy to 9 października oficjalnie zarejestrowano wspólnotę staroobrzędowców w Olchowatce⁴⁷⁰. Zawarto umowę z księdzem z obwodu ługańskiego, o. Sawelijem Hołubitniakowem, który miał odprawiać nabożeństwa w główne święta, ale nie rzadziej niż sześć razy w roku, otrzymując za to 20 rubli miesięcznie⁴⁷¹. W ten sposób region stał się jedyną oficjalnie zarejestrowaną wspólnotą staroobrzędowców spośród 117 w całym ZSRR⁴⁷². Ponieważ otwieranie nowych kościołów nie było mile widziane w czasie pogłębiającego się kryzysu systemu sowieckiego, budowa nowego kościoła była jedną z najważniejszych kwestii dla staroobrzędowców w Olchowatce. Władze radzieckie zezwoliły wiernym na realizację tego projektu dopiero po tym, jak w kwietniu 1990 r. odbyło się walne zebranie wspólnoty i złożono odpowiednią petycję⁴⁷³. Tydzień później Miejski Komitet Wykonawczy w Jenakijewie zezwolił na budowę cerkwi⁴⁷⁴, na którą oficjalną zgodę wydał pełnomocnik Rady L. Serpilin⁴⁷⁵. Ostateczne zezwolenie Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR otrzymano 4 lipca 1990 roku⁴⁷⁶.

Zarówno w samym regionie, jak i w całym ZSRR istniała tendencja do zmniejszania liczby staroobrzędowców. Główną przyczyną tego zjawiska był prawie całkowity brak kaznodziejstwa i prozelityzmu. Społeczności staroobrzędowców były uzupełniane poprzez naturalną reprodukcję, a przypadki porzucania przez młodych ludzi tradycji religijnych ich przodków stały się częste w badanym okresie⁴⁷⁷. W jedynej instytucjonalnie funkcjonującej wspólnocie w obwodzie donieckim w 1985 r. najstarszy parafianin miał 101 lat, a najmłodszy – 60⁴⁷⁸. Pod względem narodowości 19 z „dwudziestki” było Rosjanami, a jeden Ukraińcem⁴⁷⁹. Spośród dwudziestu założycieli wspólnoty staroobrzędowców w Olchowatce tylko trzech było mężczyznami⁴⁸⁰. Sam ojciec Sawelij Hołubitniakow uznał takie tendencje za groźne, a podczas rozmowy z lokalnymi władzami nazwał staroobrzędowców w obwodzie donieckim

⁴⁶⁹ Ibid.

⁴⁷⁰ Регистрационное дело религиозного общества старообрядческой церкви в поселке Ольховатка г.Енакиево, зesp. P-4021, sygn. 1, akt 5, s. 7, APOD.

⁴⁷¹ Ibid., s. 85, 104.

⁴⁷² Бондарчук, „Against/beyond «радянського»”, 788.

⁴⁷³ Регистрационное дело, зesp. P-4021, sygn. 1, akt 5, s. 104, APOD.

⁴⁷⁴ Ibid., s. 30.

⁴⁷⁵ Ibid., s. 25.

⁴⁷⁶ Ibid., s. 23.

⁴⁷⁷ Бондарчук, *Релігійні течії в радянській Україні*, 186-8.

⁴⁷⁸ Сведения о финансово-хозяйственной деятельности старообрядческой церкви поселка Ольховатка г.Енакиево, зesp. P-4021, sygn. 1, akt 423, s. 8-9 зв., APOD.

⁴⁷⁹ Ibid., s. 24-25 зв.

⁴⁸⁰ Ibid.

„zanikającym kultem”⁴⁸¹. Zauważył wówczas: „młodzi ludzie nie chodzą do kościoła, staroobrzędowcy umierają. Naruszane jest stare prawo i porządek w kościele”⁴⁸². Warto zauważyć, że pomimo tego, że Olchowatka była jednym z nielicznych ośrodków staroobrzędowców w całej Ukraińskiej SRR, nigdy nie była odwiedzana przez staroobrzędowych biskupów. Od czasu do czasu odbywały się jednak pojedyncze chrzty niemowląt, ale biorąc pod uwagę skład wiekowy społeczności, były to zazwyczaj dzieci imigrantów ze wszystkich wschodnich regionów Ukrainy. Na przykład w 1970 r. było 13 chrztów, a w 1977 r. – 18⁴⁸³.

Podobnie jak w przypadku innych organizacji religijnych, pełnomocnik regularnie informował o spadku liczby staroobrzędowców. I tak w 1952 r. było 444 wiernych⁴⁸⁴, w 1977 r. – 154⁴⁸⁵, a w 1984 r. – 108⁴⁸⁶. Jednak w odniesieniu do staroobrzędowców takie statystyki można uznać, jeśli nie za całkowicie dokładne, to zgodne z tendencjami ujemnego przyrostu staroobrzędowców w regionie.

3.3.6. Mołokanie

O istnieniu osad mołokanów w obwodzie donieckim wiadomo od XIX wieku, kiedy to rosyjski pisarz Antoni Czechow pisał o kurhanie Sawur-Mohyla: „Jeśli wspiąć się na tę Mohylę, można zobaczyć równinę, tak płaską i bezkresną jak niebo, można zobaczyć posiadłości panów, niemieckie gospodarstwa i mołokanów”⁴⁸⁷. W 1949 r. w obwodzie stalinowskim mieszkało 50 mołokanów⁴⁸⁸. Miejscem ich zwartego zamieszkania była wieś Kutejnykowe w rejonie amwrosijewskim, z reguły byli to imigranci z terenów dzisiejszego obwodu zaporozkiego⁴⁸⁹. Skład społeczności pod względem płci i wieku był podobny do składu staroobrzędowców – zdecydowaną większość stanowili starsi parafianie, spośród których parafianie wybierali opiekuna i okresowo gromadzili się na nabożeństwach⁴⁹⁰.

3.3.7. Grekokatolicy

Należy zauważyć, że pilna i bolesna kwestia przetrwania w obliczu faktycznej delegalizacji Ukraińskiego Kościoła Grekokatolickiego, która w tym czasie stała się podstawą

⁴⁸¹ Регистрационное дело, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 5, s. 85, APOD.

⁴⁸² Ibid.

⁴⁸³ Регистрационное дело, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 5, s. 85, APOD.

⁴⁸⁴ Луковенко, „Старообрядницькі поселення”.

⁴⁸⁵ Регистрационное дело, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 5, s. 47, APOD.

⁴⁸⁶ Ibid., s. 128-131.

⁴⁸⁷ Антон, Чехов. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*, т.6, «Рассказы». W 30 томах (Москва: Наука, 1976), 218.

⁴⁸⁸ Информация об итогах единовременного учета религиозных объединений на 20 сентября 1961 г., zesp. P-4021, sygn. 1, akt 122, s. 5, APOD.

⁴⁸⁹ Ibid.

⁴⁹⁰ Ihor Kozłowski (1954-2023).

działalności pełnomocników w innych regionach Ukrainy (zwłaszcza w regionach zachodnich), prawie nigdy nie pojawiła się w przypadku pełnomocnika obwodu donieckiego z powodu braku takich grup w regionie. Jednak w korespondencji z władzami centralnymi znajdujemy dowody na tajną działalność jedenastu grekokatolików w obszarze jurysdykcji, o czym pełnomocnik zeznał w 1968 roku⁴⁹¹. Ale poza tą krótką uwagą nie ma żadnych innych dowodów na obecność grekokatolickiego podziemia w regionie. Jednak obawiając się pojawienia się precedensów działalności grekokatolików w związku z przesiedleniem imigrantów z zachodniej Ukrainy, w 1973 r. pełnomocnik G. Gomla polecił komitetom wykonawczym rad lokalnych wysłanie dyrektywy w celu zidentyfikowania osób, które odbyły wyroki za „działalność w OUN” w celu zidentyfikowania grup „wiernych unickich”⁴⁹². I. Kozłowski, ówczesny referent pełnomocnika Rady, wspomina, że w niektórych miastach i miasteczkach regionu, gdzie deportowani z Ukrainy Zachodniej mieszkali w zwartej zabudowie, w cerkwiach wisiały grekokatolickie ikony. Jednak, zgodnie z zeznaniami, grekokatolicy w regionie nie prowadzili zinstytucjonalizowanej działalności aż do 1990 r.⁴⁹³ Pierwsza parafia grekokatolicka w obwodzie donieckim została oficjalnie zarejestrowana we wsi Żwaniwka (rejon bachmucki) w 1990 r., a pierwsi kapłani pochodzili z zachodniej Ukrainy i należeli do zgromadzenia św. Bazylego Wielkiego⁴⁹⁴.

3.3.8. Muzułmanie

Przed ustanowieniem władzy bolszewickiej na Ukrainie obwód doniecki był jednym z miejsc zwartej zamieszkania ludności tatarskiej. Tak więc, według spisu ludności z 1959 roku, 60,5% wszystkich Tatarów, 47,4% Lezginów, 33,7% wszystkich Baszkirów i 33,2% wszystkich Azerów w Ukraińskiej SRR mieszkało w obwodach donieckim i woroszyłowskim⁴⁹⁵, z których zdecydowana większość mieszkała w obwodzie donieckim i wyznawała islam. Jednocześnie odsetek Tatarów w obwodzie donieckim pozostawał prawie niezmienny od lat dwudziestych XX wieku, wahając się od 0,4 do 0,6% całkowitej populacji regionu. W okresie powojennym stosunek władz radzieckich do ukraińskich muzułmanów zmienił się na podejrzliwy, a czasem wrogi, ponieważ muzułmanie byli podejrzewani o współpracę z nazistami. W szczególności pierwsza oficjalna społeczność muzułmańska w obwodzie donieckim została zorganizowana pod okupacją nazistowską⁴⁹⁶, co zostało uznane

⁴⁹¹Статистические...1970 год, zesp. P-4648, sygn. 5, akt 226, s. 6, CAPWOW.

⁴⁹² План..1973, zesp. P-4021, sygn. 1, akt 288, s. 10, APOD.

⁴⁹³ Ihor Kozłowski (1954-2023).

⁴⁹⁴ Катерина Зарембо, *Схід українського сонця. Історії Донеччини та Луганщини початку XXI століття* (Львів: Човен, 2022). 136.

⁴⁹⁵ Баликін, “Загальна характеристика національного складу”, 17.

⁴⁹⁶ Денис Брильов, “«Заборонений» іслам в Україні,” *Релігієзнавчі нариси* 9 (2019): 73.

przez władze radzieckie za przejaw kolaboracji z wrogiem. Oficjalnie na terytorium Ukraińskiej SRR nie było muzułmańskich wspólnot religijnych od 1951 r., kiedy to wspólnota w Kijowie została wyrejestrowana. Jednak według wspomnień muzułmanów z obwodu donieckiego, zebranych przez religioznawcę profesora Denysa Bryłowa, nawet w latach prześladowań muzułmanie organizowali podziemne spotkania i modlitwy. Na przykład, przewodniczący wspólnoty muzułmańskiej w Thorez, „Julduz” Kasym Farachtdinow, wspomina:

„Przywódcy religijni, w szczególności Zamalejew Mingali [mułła wybrany podczas okupacji hitlerowskiej – K.N.], byli wielokrotnie zapraszani do odpowiednich władz na „rozmowę”. [...] Ale zakazane spotkania nadal trwały, tylko teraz odbywały się ukradkiem, potajemnie w domach miejscowych muzułmanów”⁴⁹⁷.

Według Denysa Bryłowa, na podstawie wspomnień Rady do Spraw Wyznań, istniała milcząca praktyka ignorowania istnienia społeczności muzułmańskich w Ukraińskiej SRR przez pracowników Rady do Spraw Wyznań⁴⁹⁸. Znajduje to potwierdzenie w oficjalnych dokumentach pełnomocnika, w których nie wspomina się o istnieniu muzułmanów w regionie.

Podobnie jak w przypadku Żydów, z powodu braku oficjalnej hierarchii religijnej, funkcje przywódców duchowych we wspólnotach pełnili starsi ludzie – babajowie⁴⁹⁹. Główną metodą przekazywania tych uprawnień było dziedziczenie. Na przykład przed oficjalną rejestracją w 1993 r. funkcje imama wspólnoty „Gwiazda Proroka” przez ponad dwadzieścia lat nieoficjalnie pełnił Aisa Chametow, którego starszy brat i ojciec byli imamami tej wspólnoty przed nim⁵⁰⁰.

3.3.9. Ruchy New Age oraz quasi-religijne

Lata siedemdziesiąte dla niewielkiej, pasjonującej badaczy części ludności naznaczone były stanem, który A. Jurczak, używając terminu filozofa Michaiła Bachtina, nazywa „emigracja wewnętrzna” („wnienachodimost’”, którego autor nie tłumaczy na język angielski)⁵⁰¹. Ogólnie rzecz biorąc, „poza znalezienie się” to stan akceptacji sowieckiej rzeczywistości na poziomie form, ale nie treści, dla którego podmiot charakteryzuje się istnieniem jednocześnie wewnątrz i na zewnątrz instytucjonalnych i społecznych form sowieckiego dyskursu, bez aktywnego przeciwstawiania się tym ostatnim⁵⁰². Strategia ta była

⁴⁹⁷ Брильов “«Заборонений» іслам в Україні”, 74.

⁴⁹⁸ Ibid., 75.

⁴⁹⁹ Ibid.

⁵⁰⁰ Ibid., 78.

⁵⁰¹ Yurchak, *Everything was Forever*, 133-4.

⁵⁰² Ibid., 128.

szczególnie rozpowszechniona wśród intelektualistów, byłych aktywistów lat sześćdziesiątych i mieszkańców miast. Uczestnicy kręgów twórczych i nieformalnych grup interesu byli często zafascynowani ideami promującymi egzystencję poza systemem sowieckim, w szczególności religiami, w tym wschodnimi⁵⁰³. Trend ten nie ominął wschodniej Ukrainy. W szczególności w 1981 r. szef wydziału propagandy i agitacji Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Ukrainy L. Krawczuk⁵⁰⁴ skupił się na potrzebie przeciwdziałania rozprzestrzenianiu się Międzynarodowego Towarzystwa Świadomości Kryszny. Przykład niebezpiecznych tendencji w rozprzestrzenianiu się filozofii Wschodu stanowiła grupa młodych ludzi w Doniecku, nazywająca siebie „idealistami obiektywnymi” i głosząca „uczucia religijne i mistyczne”⁵⁰⁵. Ponieważ jednak grupa działała nieformalnie i nie podlegała radzieckiemu ustawodawstwu dotyczącemu religii, była przedmiotem zainteresowania władz partyjnych i, prawdopodobnie, organów bezpieczeństwa wewnętrznego, ale nie upoważnionej do tego Rady do Spraw Wyznań.

Odrodzenie religijne lat 90. w obwodzie donieckim, któremu z jednej strony towarzyszyło wprowadzenie demokratycznego ustawodawstwa religijnego, a z drugiej – pluralistyczna polityka państwa we wszystkich sferach życia publicznego, przyczyniło się do tego, że obwody doniecki i ługański stały się najbardziej sprzyjającymi regionami dla powstania i rozwoju najnowszych ruchów religijnych: neoorientalnych, synkretycznych i neopogańskich⁵⁰⁶.

Tak więc działania pełnomocnika w stosunku do świadków Jehowy, adwentystów dnia siódmego, ewangelicznych chrześcijan zielonoświątkowych, żydów, muzułmanów i staroobrzędowców były prowadzone w różny sposób, w zależności od ogólnozwiązkowej polityki wyznaniowej wobec nich. Mając świadomość zagrożenia ze strony niezarejestrowanych, a więc niekontrolowanych wspólnot, aparat pełnomocnika przy pomocy władz lokalnych starał się w różny sposób poznawać i monitorować procesy zachodzące w wyżej wymienionych wspólnotach religijnych. O ile w stosunku do świadków Jehowy obrano politykę bezpośrednich represji, która z biegiem lat nie uległa złagodzeniu, o tyle w stosunku do adwentystów i zielonoświątkowców nastąpiła znaczna liberalizacja. Ze względu na

⁵⁰³ Ibid., 150.

⁵⁰⁴ W 1991 roku zostanie wybrany na pierwszego prezydenta Ukrainy i będzie obejmował to stanowisko do 1994 roku, po czym będzie deputowanym Rady Najwyższej Ukrainy i aktywną postacią polityczną aż do swojej śmierci w 2022 roku.

⁵⁰⁵ Справки отделов ЦК, информации Львовского, кировоградского обкомов партии, Совета по делам религий при СМ УССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, зesp. 1, sygn. 25, akt 2225, s. 26, CAPZ.

⁵⁰⁶ Віктор Котигоренко та ін., *Донбас в етнополітичному вимірі*, 306-7.

niewielkie rozmiary i podeszły wiek, społeczności żydowskie w obwodzie donieckim nie stanowiły zagrożenia dla sytuacji politycznej i religijnej w regionie, a w celu przeciwdziałania tworzeniu podziemia religijnego i wzrostowi tożsamości żydowskiej, sprawowano urzędową kontrolę nad ich działalnością, choć nie były one oficjalnie zarejestrowane. Nietypową strategię postępowania wobec wspólnot religijnych na całej Ukrainie można zaobserwować w stosunku władz do muzułmanów – pomimo obecności w regionie pewnej liczby etnicznych Tatarów, Baszkirów, Azerów itp. pełnomocnik poinformował o braku aktywnych muzułmanów w regionie, podczas gdy w rzeczywistości w regionie istniały podziemne wspólnoty muzułmańskie.

Wnioski z rozdziału 3.

Podstawą radzieckiej polityki religijnej w każdym regionie była współpraca z organizacjami religijnymi, a obwód doniecki nie był wyjątkiem. W regionie działało łącznie jedenaście zarejestrowanych i niezarejestrowanych organizacji religijnych. Wszystkie z nich, z wyjątkiem wspólnot żydowskich, były chrześcijańskie. Ponadto istniały podziemne grupy muzułmanów, których działalność nie była zinstytucjonalizowana.

Największą organizacją religijną w ZSRR, Ukraińskiej SRR i obwodzie donieckim była Rosyjska Cerkiew Prawosławna. Pomimo wieloletnich prześladowań, w latach 1965–1991 w regionie nadal działało do stu parafii prawosławnych. Jednak ta liczba działających kościołów wyraźnie nie satysfakcjonowała obu stron – wiernych i władz. Podczas gdy mieszkańcy regionu przez cały okres wysyłali petycje do władz o potrzebie otwierania nowych kościołów, pełnomocnik stanął przed koniecznością sztucznego zmniejszania statystyk obrzędów religijnych każdego roku, aby stwierdzić powolną śmierć religii w regionie.

Relacje między władzami lokalnymi a społecznościami baptystów nadal były trudne. I o ile w przypadku zarejestrowanych wspólnot, należących do Wszechzwiązkowej Rady Ewangelicznych Chrześcian Baptystów, pełnomocnik zawsze musiał analizować wewnętrzne procesy w warunkach całkowitej kontroli nad ich działalnością, o tyle w sytuacji niezarejestrowanych i silnie opozycyjnych wspólnot Rady Kościołów Ewangelicznych Chrześcian Baptystów władze musiały stosować bardziej formalistyczne metody pracy.

Radzieckie władze państwowe w obwodzie donieckim prowadziły odmienną politykę wobec każdego konkretnego związku religijnego. Na przykład w przypadku wspólnot protestanckich adwentystów dnia siódmego i zielonoświątkowców można zauważyć dość zróżnicowany stosunek władz, reprezentowanych przez pełnomocnika, do wspólnot religijnych, w zależności od ich lojalności wobec reżimu politycznego.

W odniesieniu do świadków Jehowy polityka władz radzieckich nie zmieniła się przez dziesięciolecia i pozostała otwarcie represyjna, chociaż ogólny kryzys systemu i ideologii radzieckiej doprowadził do złagodzenia surowych środków. W szczególności władze lokalne często starały się informować o „korekcie” wierzących należących do społeczności świadków Jehowy, ale raporty te miały charakter czysto deklaracyjny.

Dość podobny był stosunek Rady do Spraw Wyznań do społeczności żydowskiej i staroobrzędowców w regionie. Nie bez powodu, uważając, że wyznawcami obu religii są głównie osoby starsze, a młodzież w większości nie kontynuuje tradycji religijnych swoich przodków, obwodowy pełnomocnik Rady nie widział w żydach i staroobrzędowcach zagrożenia dla polityki wyznaniowej, którą władze starały się realizować.

Mniejszościowe organizacje Prawdziwego Kościoła Prawosławnego i mołokanie prawie nie są wymieniani w sprawozdaniach władz. Z nielicznych zachowanych raportów wiadomo, że organizacje te, z uwagi na istnienie silnej opozycji protestanckiej i potrzebę kontroli nad Cerkwią prawosławną, nie były brane pod uwagę przez pełnomocnika przy ocenie sytuacji wyznaniowej w regionie.

Oprócz istniejących organizacji religijnych w regionie działały quasi-religijne grupy mistyczno-filozoficzne, a także odnotowano przypadki konspiracyjnej działalności religijnej, które choć nie wpływały na politykę wyznaniową państwa i obraz religijny regionu, były przedmiotem uwagi władz.

Zakończenie

W oparciu o literaturę naukową na wybrany temat i różne źródła historyczne, wykorzystując metody badań naukowych, wyciągnięto następujące wnioski zgodne z celem pracy:

1. Na współczesnej Ukrainie problemy stosunków kościelno-państwowych, udziału organizacji religijnych w rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, wzajemnego oddziaływania procesów religijnych i politycznych pozostają otwarte i aktualne. Dlatego, aby rozwiązać ten problem, warto zwrócić się do historycznej retrospektywy prób ich rozwiązania w Związku Radzieckim, którego Ukraina była częścią przez prawie siedemdziesiąt lat. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługuje sytuacja religijna w zróżnicowanym religijnie i specyficznym politycznie obwodzie donieckim, który w latach sześćdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku był również największym pod względem liczby ludności regionem Ukrainy. Co więcej, pod pewnymi względami działalność pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR w obwodzie donieckim odzwierciedlała krajową politykę religijną w ZSRR, a w stosunkach z niektórymi organizacjami religijnymi, wręcz przeciwnie, stała w sprzeczności z ogólnokrajowym obrazem. Stosunki państwo-religijne w Związku Radzieckim są tematem szeroko omawianym we współczesnej literaturze naukowej. Jednak większość rozpraw, monografii i artykułów naukowych poświęcona jest najtrudniejszemu okresowi stosunków między władzą radziecką a organizacjami religijnymi (w szczególności Rosyjską Cerkwią Prawosławną i wspólnotami protestanckimi) w latach 1920–1960 lub teoretycznym kwestiom stosunków między państwem a organizacjami religijnymi. Jednocześnie kwestia recepcji radzieckiej polityki religijnej w niektórych regionach i badanie działalności lokalnych pełnomocników (w szczególności w obwodzie donieckim) w okresach „stagnacji” i „pierestrojki” jest otwartą kartą we współczesnej historiografii ukraińskiej i światowej. Większość bazy źródłowej dotyczącej historii polityki państwa w sprawach religijnych jest przechowywana w centralnych państwowych i (w przypadku niniejszego badania, od 2014 r.) regionalnych archiwach państwowych obwodu donieckiego. Z ich pomocą udało się zrekonstruować złożony system biurokratyczny charakterystyczny dla późnego okresu sowieckiego i miejsce w nim pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań. Szeroki zakres materiałów z Centralnego Archiwum Państwowego Wyższych Organów Władz i Administracji Ukrainy oraz Centralnego Archiwum Państwowego Związków Społecznych Ukrainy pozwolił nam przeprowadzić dogłębną analizę sytuacji religijnej w obwodzie donieckim na tle ogólnokrajowych tendencji w sferze religijnej, określić charakter

radzieckiej polityki religijnej i zbadać sieć religijną regionu. Dzięki dostępnym do 2014 r. dokumentom archiwum regionalnego, autor opisuje administracyjny i ekonomiczny komponent biura pełnomocnika, jego plany pracy i raporty okresowe. Wykorzystanie źródeł osobistych, takich jak wywiady z byłymi pracownikami Rady do Spraw Wyznań i lokalnego komisariatu, otworzyło nowe perspektywy zrozumienia wewnętrznych postaw i motywów postaci historycznych – urzędników państwowych Ukraińskiej SRR i duchownych. Czasopisma konfesyjne uzupełniały oficjalne źródła epizodami z życia ówczesnych wspólnot religijnych.

Badanie wyżej wymienionej literatury naukowej i źródeł opierało się na zasadach naukowości, obiektywizmu i historyzmu, przy użyciu ogólnych naukowych i specjalnych historycznych metod badawczych.

2. W swojej wieloaspektowej działalności pełnomocnik opierał się na radzieckim ustawodawstwie dotyczącym kultów religijnych oraz różnych dyrektywach rządowych i partyjnych. Biorąc pod uwagę, że w tym okresie ZSRR wdrażał unikalny model organizacji religijnej regulowanej przez państwo, ramy prawne dla organizacji religijnych miały stać się głównym środkiem prawnym wpływu państwa na wierzących. Aktem prawnym, który miał zapewnić wolność sumienia w ZSRR, było tak zwane ustawodawstwo dotyczące kultów religijnych: niektóre artykuły Konstytucji ZSRR z 1936 i 1977 r., Konstytucja Ukraińskiej SRR z 1937 i 1978 r., Kodeks administracyjny ZSRR i Kodeks wykroczeń administracyjnych, Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR *O zatwierdzeniu rozporządzenia w sprawie stowarzyszeń religijnych w Ukraińskiej SRR* z 1976 r., *O Radzie do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR*, *O klasztorach w ZSRR* itp. Główne cechy radzieckiego ustawodawstwa religijnego obejmują: zakaz uczestnictwa w działalności organizacji religijnych przez dzieci poniżej 18 roku życia, minimalną liczbę założycieli wspólnoty religijnej (20 osób), niemożność wykorzystania jakichkolwiek środków niezwiązanych z działalnością religijną w celach komercyjnych (na przykład wynajmowanie drukarni do drukowania literatury religijnej w celu dalszej sprzedaży lub otwieranie klubów dla kobiet lub dzieci) oraz ścisłą państwową regulację budowy nowych budynków religijnych. Z jednej strony to właśnie powoływanie się na normy prawne najczęściej stawało się środkiem szykanowania kościołów i organizacji religijnych przez państwo, z drugiej zaś w niemal wszystkich znanych przypadkach naruszeń prawa wyznaniowego dopuszczały się władze, a nie wierni.

3. Działalność pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR w obwodzie donieckim została zbadana pod kątem dynamiki, co pomogło

zidentyfikować jakościowe zmiany w życiu religijnym regionu i rolę pełnomocnika jako uosobienia władzy państwowej w sferze religijnej.

Przez prawie dwadzieścia lat stanowisko pełnomocnika sprawowali G.Gomla i L. Serpilin. Obaj zostali wychowani w sowieckim duchu ateizmu, co zdeterminowało ich działalność na tym stanowisku. Należy jednak zauważyć, że Serpilin pełnił funkcję pełnomocnika w latach 1980–1995, konsekwentnie uosabiając trzy różne charaktery stosunków Kościoła i państwa: antyreligijny w okresie radzieckiej „stagnacji”, lojalny podczas „pierestrojki” i demokratyczny po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości.

Główną funkcją pełnomocnika w latach 1965–1991 była kontrola sytuacji religijnej w regionie, która była realizowana w następujących obszarach: nadzór nad działalnością organizacji i wspólnot religijnych, monitorowanie ateistycznej pracy z ludnością, rejestracja i likwidacja wspólnot religijnych, praca z duchowieństwem i kandydatami do religijnych instytucji edukacyjnych itp.

W krajowej i zagranicznej literaturze historycznej i konfesyjnej działalność Rady do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR od dawna ukazywana jest jako tłumienie życia religijnego w kraju na wszelkie możliwe sposoby. Materiały z obwodu donieckiego dowodzą, że pełnomocnik Rady do Spraw Wyznań często działał nie tylko jako lider polityki ateistycznej, ale także bronił praw wierzących na mocy prawa radzieckiego, dążył do rejestracji wspólnot religijnych, kontrolował działania władz lokalnych w stosunku do wierzących i korygował otwarcie nietolerancyjne zachowanie lokalnych urzędników wobec wierzących (zwłaszcza nieletnich).

4. W obwodzie donieckim praca pełnomocnika była powiązana z komitetem obwodowym Komunistycznej Partii Ukrainy, obwodowymi i rejonowymi komitetami wykonawczymi rad deputowanych, milicją i KGB. Podlegając prawnie Radzie do Spraw Wyznań przy Radzie Ministrów ZSRR (a od 1974 r. – Radzie Ministrów Ukraińskiej SRR), pełnomocnik dostosowywał większość swojej pracy do działań władz lokalnych. Jednocześnie pełnomocnik Rady do Spraw Wyznań w obwodzie donieckim, zgodnie ze swoją funkcją, kontrolował działalność władz partyjnych i państwowych w zakresie przestrzegania ustawodawstwa religijnego. Jednym z kierunków polityki religijnej państwa radzieckiego była organizacja propagandy ateistycznej. W tym celu stworzono odrębną naukę – tzw. ateizm naukowy, który był symbiozą akademickiego religioznawstwa i sowieckiej propagandy ateistycznej. W obwodzie donieckim, a także w całym Związku Radzieckim, liczba wykładowców Towarzystwa „Znaniye”, którego celem było prowadzenie propagandy ateistycznej, rosła z roku na rok do końca lat 80. W latach sześćdziesiątych i na początku lat

osiemdziesiątych organy partyjne regularnie informowały o rosnącej liczbie wygłaszanych wykładów i pozytywnej reakcji słuchaczy.

5. Czerwoną nicią łączącą wszystkie działania pełnomocnika w tym okresie była interakcja z organizacjami religijnymi. Należy zauważyć, że w latach 1965–1991 w regionie zarejestrowano tylko wspólnoty Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, ewangelicznych baptystów (częściowo), adwentystów dnia siódmego (częściowo) i chrześcijan mołokańskich; od połowy lat 70. zarejestrowano wspólnoty zielonoświątkowe. Działalność staroobrzędowców, adwentystów reformowanych, świadków Jehowy, Żydów, Prawdziwego Kościoła Prawosławnego i Rady Kościołów Ewangelicznych Chrześcijan Baptystów była nielegalna.

Jeśli chodzi o Rosyjski Kościół Prawosławny, polityka rządu radzieckiego wobec niego w badanym okresie była raczej łagodna i polegała na kontrolowaniu udzielania sakramentów i sprawdzaniu finansowych aspektów jego działalności. W tym okresie duchowni prawosławni często dostosowywali swoją działalność kaznodziejską do polityki państwa radzieckiego i partii komunistycznej (w szczególności kluczowa stała się kwestia działań Kościoła na rzecz utrzymania pokoju). Ze źródeł archiwalnych wiadomo, że w okresie od połowy lat 60. do połowy lat 80. liczba odprawianych obrzędów religijnych powoli, ale systematycznie spadała. Z jednej strony, takie procesy rzeczywiście świadczyły o stopniowej utracie społecznego zainteresowania religią, tak jak przedstawiała to RKP w okresie „stagnacji”. Z drugiej strony statystyki dostarczane przez pełnomocnika były często niekompletne i sprzeczne, a zatem budziły spore wątpliwości wśród badaczy. Począwszy jednak od połowy lat osiemdziesiątych, wraz z intensyfikacją procesów odrodzenia religijnego, nawet autorzy oficjalnych raportów rządowych zmuszeni zostali do stwierdzenia wzrostu aktywności religijnej wszystkich organizacji działających w regionie oraz zainteresowania nimi nie tylko starszego pokolenia, ale i młodzieży. Przez cały badany okres stosunek rządu do Kościoła pozostawał ambiwalentny: uznawał on ekonomiczną i ideologiczną potęgę RKP i korzyści płynące ze współpracy z nim, ale nie zaprzestał oficjalnej ateistycznej polityki państwowej.

Od połowy lat sześćdziesiątych do połowy lat osiemdziesiątych nastąpił pogłębiający się rozłam w i tak już niejednorodnej społeczności baptystów. Dwa główne ośrodki ruchu baptystycznego w regionie to Wszechzwiązkowa Rada Kościoła Baptystycznego Związku Radzieckiego, która była stosunkowo lojalna wobec rządu radzieckiego, oraz opozycyjnie nastawiona Rada Kościołów Baptystycznych. Biorąc pod uwagę obecność dużej liczby wspólnot baptystycznych w obwodzie donieckim i aktywną pracę kaznodziejów przeciwnych rządowi radzieckiemu, wywierano presję na niezarejestrowane wspólnoty baptystyczne, które

podlegały jurysdykcji Rady Kościołów Baptystycznych, aby wprowadzić je do sfery prawnej. W badanym okresie ważne było stanowisko przywódców społeczności baptystów. Historia prezbitera M. Szaptały, który przeszedł z Rady Kościołów Baptystycznych do Wszechzwiązkowej Rady Kościołów Baptystycznych, a następnie został przywódcą zarejestrowanych wspólnot baptystycznych w obwodzie donieckim, jest charakterystyczna dla baptystów w całym Związku Radzieckim.

Istnienie niezarejestrowanych organizacji religijnych w obwodzie donieckim było jedną z najbardziej problematycznych kwestii dla pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań w obwodzie donieckim. Dlatego głównym zadaniem pełnomocnika w odniesieniu do takich organizacji w okresie narastającego kryzysu systemu sowieckiego było albo ich zalegalizowanie, albo całkowita likwidacja.

Większość wspólnot adwentystycznych w obwodzie donieckim była oficjalnie zarejestrowana, a ich członkowie nie wykazywali żadnych odmienności religijnych. Dlatego przypadek adwentystów służy jako przykład bardziej tolerancyjnego modelu sowieckiej polityki religijnej, dalekiego od prób likwidacji, które władze komunistyczne podejmowały przeciwko niektórym organizacjom religijnym. Bardziej surowo władze sowieckie potraktowały społeczność zielonoświątkowców. Po wydarzeniach z 1945 r., kiedy rząd sowiecki wymusił zjednoczenie zielonoświątkowców i baptystów, większość wspólnot zielonoświątkowych automatycznie dołączyła do szeregów opozycji. Niemniej jednak w latach 1965–1991 niektórzy zarejestrowani zielonoświątkowcy weszli w kontakt z władzami radzieckimi. Niezarejestrowane wspólnoty pozostawały poważnym problemem dla pełnomocnika i były prześladowane aż do liberalizacji polityki religijnej pod koniec lat 80. Na szczególną uwagę zasługują przykłady tego, jak regionalni przywódcy zielonoświątkowi i adwentystyczni próbowali pogodzić potrzebę utrzymywania przyjaznych stosunków z władzami z pragnieniem służenia Bogu. To raczej sprzeczne stanowisko determinowało działalność organizacji religijnych w późnym ZSRR.

6. Podczas pierestrojki dramatyczna zmiana w radzieckiej polityce religijnej doprowadziła do zmiany charakteru działalności państwowego organu do spraw religijnych i jego przedstawicieli w regionach. W związku z tym po raz pierwszy od kilkudziesięciu lat rozpoczęto rejestrację nowych wspólnot religijnych i budynków sakralnych, zmniejszyła się skala propagandy ateistycznej, a rocznicę wprowadzenia chrześcijaństwa na Rusi obchodzono na szczeblu państwowym. W tym kontekście urząd pełnomocnika obwodu donieckiego był jednym z najbardziej postępowych i liberalnych w Ukraińskiej SRR. Znamienne jest to, że do republikańskiej Rady do Spraw Wyznań nie wpłynęły prawie żadne skargi dotyczące naruszeń

prawa przez urzędników działających w obwodzie donieckim, a te, które wpłynęły, dotyczyły głównie lokalnych wydarzeń i konfliktów w społecznościach miejscowych. Należy zauważyć, że ukryta opozycja wobec religii ze strony państwa radzieckiego, realizowana przez pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań w okresie zaostrenia kryzysu systemu radzieckiego, nie osiągnęła swojego celu, jakim było całkowite wyeliminowanie tożsamości religijnej z osobistego i społecznego poziomu osoby radzieckiej. Świadczy o tym w szczególności znaczna liczba prawosławnych obrzędów dokonywanych na noworodkach i zmarłych mieszkańcach regionu. Niepowodzenie działań antyreligijnych w okresie kryzysu systemu sowieckiego w latach 1960–1980 było jedną z przesłanek renesansu religijnego końca lat 80. i 90. XX w. Oczywiście, mając niemal nieograniczoną władzę w dziedzinie życia religijnego na powierzonym mu terytorium, pełnomocnik często wykraczał poza swoje uprawnienia. Przykładem tego jest próba wpływania na wybory organów kontrolnych społeczności, a nawet przywódców lokalnych jednostek religijnych. Jednak przypadki ingerencji wyspecjalizowanego urzędnika do spraw religijnych w działalność wspólnot są znacznie rzadsze niż naruszenia norm religijnych i etycznych przez urzędników państwowych wszystkich szczebli oraz przez kierownictwo instytucji i organizacji.

Ogólnie rzecz biorąc, w latach 1965–1991 radziecka polityka religijna realizowana w obwodzie donieckim przez pełnomocnika Rady do Spraw Wyznań miała swoje osobliwości, które zasadniczo różniły się od poprzednich i przyszłych modeli budowania relacji między państwem a organizacjami religijnymi. Osobliwości te obejmują: po pierwsze, odejście od jawnie antyreligijnych kampanii niestabilnej epoki Chruszczowa; po drugie, okres 1965–1991 można wyraźnie podzielić na epokę „stagnacji” charakteryzującą się dominacją zastoju, który był charakterystyczny dla wszystkich sfer życia publicznego w tym okresie i który nie ominął procesów religijnych, oraz epokę „pierestrojki”, kiedy to w ZSRR rozpoczęło się prawdziwe odrodzenie religijne. Po trzecie, należy zauważyć, że wysiłki władz radzieckich zmierzające do wymuszenia lojalności na największej organizacji religijnej w kraju, Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, zakończyły się sukcesem: opozycja wewnątrz społeczności prawosławnej została ograniczona do minimum, a duchowieństwo w całym kraju często ściśle współpracowało z władzami lokalnymi, co jednak nie negowało istnienia miękkiej opozycji kościelnej poza polityką. W związku z tym Rada do Spraw Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej została połączona z Radą do Spraw Kultów Religijnych w Radę do Spraw Wyznań. Po czwarte, proces ogólnej liberalizacji życia społecznego i politycznego podczas upadku Związku Radzieckiego w latach 1985–1991 charakteryzował się w szczególności odrodzeniem religijnym. Proces ten był szczególnie widoczny po obchodach tysiąclecia chrztu Rusi

Kijowskiej w 1988 r., które stały się prawdziwym punktem zwrotnym w historii religii w ZSRR. To właśnie w okresie pierestrojki rozpoczęła się aktywna rejestracja nowych wspólnot religijnych, otwieranie budynków sakralnych, religijnych instytucji edukacyjnych itp. Warto zauważyć, że ten religijny renesans dotyczył nie tylko Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, która zdominowała liczbę wspólnot i wiernych, ale także wszystkich innych organizacji religijnych.

Polityka państwa w dziedzinie religii nie była wyjątkiem w procesie ogólnego kryzysu systemu radzieckiego, który był logiczną konsekwencją upadku ZSRR. Jednym z czynników „odrodzenia religijnego” pod koniec lat 80. było formalne podejście do współpracy z organizacjami religijnymi i propagandą ateistyczną w poprzednim okresie kryzysu systemu radzieckiego („stagnacji”). Urzędnicy na wszystkich szczeblach nadal powielali hasła i dyrektywy centralnego kierownictwa partii, ale byli na nie obojętni i z równym brakiem zaangażowania wykonywali zadanie wzmacniania ateistycznego zasięgu i kontrolowania działalności kościołów oraz innych organizacji religijnych. Jednocześnie obywatele radzieccy z reguły sumiennie wykonywali publiczne rytuały wymagane przez władze, ale nie przywiązywali do nich szczególnego znaczenia. Taką samą sytuację zaobserwowano w przypadku organizacji religijnych: kontynuując kurs ateizacji państwa, urzędnicy na wszystkich szczeblach nie byli entuzjastycznie nastawieni do zadań wzmocnienia ateistycznej pracy z ludnością i kontrolowania działalności kościołów i innych organizacji religijnych. Poziom znajomości dogmatów religijnych, nawet wśród pracowników odpowiednich organów realizujących politykę religijną, był niski i często nie osiągał nawet poziomu propedeutycznego. Tak więc pod koniec ery sowieckiej powstała sytuacja, w której kompleksowa działalność antyreligijna istniała tylko w formie, a nie w treści. Cała prawdziwa walka z religią została zredukowana do dwóch skrajności: raportowania fikcyjnej pracy lub stosowania surowych środków karnych wobec przedstawicieli niezarejestrowanych społeczności, których działalność, zdaniem władz, miała charakter antyradziecki. Taka selektywność i niekonsekwencja w funkcjonowaniu organów państwowych, połączone z naturalnym poszukiwaniem przez ludzi głębszych znaczeń i wartości gdzie indziej niż w ideologii radzieckiego komunizmu, doprowadziły do masowego rozczarowania rzeczywistością radziecką i, wraz z wieloma innymi przyczynami, przyczyniły się do szybkiego upadku ZSRR.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф.Р-4648 (Рада в справах релігії при Міністерстві у справах міграції і національностей України та її попередники (об'єднаний фонд))

Оп.5.

Спр.1. Постановления Совета Министров СССР и УССР и Центрального Комитета КП Украины о преобразовании Совета по делам русской православной церкви и Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и создание на Украине аппарата Уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по УССР за 1966 г., 25 января -10 мая 1966 г., 22 арк.

Спр.42. Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1967 год, 23 января-25 декабря, 206 арк.

Спр.47. Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Совета по Донецкой области за 1968 год. Том IV., б/д, 87 арк.

Спр.71. Информации и сведения о совершении населением религиозных обрядов по областям Украинской ССР за 1964-1966 годы, 17 февраля-12 мая 1967 г., 20 арк.

Спр.128. Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1969 год, 4 февраля – 17 декабря 1969 г., 228 арк.

Спр.131. Информации, докладные записки и справки областных Уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1969 год, том 3, 03 июля 1969 - 26 сентября 1969 г., 190 арк.

Спр.140. Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1969 год, 2 января-19 ноября 1969 г., 109 арк.

Спр.148. Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Совета по Донецкой области за 1969 год. Том V., б/д, 19 арк.

- Спр.184. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов /решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета, выписки из протоколов заседаний Совета/ по областям Украинской ССР / от буквы «В» до «Ж»/ за 1970 год. Том I., б/д, 155 арк.
- Спр.196. Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Советом по Донецкой области за 1970 год. Том V., б/д, 9 арк.
- Спр.226. Статистические сведения об изменениях в учетных данных зарегистрированных религиозных объединений и служителей культов, о религиозной обрядности и денежных доходах религиозных объединений по областям Украинской ССР за 1970 год, 6 января-10 августа 1970 г., 34 арк.
- Спр.236. Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, процессах и явлениях происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1971 год, 4 февраля – 31 декабря 1971 г., 155 арк.
- Спр.237. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1971 год. Том I., 5 января-26 апреля 1971 г., 133 арк.
- Спр. 246. Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1971 год, б/д, 89 арк.
- Спр.293. Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по УССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, процессах и явлениях происходящих в религиозных организациях, о состоянии контроля за выполнением законодательства о культах за 1972 год, 4 января - 26 декабря 1972 г., 158 арк.
- Спр.294. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1972 год. Том I., 6 января-27 июня 1972 г., 132 арк.
- Спр.296. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1972 год. Том III., 14 сентября -29 декабря 1972 г., 109 арк.
- Спр.297. Докладные записки ответственных работников Уполномоченного Совета по УССР о результатах проверки работы областных Уполномоченных Совета за 1972 год, 24 апреля – 21 августа 1972 г., 15 арк.

- Спр.298. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов /решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета, выписки из протоколов заседаний Совета/ по областям Украинской ССР / от буквы «В» до «Ж»/ за 1972 год. Том I., б/д, 117 арк.
- Спр.304. Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1971 год, б/д, 89 арк.
- Спр.309. Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности церквей и молитвенных домов, снятых с регистрации религиозных общин, как распавшихся и переписка по их рассмотрению с Уполномоченным Совета по областям Украинской ССР от буквы «Д» до «И» за 1972 год. Том II., б/д, 218 арк.
- Спр.331. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1973 год. Том I., 19 января -27 июня 1973 г., 209 арк.
- Спр.332. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1973 год. Том II., 2 июля -29 декабря 1973 г., 165 арк.
- Спр.334. Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов /решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета, выписки из протоколов заседаний Совета/ по областям Украинской ССР / от буквы «В» до «Д»/ за 1973 год. Том I., б/д, 102 арк.
- Спр.338. Документы о работе общественных комиссий содействия исполкомам Совета депутатов трудящихся по соблюдению законодательства о религиозных культах /решения исполкомов местных Советов, положения, информации, справки/ за 1973 год, 5 марта- 28 декабря 1973 г., 119 арк.
- Спр.354. Сведения и информации областных Уполномоченных Совета о деятельности легальных и нелегальных иудейских общин и групп в период осенних иудейских праздников на территории Украинской ССР за 1973 год, 21 мая – 29 декабря 1973 г., 50 арк.
- Спр.358. Документы о деятельности и положении так называемого «Совета церквей ехб» /раскольники/ на территории Украинской ССР /информации, справки, докладные записки, сведения/ за 1973 год, 16 апреля – 18 декабря 1973 г., 63 арк.
- Спр.370. Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1974 год. Том I., 3 января - 26 июля 1974 г., 131 арк.
- Спр.378. Информации уполномоченных Совета по областям Украинской ССР о религиозных праздниках и происшествиях за 1974 год, б/д, 133 арк.

Спр.398. Документы о деятельности и положении религиозных обществ адвентистов седьмого дня на территории Украинской ССР /информации, справки, докладные записки, сведения/ за 1974 год, 9 января – 4 ноября 1974 г., 95 арк.

Оп.6 сч.

Спр.8. Статистические отчеты и статсведения уполномоченного Совета по УССР и уполномоченных по Винницкой-Кировоградской областям за 1966 год, 204 арк.

Спр.25. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України за 1967 рік та листування, 11 січня – 13 березня 1968 року, 269 арк.

Спр.45. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки, довідки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій-Миколаївській областях за 1968 рік та листування, 08 січня – 6 лютого 1969 року, 150 арк.

Спр.70. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки, довідки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій-Полтавській областях за 1969 рік та листування, 28 серпня 1969 року – 24 лютого 1970 року, 225 арк.

Спр.91. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки, довідки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій-Одеській областях за 1970 рік та листування, 06 січня 1970 року – 07 квітня 1971 року, 209 арк.

Спр.112. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м. Києві за 1971 рік та листування 22 червня 1971 року – 29 лютого 1972 року, 253 арк.

Спр.133. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м. Києві за 1972 рік та листування 12 січня 1972 року – 06 лютого 1973 року, 220 арк.

Спр.171. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м. Києві за 1973 рік та листування 16 січня 1973 року – 11 січня 1974 року, 153 арк.

Спр.276. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій – Одеській областях за 1979 рік та листування, 04 січня – 21 січня 1980 року, 158 арк.

- Спр.296. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м. Києві за 1980 рік та листування 12 січня 1980 року – 06 лютого 1980 року, 143 арк.
- Спр.360. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій – Івано-Франківській областях за 1983 рік та листування, 04 січня– 08 лютого 1984 року, 208 арк.
- Спр.381. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР по областях України та і м. Києві за 1984 рік та листування 9 січня 1984 року – 25 грудня 1984 року, 155 арк.
- Спр.403. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій-Київській областях за 1985 рік та листування, 23 грудня – 31 грудня 1985 року, 227 арк.
- Спр.421. Статистичні звіти, статистична інформація, пояснювальні записки уповноважених Ради в справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Вінницькій-Київській областях та у м.Києві за 1986 рік та листування, 31 грудня 1986 року– 05 січня 1987 року, 178 арк.
- Оп.7.
- Спр.2. Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о религиозной обстановке, о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах за 1975 г., б/д, 278 арк.
- Спр.5. Информации уполномоченных о наличии и деятельности находившихся вне регистрации религиозных объединений пятидесятников, СцЕхб, иеговистов и мелких сектантских течений за 1975 год, б/д, 68 арк.
- Спр.6. Информации уполномоченных по областям и г.Киеву о наличии и деятельности находящихся вне регистрации религиозных объединениях (информации о мерах по выполнению постановления ЦК Компартии Украины от 9.10.73) 1975 г., б/д, 135 арк.
- Спр.7. Информационно-инструктивные письма, распоряжения, указания союзного и республиканского Советов уполномоченным Совета по областям и г.Киеву, 13 июля-10 декабря 1975 г., 31 арк.
- Спр.9. Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах изучения религиозной обстановки в областях и проверке работы уполномоченных Совета, 14 февраля – 15 декабря 1975, 72 арк.

- Спр.23. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах, о реагировании верующих на решения XXV съезда КПСС, о проповеднической деятельности за 1976 год, б/д, 209 арк.
- Спр.24. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях Рпц, старообрядческой, католической и реформатской церковью, иудейской религии, Асд за 1976 г., б/д, 256 арк.
- Спр.25. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях Ехб за 1976 г., б/д, 252 арк.
- Спр.26. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о религиозной обрядности и денежных доходах, б/д, 78 арк.
- Спр.36. Информации, докладные записки и справки уполномоченных Совета о работе с письмами, жалобами и заявлениями верующих, приеме граждан за 1976 год, б/д, 53 арк.
- Спр.45. Информации, докладные записки, справки Совета, представленные в правительственные и партийные органы УССР о религиозной обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике, 4 января – 29 декабря 1977, 113 арк.
- Спр.46. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о религиозной обстановке, о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах за 1977 г., б/д, 140 арк.
- Спр.47. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях Рпц, старообрядческой, католической, реформатской церковью, иудейской религии за 1977 год, б/д, 205 арк.
- Спр.49. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных объединений, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях ЕХБ, пятидесятников за 1977 г., б/д, 251 арк.
- Спр.76. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о деятельности зарегистрированных религиозных обществ, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях Рпц, старообрядческой, католической, реформатской церковью, иудейской религии за 1978 год, б/д, 190 арк.
- Спр.126. Информации, докладные записки, справки, представленные в правительственные и партийные органы УССР, в союзный Совет о религиозной

обстановке, о положении и деятельности религиозных объединений в республике, 5 марта – 28 октября 1980, 19 арк.

Спр.137. Докладные записки работников аппарата Совета о результатах изучения религиозной обстановки в областях и проверке работы уполномоченных Совета, 20 марта – 23 декабря 1980 г., 216 арк.

Спр.162. Информации, докладные записки, справки Совета и уполномоченных по областям и г.Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях РПЦ, реформаторской, иудейской религий, Асд в 1981 году, б/д, 172 арк.

Спр.237. Информации, докладные записки, справки Совета и уполномоченных по областям и г. Киеву о деятельности зарегистрированных религиозных общин, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных объединениях РПЦ, старообрядческой и протестантской церквей, иудейской религий, ЕХБ и пятидесятников в 1983 г., том I, б/д, 177 арк.

Спр.304. Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том I., б/д, 180 арк.

Спр. 305. Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том II., б/д, 192 арк.

Спр.307. Информации о деятельности духовных семинарий (сводные статсведения, списки семинаристов, преподавательского состава, итоги приема в семинарии и выпуска семинаристов), б/д, 97 арк.

Спр. 319. Информации, справки уполномоченных Совета по вопросам работы с духовенством РПЦ и старообрядческой церкви. Том I., б/д, 225 арк.

Спр. 320. Информации, справки уполномоченных Совета по вопросам работы с духовенством сектантских культов. Том II., б/д, 74 арк.

Спр.337. Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о религиозной обстановке, состоянии контроля за соблюдением законодательства о религиозных культах за том I, б/д, 274 арк.

Спр.339. Информации, докладные записки, справки, поступившие от уполномоченных Совета по областям и г.Киеву, о деятельности зарегистрированных религиозных общин, процессах и явлениях, происходящих в религиозных объединениях. Том I., б/д, 122 арк.

- Спр.345. Докладные записки, справки работников аппарата Совета о результатах командировок в областях по изучению религиозной обстановки, 6 февраля – 31 декабря 1986 г., 96 арк.
- Спр.354. Документы по вопросам строительства, реконструкции, покупки культовых зданий (выписки из протоколов заседаний союзного и республиканского Советов и др.), 15 января – 14 октября 1986 г., 183 арк.
- Спр.380. Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета по областям о состоянии контроля за соблюдением законодательства о культах, проповеднической деятельности служителей культа, финансовой деятельности религиозных организаций, о снятии и взятии на учет неофициально действующих религиозных групп за 1987 год, б/д, 218 арк.
- Спр.381. Информации, докладные записки и справки уполномоченных Совета по областям и г.Киеву о деятельности зарегистрированных объединений, процессах и явлениях, происходящих в них за 1987 год, б/д, 142 арк.
- Спр.392. Информации, справки, отчеты и другие материалы о зафиксированных нарушениях законодательства о культах, профилактических мероприятиях по их предупреждению и мерах административного воздействия за 1987 г., б/д, 257 арк.
- Спр.399. Документы по подготовке и проведению 1000-тия введения христианства на Руси в 1988 г. (справки для ориентировки, информации уполномоченных о подготовке и проведению празднования) том 5, б/д, 114 арк.
- Спр.404. Информационно-инструктивные письма, распоряжения и указания Совета по делам религия при Совете Министров СССР и Совета по делам религий при Совете Министров УССР уполномоченным по областям и г.Киеву, 4 января – 19 декабря 1988 г., 33 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань та українці

Ф.1 (Центральний комітет Компартії України)

Оп. 11

- Спр. 279. Информации обкомов и киевского горкома партии, министерств и ведомств республики о ходе выполнения Постановления ЦК Компартии Украины от 23 октября 1981 года «О мерах по выполнению постановления ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания». Часть I, 24 березня 1982 – 04 грудня 1984 р., 188 арк.
- Спр. 280. Информации обкомов и киевского горкома партии, министерств и ведомств республики о ходе выполнения Постановления ЦК Компартии Украины от 23 октября 1981 года «О мерах по выполнению постановления ЦК КПСС «Об усилении атеистического воспитания». Часть II, 24 березня 1982 – 04 грудня 1984 р., 188 арк.

Оп.23

Спр.4556. Отчеты о работе, справки и другие материалы уполномоченных советам по делам русской православной церкви и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, 25 липня – 27 вересня 1947 р., 139 арк.

Оп.25

Спр.1357. Справки отдела пропаганды ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии, Совета по делам религий при Совете Министров УССР об укреплении кадрами аппарата уполномоченных совета в делах религии по областям и о выделении должностей заместителей уполномоченных; отчет Совета по делам религий при Совете Министров УССР за 1976 г. и по другим вопросам, 26 января 1976 – 21 марта 1977 г., 99 арк.

Спр. 1508. Письмо в ЦК КПСС о создании в г.Киеве филиала Института научного атеизма Академии общественных наук при ЦК КПСС, справки отделов ЦК Компартии Украины, информации Совета по делам религий при Совете Министров Украинской ССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, 3 января 1977 – 4 февраля 1978 г., 86 арк.

Спр. 2225. Справки отделов ЦК, информации Львовского, кировоградского обкомов партии, Совета по делам религий при СМ УССР по вопросам научно-атеистической пропаганды, 6 января – 3 декабря 1981 г., 32 арк.

Спр. 2403. Докладная записка Совета по делам религий при Совете Министров УССР и предложения отделов пропаганды и агитации и зарубежных связей ЦК Компартии Украины о мерах по преодолению унитарства в православии, 22 марта 1982 – 18 февраля 1983 г., 54 арк.

Спр.2717. Записки и справки отделов ЦК Компартии Украины, Совета по делам религий при Совете Министров УССР, Крымского обкома партии о состоянии атеистической работы, 12 января 1984 – 22 января 1985 г., 24 арк.

Оп.32

Спр. 46. Информации и справки работников отделов ЦК и обкомов Компартии Украины по вопросам культурно-воспитательной работы среди трудящихся, о состоянии атеистической работы в областях, о семинарах и совещаниях лекторов и идеологических работников; вопросы, которые были заданы лекторам на семинарах и во время выступления перед трудящимися на предприятиях, 31 декабря 1969 – 21 декабря 1970 г., 196 арк.

Спр.1593. Переписка с ЦК КПСС о состоянии марксистско-ленинского образования на начало 1980/81 учебного года. Записки, справки, информации отделов ЦК Компартии Украины, обкомов и Киевского горкома партии по вопросам улучшения идеологической, политико-воспитательной и атеистической работы, проведения Дней Украинской ССР в Киригизии, ф.1., 14 февраля – 25 декабря 1980 г., 125 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. Р-2794 (Виконавчий комітет Донецької обласної ради депутатів трудящих, м. Донецьк Донецької області)

Оп.2.

Спр. 2518. Переписка с Советом Министров СССР и Президиумом Верховного Совета СССР по увеличению персональных пенсий, по религии, культурном и жилищном строительстве и др., январь-декабрь 1971 г., 86 арк.

Спр. 2842. Смета расходов и штатное расписание за 1973 г., б/д, 10 арк.

Спр. 3835. Смета расходов и штатное расписание за 1977 г., б/д, 45 арк.

Спр. 4529. Смета расходов и штатное расписание за 1980 г., б /д, 59 арк.

Ф.Р-4021 (Уповноважений Ради у справах релігій при РМ СРСР по Донецькій області)

Оп.1.

Спр. 5. Регистрационное дело религиозного общества старообрядческой церкви в поселке Ольховатка г.Енакиево, 1943-1990, 131 арк.

Спр. 122. Информация об итогах единовременного учета религиозных объединений на 20 сентября 1961 г., б/д, 21 арк.

Спр.204. Личные дела православных священнослужителей за 1962-1990 гг. (А), 92 арк.

Спр.218. Полугодовые планы работы уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Донецкой области на 1966 г., б/д, 6 арк.

Спр.230. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий по Донецкой области на 1968 г., б/д, 13 арк.

Спр.240. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий по Донецкой области на 1969 г., б/д, 12 арк.

Спр.255. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при СМ СССР по Донецкой области на 1970 г., б/д, 6 арк.

Спр.268. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Донецкой области на 1971 г., б/д, 6 арк.

Спр.278. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Донецкой области на 1972 г., б/д, 5 арк.

Спр.288. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Донецкой области на 1973 г., б/д, 18 арк.

- Спр.336. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Донецкой области на 1975 г., б/д, 16 арк.
- Спр.356. План работы аппарата уполномоченного Совета по делам религий при Совете Министров УССР по Донецкой области на 1976 г., б/д, 14 арк.
- Спр.365. План работы аппарата уполномоченного по делам религий по Донецкой области на 1977 г., б/д, 12 арк.
- Спр.387. Календарные планы работы уполномоченного Совета по делам религий при СМ УССР по Донецкой области на 1979 г., б/д, 18 арк.
- Спр.423. Сведения о финансово-хозяйственной деятельности старообрядческой церкви поселка Ольховатка г.Енакиево, 1980-1988, 86 арк.
- Спр.433. Перспективный план работы аппарата уполномоченного совета по делам религий по Донецкой области на 1981 г., б/д, 9 арк.
- Спр.589. Справки, информации и докладные записки об использовании бывших культовых зданий в городах и районах области, 1987-1989 гг., 43 арк.
- Спр.591. Переписка с вышестоящими органами по основным вопросам деятельности, 1987-1989 гг., 147 арк.
- Спр. 603. Переписка с вышестоящими и местными органами власти по основным вопросам деятельности, 1988 г., арк. 12.

II. Źródła drukowane

- Гольст, Георгий, Дмитрий Ночвин, и Василий Куроедов, ред. *Законодательство о религиозных культах (Сборник материалов и документов)*. Москва: Юридическая литература, 1971.
- Лиман, Игор, упорядник. *Трансформації релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям)*. Запоріжжя: АА ТанDEM, 2011.
- Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки. Выпуск IV. Народность и родной язык населения СССР. Издание ЦСУ СССР*. Москва, 1928.

III. Akty prawne

- Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937).
- Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки (1978).
- О свободе совести и религиозных организациях, № 1689-1, глава I, ст.3 (1990).

IV. Oral history

Бондаренко, Віктор. Інтерв'ю провів Карен Нікіфоров. Особисте інтерв'ю. Київ. Вересень, 5, 2021.

Єленський, Віктор. Інтерв'ю провів Карен Нікіфоров. Особисте інтерв'ю. Київ. Квітень, 12, 2021.

Єленський, Віктор, інтерв'юер. «Головна партія для нас – це народ України». РІСУ. Травень 13, 2017. https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_91/lis_91_11/37619/.

Козловський, Ігор. Інтерв'ю провів Карен Нікіфоров. Особисте інтерв'ю. Київ. Вересень, 15, 2021.

V. Wydawnictwa periodyczne

Гусева, Е.М. “Траурные богослужения в Ленинградской общине евангельских христиан-баптистов” *Братский Вестник* 2 (1967), https://mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2513/

“Вести из общин.” *Братский вестник* 2 (1968). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2598/

“Вести из общин.” *Братский вестник* 4 (1969). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2626/

“Первый день съезда - утреннее заседание 9 декабря.” *Братский Вестник* 2 (1970). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2676/

“Послание ко всему братству евангельских христиан-баптистов в СССР.” *Братский вестник* 5 (1972). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2763/

“Сообщение Президиума ВСЕХБ.” *Братский вестник* 1 (1973). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2809/

“Обращение ко всем верующим Евангельско-Баптистского исповедования в СССР.” *Братский вестник* 4 (1974). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/2821/

В.И.К. “Хроника.” *Братский вестник* 1 (1988). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/3442/

“Из жизни поместных Церквей.” *Братский вестник* 2 (1989). https://www.mbchurch.ru/publications/brotherly_journal/3481/

VI. Opracowania

Акулов, Александр, состав. *Атеизм в СССР: становление и развитие*. Москва: Мысль, 1986.

Андрусишин, Богдан, та Віктор Бондаренко. “Держава, право і церква в новітній історії (XX – поч. XXI ст.).” *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право* 17 (2012): 88-102.

Андрусишин, Богдан, та Віктор Бондаренко. “Державно-церковні відносини: природа, зміст, характер функціонування, типологізація.” *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право* 7 (2009): 94-104.

Андрусишин, Богдан, та Віктор Бондаренко. *Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010.

Бабенко, Людмила. *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної Церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.)*. Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2014.

Баликін, Іван. “Загальна характеристика національного складу населення Донбасу (1943-1982 рр.).” *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія* 7-8 (2013): 14–22.

Барменков, Алексей. *Свобода совести в СССР*. Москва: Мысль, 1986.

Безансон, Ален. *Свята Русь*. Київ: Кліо, 2017.

Белякова, Надежда. “Советские по стилю, религиозные по содержанию. Письма верующих во власть в период позднего социализма.” *Российская история*. №1 (2019): 207-14.

Белякова, Надежда, и Вера Ключева. “Честные труженики vs диссиденты: саморепрезентация евангельских христиан в позднем Советском Союзе.” *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. Т. 9. Вып. 7 (2018).

Белікова, Наталя. “Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки XX століття).” Автореф дис. канд. іст. наук., ДонНУ, 2001.

Бондарчук, Петро. “Євангельські християни-баптисти в УРСР (середина 1940 – середина 1980-х рр.): взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя.” *Український історичний журнал* 6 (2018): 145-167.

Бондарчук, Петро. “Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років).” *Український історичний збірник* 11 (2008): 294-316.

Бондарчук, Петро. *Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х - середина 1980-х років): історико-релігієзнавче дослідження*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019.

Бондарчук, Петро *Релігійність населення України у 40-80-х роках XX ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2019.

- Бондарчук, Петро. *Against/beyond «радянського»: Релігійне життя населення В Українське суспільство в 1960-1980-х рр.*, Історичні нариси, відп.ред. Віктор Даниленко, 776-885. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022.
- Бондарчук, Петро, Віктор Даниленко, Віктор Крупина, та Олег Кубальський. *Релігійна політика в Україні у 1960-х – 1980-х роках і сучасна практика міжконфесійних відносин*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010.
- Браун, М. Пол. *Посібник з аналізу державної політики*. Київ: Основи, 2000.
- Брежнев, Леонид. *О проекте Конституции (Основного Закона) Союза Советских Социалистических Республик и итогах его всенародного обсуждения. W Внеочередная седьмая сессия Верховного Совета СССР (девятый созыв): 4-7 октября 1977 г.: стенографический отчет, 5-23*, Москва: Издательство Верховного Совета СССР, 1977.
- Брильов, Денис. “«Заборонений» іслам в Україні.” *Релігієзнавчі нариси* 9 (2019): 65-84.
- Верменич, Ярослава. *Портретні і навколопортретні зміни: Структурізація міського простору: соціальні ділеми та настрої В Українське суспільство в 1960-1980-х рр.*, Історичні нариси, відп.ред. Віктор Даниленко, 146-187. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022.
- Вільховий, Юрій. “Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-70-х років ХХ ст.).” Дис. канд. іст. наук, ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 2003.
- Владиченко, Лариса. “До історії державного органу у справах релігій в Україні. Частина II: 1920-1991 роки.” *Релігія в Україні*. Травень 13, 2017. <http://www.religion.in.ua/main/analitica/11954-do-istoriyi-derzhavnogo-organu-u-spravax-religij-v-ukrayini-chastina-ii-1920-1991-roki.html>.
- Владиченко, Лариса. *Україна та Польща: компаративний аналіз відносин між державними релігійними інституціями : монографія*. Канів: Родень, 2014.
- Войналович, Віктор. *Партійно-державна політика щодо релігій та релігійних інституцій в Україні 1940-1960- х років: політологічний дискурс: монографія*. Київ: Світогляд, 2005.
- Воронцов, Георгий. *Массовый атеизм: становление и развитие*. Ленинград: Лениздат, 1983.
- Гераськин, Юрий. “Взаимоотношения Русской Православной Церкви, общества и власти в конце 1930-х-1991 гг. (на материалах областей Центральной России).” Автореф. дис. д-ра ист. наук., ГОУВПО «Московский педагогический государственный университет», 2009.
- Гераськин, Юрий. “Возникновение и становлення института уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при Совете Министров СССР.” *Известия Алтайского государственного университета* 4-4 (2008): 45-51.

- Гераськин, Юрий. “Уполномоченный Совета по делам Русской Православной Церкви: исторический портрет.” *Вестник МГОУ. Серия «Исторические и политические науки»* 3 (2008): 48-53.
- Год, Борис та Юрій Вільховий, “Громади церкви ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-их —50-ті рр. XX ст.).” *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей* 18 (2001): 289-95.
- Грідіна, Ірина *Православні віруючі України у роки Другої світової війни*. Донецьк: Норд-Прес, 2006.
- Грушева, Тетяна. “Взаємини держави та християнських церков у сучасній Україні (історичний аспект).” *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип.34 (2012): 184-7.
- Даниленко, Віктор. *Україна в 1985-1991 рр.: остання глава радянської історії*. Київ: Інститут історії НАН України, 2018.
- Даниленко, Віктор, та Віктор Крупина. *Україна в добу протистояння світових систем: Дволикий Янус: політична система радянської України на сконі радянського ладу. В Україні в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990)*, відп.ред. Валерій Смолій, 355-380. Київ: Академперіодика, 2021
- Даниленко, Віктор, та Віктор Крупина. *Україна в добу протистояння світових систем: Парадокси «розвиненого соціалізму»: повсякденні практики*. В *Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939-1990)*, відп.ред. Валерій Смолій, 380-412. Київ: Академперіодика, 2021.
- Дулуман, Евграф, Борис Лобовик, и Владимир Танчер. *Современный верующий: Социально-психологический очерк*. Москва: Политиздат, 1970.
- Єленський, Віктор. *Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття*. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2013.
- Єленський, Віктор. *Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990)*. Київ, 1991.
- Єленський, Віктор. “Релігія і «перебудова».” *Людина і світ*. 12 (2000): 11-21.
- Жуков, Евгений. *Советская историческая энциклопедия*. Т. 5, «Двинск-Индонезия». Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1964.
- Заблоцька, Неля. “Розвиток державно-церковних відносин на початку 1960-х - середині 1980-х рр. крізь призму діяльності рад зі справ релігій.” *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка* 11. Ч.1. (2011): 92-100.
- Зарембо, Катерина. *Схід українського сонця. Історії Донеччини та Луганщини початку ХХІ століття*. Львів: Човен, 2022.
- Ігнатуша, Олександр. “До характеристики архівних джерел з історії Православної церкви та міжцерковних відносин в Україні: 20-30-ті роки XX ст..” *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* 6 (2002): 60-69.

- Киридон, Алла. “Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917-1930-ті роки).” Автореф. дис. д-ра іст. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2006.
- Киридон, Алла. *Держава-Церква-суспільство: інверсна трансформація в Україні: Монографія*. Рівне: РІС КІСУ, 2011.
- Кисельов, Олег. “Особливості вияву свободи совісті в Україні радянської доби.” *Релігійна свобода* 19 (2016): 188-190.
- Кисельов, Олег. “Трансформації наукового атеїзму в Україні за часів перебудови.” *Схід* 4 (2017): 93-8.
- Клейн, Лев. “Лукавый талмудизм: 12 приемов, которые помогали советским ученым обойти цензуру.” *Theory&practice*. Вересень 13, 2017. <https://theoryandpractice.ru/posts/15743-imitatsiya-marksizma-12-priemov-kotorye-pomogali-sovetskim-uchenym-oboyti-tsenzuru>.
- Клочков, Валентин. *Религия, государство, право*. Москва: Мысль, 1978.
- Кобецкий, Владимир. *Социологическое изучение религиозности и атеизма*. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1978.
- Копылова, Ольга. “Отчеты уполномоченных Совета по делам русской православной церкви как источник по изучению истории Русской церкви во 2-й половине XX столетия: Циркулярное письмо Совета по делам религий при Совете министров СССР уполномоченным Совета, 10 ноября 1966 года” у *Вестник церковной истории* №3-4 (2011): 64-92.
- Коржов, Геннадий. “Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации.” *Социология: теория, методы, маркетинг* №4 (2006): 38-51.
- Королев, Алексей, и Олег Мельниченко. “К вопросу о союзном и республиканском Советам по делам религий в СССР.” *Альманах современной науки и образования* 2 (2011): 30-31.
- Котигоренко, Віктор, Олег Калакура, Леся Ковач, Віталій Коцур, Наталія Кочан, Наталія Макаренко, Юрій Ніколаєць, Май Панчук, та Олег Рафальський, *Донбас в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2014.
- Крупина, Віктор. *Портретні і навколопортретні зміни: Система управління в УРСР В Українське суспільство в 1960-1980-х рр., Історичні нариси, відп.ред. Віктор Даниленко, 52-65*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022.
- Кузіна, Ксенія. “Культ праці гірника у 1950–60-ті рр. на прикладі Донбасу.” *Historians*. Styczeń 24, 2020, <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2713-kseniya-kuzina-kult-pratsi-girnika-u-1950-60-ti-rr-na-prikladi-donbasu>
- Кульчицький, Станіслав, та Лариса Якубова. *Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини*. Київ: ТОВ "Видавництво "Кліо", 2016.
- Куроедов, Владимир. *Религия и закон*. Москва: Знание, 1970.

- Куроедов, Владимир. *Религия и закон в Советском государстве*. Москва: Политиздат, 1980.
- Куроедов, Владимир. *Советское государство и церковь*. Москва: Знание, 1976.
- Ленин, Владимир. *Полное собрание сочинений*. Том 45, “Март 1922 – март 1923.” Москва, 1970.
- Лобовик, Борис. *Релігійні погляди, почуття, покоління*. Київ: Політвидав України, 1970.
- Лысенко, Юрий. “Причины существования и пути преодоления религиозных пережитков в сознании верующих рабочих (на материалах конкретно-социологических исследований в Донецкой области УССР).” Автореф. Дис. канд. филос. наук, КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1969.
- Луковенко, Ілля. *Иудаизм: Иудаизм в Донбассе*. В Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие, під ред. А.Шевченка та І. Козловського, 225-7. Донецьк: Наука і освіта, 2008.
- Луковенко, Ілля. *Православна Церква на Донеччині: історія Православ'я на Донеччині*. В Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие, під ред. А.Шевченка та І. Козловського, 45-52. Донецьк: Наука і освіта, 2008.
- Луковенко, Ілля. *Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943-1964 роках: Монографія*. Донецьк: Донбас, ДОГО «Центр Діскавері», центр релігієзнавчих досліджень та міжнародних духовних стосунків, 2011.
- Луковенко, Ілля. “Старообрядницькі поселення на Донеччині: історія і сучасність.” Історія релігій в Україні: Праці ХІХ-ї міжнародної наукової конференції, Львів, Травень, 12-15, 2009.
- Ирина Маслова. “Исторические уроки государственно-конфессиональной политики в России: анализ деятельности Совета по делам религий (1965-1985 гг.).” *Известия ПГПУ им.В.Г.Белинского* №23 (2011): 513-518.
- Маслова, Ирина. “Эволюция вероисповедной политики советского государства и деятельности Русской Православной Церкви.” Автореф. дис. д-ра ист. наук, Московский педагогический государственный университет, 2005.
- Мельниченко, Олег. “Государство и Русская православная церковь в России. 1985-1990 гг.: эволюция взаимоотношений.” *Известия ПГПУ им. В.Г. Белинского* 27 (2012): 827-832.
- Нестерцова, Светлана, и Елена Майорова “Старообрядчество в Донбассе в ХІХ-начале ХХ вв.” *Нові сторінки історії Донбасу* Кн. 21 (2012): 158-169.
- Никифоров, Карен. “Деятельность уполномоченных Совета по делам Русской православной церкви на местах (1940-е гг.).” *Новый век: история глазами молодых: Межвуз. Сб. науч. тр. молодых ученых, аспирантов и студентов*. Вып. 12, Саратов, Апрель 19-21, 2013.

- Нікіфоров, Карен. “Адміністративна, планово-статистична та просвітницька діяльність уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області (1965–1991 рр.).” *Нові сторінки історії Донбасу* Кн. 27 (2018): 192-200.
- Нікіфоров, Карен. “Відносини уповноваженого Ради у справах релігій при РМ СРСР (УРСР) по Донецькій області з місцевими державними та партійними органами в «пізньому СРСР» (60-80-і рр. XX ст.).” *Релігієзнавчі нариси* №8 (2018): 102-114.
- Нікіфоров, Карен. *Державно-релігійні відносини в Донецькій області (1965-1991 рр.): історіографія питання*. В Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи [колективна монографія], 158-167. Конін – Ужгород – Херсон – Київ: Посвіт, 2020.
- Нікіфоров, Карен. “Євангельські християни-баптисти та радянська влада на Донеччині в період "застою".” *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Історія. Політологія* Вип.24 (2019): 98-105.
- Нікіфоров, Карен. “Іудейські релігійні громади в донесеннях уповноваженого Ради у справах релігій по Донецькій області (др.пол. 1960-х – 1970-х рр.).” *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 70-ї міжнародної наукової конференції*, Харків, Квітень 28, 2017.
- Нікіфоров, Карен. *Основні аспекти діяльності державного органу у справах релігій в УРСР у 1965-1991 рр.* В *Державний орган України у справах релігій: 100-річчя традиції*, наукова редакція Л.Владиченко та А.Юраша, 178-187. Київ:ДУХ І ЛІТЕРА, 2018.
- Нікіфоров, Карен. “Основні віхи розвитку Ради у справах релігій при РМ СРСР в період «застою».” *Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*, Київ, Квітень 24, 2014.
- Нікіфоров, Карен. “Релігійна мережа на теренах донецького Приазов'я у «пізньорадянську добу».” *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: збірка наукових праць*. Вип. 7, Одеса, Травень 17-18, 2019.
- Нікіфоров, Карен. “Формування місцевого апарату ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР на Донеччині (др.пол. 1960-х – поч. 1970-х рр.).” *Модернізація соціогуманітарного простору: історичні досвід, виклики та перспективи: Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*, Житомир, Травень 14-15, 2015.
- Никольский, Владимир. *Православное духовенство Донетчины, репрессированное в 1920-х-1950-х годах (в документах и материалах)* Донецк: Издательство ДонНУ, 2013.
- Одинцов, Михаил. *Государство и церковь в России: XX век*. Москва: Луч, 1994.
- Одинцов, Михаил. *Государство и церковь: (История взаимоотношений: 1917-1938 гг.)*. Москва: Знание, 1991.

- Одинцов, Михаил. *Русская православная церковь в 80-х годах XX столетия: общая оценка состояния, организационная структура, социально-политическая деятельность*. Москва: Знание, 1989.
- Одинцов, Михаил. *Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом*. Москва: Центральный дом духовного наследия, Объединение исследователей религии, 2002.
- Одинцов, Михаил. *Совет Министров постановляет : «выселить навечно!» : Сб. док. и материалов о Свидетелях Иеговы в Советском Союзе (1951-1985 гг.)*. Москва: Арт-Бизнес Центр, 2002.
- Орлик, М, предс.ред.кол. *Советские традиции, праздники и обряды. Опыт, проблемы, рекомендации*. Москва: ПРОФИЗДАТ, 1986.
- Орлов, Игорь. “Микроистория: «атомизация» исторической реальности, или ее иной образ?” в *Национальные образы прошлого. Этническая доминанта в историографии и философии истории*. Самара, 2008.
- Павлов, Сергій. “Організація релігійно-географічної сфери в Україні.” Дис. канд. геогр. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 1999.
- Панич, Олена. “Практичні аспекти реалізації політики державного атеїзму щодо євангельських християн-баптистів у 1960-1980-х роках на Донеччині.” *Нові сторінки історії Донбасу* 15-16 (2008): 215-222.
- Панич, Олена. “Міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів в умовах радянської політики державного атеїзму (1960-1980-ті рр.).” *Український історичний журнал* №5 (2017): 72-90.
- Пашенко, Володимир. *Державна політика щодо православної церкви в Україні: (1917-1922 рр.)*. Полтава, 1992.
- Пашенко, Володимир. *Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років*. Полтава: АСМІ, 2005.
- Пашенко, Володимир та Алла Киридон. *Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917–1930-ті роки*. Полтава: АСМІ, 2004.
- Петров, Сергій. “Євангельські церкви в контексті кризи державно-церковних відносин в СРСР наприкінці 50-х – першій половині 60-х років XX століття.” *Історичні і політологічні дослідження* 1 (2013): 310-320.
- Поспеловский, Дмитрий. *Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учеб. пособие*. Москва: Библийско-Богословский институт св. апостола Андрея, 1996.
- Пугач, Иван. “Анализ религиозного сознания «Свидетелей Иеговы» и некоторые особенности их атеистического воспитания.” Автореф. дис. канд. филос. наук, Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченко, 1973.

- Ренчка, Інна. “Ідеологізація та деідеологізація лексем у словниках української мови ХХ – початку ХХІ століть.” Дис. канд. філ. наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут української мови НАН України, 2017.
- Сириченко, Юрий. *История евангельско-баптистского движения в г. Донецке и Донецкой области*. В Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие, під ред. А.Шевченка та І. Козловського, 89-99. Донецьк: Наука і освіта, 2008.
- Сітарчук, Роман. “Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. ХХ ст.).” Дис. канд. іст. наук, ПДПУ ім. В.Г. Короленка, 2001.
- Соколова, Анна. “Нельзя, нельзя новых людей хоронить по-старому.” Отечественные записки. Січень 10, 2017. http://www.strana-oz.ru/2013/5/nelzya-nelzya-novyh-lyudey-horonit-po-staromu#_ftn32.
- Стасенко, Станислав. *Пятидесятническое движение в Донбассе*. В Религиозная палитра Донецкой области: справочное пособие, під ред. А.Шевченка та І. Козловського, 109-110. Донецьк: Наука і освіта, 2008.
- Стяжкіна, Олена. *Жінки в історії української культури другої половини ХХ століття*. Донецьк : Схід. вид. дім, 2002.
- Стяжкіна, Олена. *Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови: Монографія*. Донецьк: ДонНУ, 2013.
- Стяжкіна, Олена. *Структури, символи, канали комунікації соціуму: Радянській споживач у мистецтві життя та мистецтві кіно* В Українське суспільство в 1960-1980-х рр., Історичні нариси, відп.ред. Віктор Даниленко, 447-574. Київ: Інститут історії України НАН України, 2022.
- Тольц, Марк. “Еврейская эмиграция из бывшего СССР с 1970 года составила почти 2 миллиона человек.” Демоскоп Weekly. Травень 13, 2017. <http://demoscope.ru/weekly/2012/0497/tema01.php>.
- Чехов, Антон. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Т.6, «Рассказы». Москва: Наука, 1976.
- Чумаченко, Татьяна. *Государство, православная церковь, верующие. 1941-1961 гг.* Москва: «АИРО-XX», 1999.
- Чумаченко, Татьяна “Совет по делам Русской православной церкви при СМ СССР и его уполномоченные в первой половине 1960-х годов: структура, формы и методы работы” *Вестник Челябинского государственного университета* 30 (2010): 74–85.
- Чумаченко, Татьяна. “Совет по делам Русской православной церкви при СНК (СМ) СССР. 1943-1965 гг.” Автореф. Дис. докт. ист. наук, МГУ им. М.В. Ломоносова, 2011.
- Филист, Георгий. *Некоторые особенности атеистического воспитания городского населения*. Минск: Беларусь, 1977.

- Форостюк, Олег. “Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 роках (на матеріалі Донецького регіону).” Дис. канд. юрид. наук, КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001.
- Хаварівський, Устим. *Інституціоналізація державно-церковних відносин в Україні: історико-управлінський аспект: монографія*. Тернопіль: «Терно-граф», 2013.
- Швець, Леонід. “Особливості реалізації місцевими органами влади державної політики СРСР щодо громад РПЦ в Україні (середина 1940-х - перша половина 1960-х рр.).” Автореф. дис. канд. іст. наук, ІФ ім. Г.С. Сковороди НАНУ, 2011.
- Швець, Леонід. “Становище уповноважених Ради у справах Руської православної церкви в апаратах облвиконкомів у другій половині 50-х рр. XX ст.” *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 19 (2005): 294–299.
- Шемшученко, Юрій. *Юридична енциклопедія*. Т.2. Київ: Українська енциклопедія, 1999.
- Шкаровский, Михаил. *Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная Церковь*. Москва: Вече, 2007.
- Шкаровский, Михаил. *Русская Православная Церковь и Советское государство в 1943–1964 годы: От «перемирья» к новой войне*. Санкт-Петербург, 1995.
- Шкаровский, Михаил. *Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.* Москва, 1999.
- Шліхта, Наталя. “Технології виживання Церкви в радянській державі (на прикладі Українського Екзархату Російської православної церкви, 1945-1971 рр.).” Автореф. дис... д-ра філософії з історії, Центральноевроп. ун-т, 2005.
- Шліхта, Наталя. *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х — початок 1970-х рр.* Харків: АКТА, 2011.
- Шугальова, Інна. “Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці XIX – в першій чверті XX століття (за матеріалами польських архівів).” *Історичний архів. Наукові студії*. Вип.6 (2011): 68-71.
- Шудрик, Игорь. “Социально-психологическая детерминация религиозности” (Психиатрия и религия на стыке тысячелетий: Сборник научных работ Харьковской обласной клинической психиатрической больницы №3 (Сабуровой дачи) и Харьковской медицинской академии последипломного образования, Харьков, 2006), Т.4. 119-122.
- Щербицкий, Владимир. *Речь депутата Щербицкого В.В. W Внеочередная седьмая сессия Верховного Совета СССР (девятый созыв): 4-7 октября 1977 г.: стенографический отчет, 27-32*, Москва: Издательство Верховного Совета СССР, 1977.
- Яковенко, Наталя. *Вступ до історії*. Київ: Критика, 2007.
- Эдельштейн, Георгий. *Записки сельского священника*. Москва: РГГУ, 2005.

- Bengtsson, Mariette. "How to plan and perform a qualitative study using content analysis", *NursingPlus Open* 2 (2016): 8-14.
- Dudek, Antoni i Zdzisław Zblewski. *Utopia nad Wisłą: Historia Peerełu*. Warszawa-Bielsko-Biała, 2008.
- Froese, Paul. "Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed." *Journal for the Scientific Study of Religion* 43 (2004): 35-50.
- Kelly, Catriona. *Socialist Churches: Radical Secularization and the Preservation of the Past in Petrograd and Leningrad, 1918—1988*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 2016.
- Kirwiel, Eleonora "Reckoning with History. Public perception of the communist past from the perspective of Poland and Russia." *Wschód Europy*. Vol. 8, 2 (2022): 65-79.
- Luckmann, Thomas. *Invisible religion*. New York: Macmillan, 1967.
- Marecki, Józef ks. red. *Represje wobec Kościoła w krajach bloku wschodniego. Komuniści przeciw religii po 1944 r..* Kraków:Wydawnictwo WAM, 2011.
- Martin, B. and Beliakova, N., Eds.,*Religious Life in the Late Soviet Union: From Survival to Revival (1960s-1980s)*. London: Routledge, 2023.
- Plokhyy, Serhii. *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*. New York: Basic Books, 2014
- Pospielovsky, Dimitriy. "The Russian Church Since 1917 Through the Eyes of Post-Soviet Russian Historians." *Religion, State & Society* 3-4 (1998).
- Pospielovsky, Dimitri. *The Russian Church under the Soviet Regime 1917–1982*. Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press, 1984.
- Salata, Oksana, and Karen Nikiforov. "Adventists and Pentecostals of Donetsk Region in the Late Soviet Era: Between the Scylla of Legalization and the Charybdis of Opposition." *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* Vol. 41. Iss.4 (2021): 95-106.
- Simon, Gerhard. *Die Kirchen in Russland: Berichte, Dokumente*. München: Manz Verlag, 1970.
- Smolkin-Rothrock, Viktoria. "The Ticket to the Soviet Soul: Science, Religion, and the Spiritual Crisis of Late Soviet Atheism." *The Russian Review* 73 (2014): 171-197.
- Smolkin, Viktoria. *Sacred Space Is Never Empty: A History of Soviet Atheism*. Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2018.
- Szymański, Józef ks. "Instytucje i urzędy odpowiedzialne za realizowanie polityki antyreligijnej na Ukrainie w latach 1943-1964." *Roczniki humanistyczne* Tom LII, zeszyt 2 (2004): 201-236.
- Wanner, Catherine ed. *State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*, Washington DC and New York: Woodrow Wilson Center Press/Oxford University Press, 2013.

Yurchak, Alexei. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The last Soviet generation*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

VII. Netografia

Pew Research Center. "The Gender Gap in Religion Around the World." Dostęp Wrzesień, 10, 2021, <https://www.pewforum.org/2016/03/22/the-gender-gap-in-religion-around-the-world>.

Антон Грушецький, Володимир Паніотто. "Оцінка радянського минулого: травень 2020 року". Київський міжнародний інститут соціології. Dostęp Lipiec 22, 2025. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=950&page=1>.

Демоскоп.Weekly. "Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. Сталинская область." Dostęp Sierpień, 31. 2022, https://web.archive.org/web/20220225092320/http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.php?reg=411.

Пенсійний фонд України, "Показники середньомісячної заробітної плати робітників та службовців, зайнятих у галузях економіки України, за 1958–1991 роки," Пенсійний фонд України. Dostęp Wrzesień 2, 2025. <https://www.pfu.gov.ua/70642-pokaznyky-serednomisyachno-zarobitnoyi-platy-robitnykiv-ta-sluzhbovtsiv-zajnyatyh-u-galuzyah-ekonomiky-ukrayiny-za-1958-1991-roky/>

Якименко, Юрій, керівник проекту. *Війна і церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022р. (Інформаційні матеріали)* Київ 2022, Dostęp Lipiec 22, 2025. https://razumkov.org.ua/images/2023/02/13/2022_Religiya_SITE.pdf

Aneksy

Aneks A

Zmiana liczby zarejestrowanych wspólnot ewangelicznych chrześcijan-baptystów (WRECB) w obwodzie donieckim w latach 1967–1988⁵⁰⁷

Rok	Liczba wspólnot
1967	64
1968	63
1969–1970	64
1971–1973	65
1974	64
1975	63
1976	64
1977	63
1978–1979	62
1980	64
1981–1985	66
1986–1988	67

⁵⁰⁷ Zestawione przez autora na podstawie: zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 25, s. 30, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 45, s. 34, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 70, s. 54.; zesp. P-464, sygn. 6сч, akt 91, s. 56, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 112, s. 36, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 133, s. 35, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 152, s. 50, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 171, s. 47, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 191, s. 40, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 210, s. 61, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 232, s. 70, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 255, s. 43, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 276, s. 37, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 296, s. 43, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 321, s. 34, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 340, s. 60, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 360, s. 97, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 381, s. 61, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 403, s. 96, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 421, s. 98, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 441, s. 61, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 466, s. 6., CAPWOW.

Aneks B

Dochody organizacji religijnych obwodu donieckiego (lata 1970–1980)⁵⁰⁸

Organizacja religijna / roczny dochód (rub.)	1970	1971	1972	1974	1980	1984	1987
Rosyjski Kościół Prawosławny	2 400 890	2 478 230	2 495 860	2 624 264	3 036 600	3 417 200	3 656 400
Ewangeliczni chrześcijanie- baptyści	126 908	124 484	125 040	129 585	160 200	175 800	206 900
Adwentyści Dnia Siódmego	8 949	9 864	10 636	11 418	11 800	12 800	29 100
Mołokanie	125	115	122	120	200	200	200
Zielonoświątkowcy	-	-	-	4 628	6 900	20 300	19 100
Staroobrzędowcy	-	5 335	-	-	5 900	5 700	4 700

⁵⁰⁸ Zestawione przez autora na podstawie: zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 91, s. 59, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 112, s. 38, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 133, s. 37, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 171, s. 49, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 296, s. 44, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 381, s. 63, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 441, s. 62, CAPWOW.

Aneks C

Liczba prawosławnych parafii na Doniecczyźnie (lata 60.–80. XX w.)⁵⁰⁹

Rok	Liczba zarejestrowanych parafii
1967–1970	94
1971–1973	92
1974	94
1975	90
1976	89
1977–1980	88
1981–1987	87
1988	89

⁵⁰⁹ Zestawione przez autora na podstawie: zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 25, s. 30, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 45, s. 34, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 70, s. 54.; zesp. P-464, sygn. 6сч, akt 91, s. 56, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 112, s. 36, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 133, s. 35, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 152, s. 50, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 171, s. 47, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 191, s. 40, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 210, s. 61, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 232, s. 70, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 255, s. 43, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 276, s. 37, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 296, s. 43, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 321, s. 34, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 340, s. 60, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 360, s. 97, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 381, s. 61, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 403, s. 96, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 421, s. 98, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 441, s. 61, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 466, s. 6., CAPWOW.

Aneks D

Liczba zarejestrowanych (w nawiasach – niezarejestrowanych) organizacji religijnych różnych wyznań w obwodzie donieckim⁵¹⁰

Nazwa organizacji / rok	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1974	1980	1982	1984	1985	1986	1987	1988
Adwentyści Dnia Siódmego	5 (1)	5 (1)	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
Zielonoświątkowcy	- (20)	- (30)	- (34)	- (34)	- (34)	1 (33)	2 (25)	4 (17)	9 (7)	9 (5)	9 (5)	9 (5)	9 (6)	11 (N/A)
Świadkowie Jehowy	- (5)	- (8)	- (9)	- (8)	- (8)	- (10)	- (13)	- (13)	- (12)	- (8)	- (8)	- (8)	- (7)	1
Staroobrzędowcy	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	1	1	1	1	1	1	1
Adwentyści Reformowani	- (2)	- (2)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	-	-	-	-	-	-	-
Prawdziwy Kościół Prawosławny	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	- (1)	-	-	-	-	-	-	-
Mołokanie	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Żydzi	- (9)	- (9)	- (7)	- (7)	- (8)	- (6)	- (3)	- (3)	- (1)	- (8)	-	-	-	-

⁵¹⁰ Zestawione przez autora na podstawie: zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 25, s. 30, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 45, s. 34, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 70, s. 54.; zesp. P-464, sygn. 6сч, akt 91, s. 56, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 112, s. 36, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 133, s. 35, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 171, s. 47, CAPWOW; zesp. P-4648, zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 296, s. 43, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 340, s. 60, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 381, s. 61, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 403, s. 96, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 421, s. 98, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 441, s. 61, CAPWOW; zesp. P-4648, sygn. 6сч, akt 466, s. 6., CAPWOW.